॥ श्रीः ॥

श्रीकात्यायनविरचितंश्राद्धसूत्रम् ।

महामहोपाध्यायश्रीमत्कृष्णमिश्राचार्यविरचितया ।
श्राद्धकाशिकयासूत्रवृत्त्यासंवलितम् ॥

कात्यायनसूत्र पार्वण श्राद्धानुक्रमणिकान्वितम् ॥

श्रीकाशीस्थसत्यनारायण
मन्दिराध्यापकेन वेदार्थादिपाठकेन
जयन्तिकाधीश्वर मण्डलान्तर्गत लि-
जवाणाख्य ग्रामनिवासिनाप्रभुदत्तशर्मणा
संकलितया सूक्ष्मटिप्पण्यासमुपेतम् तेनैवसु
परिष्कृत्यसंशोधितम् ।

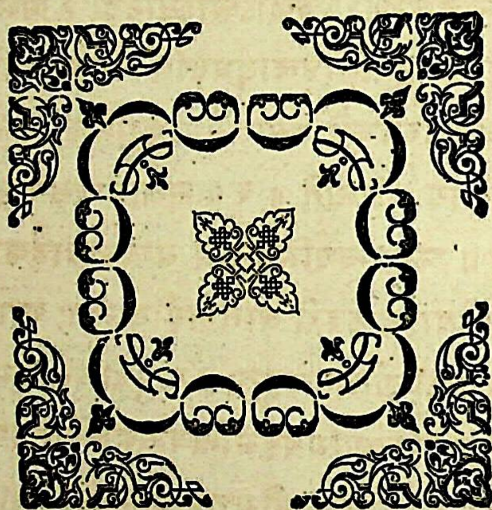
श्री काश्याम्

श्रीतयन्त्रालयेमुद्रयित्वाप्रकाशितम् ॥

[लीजिये लीजिये अवश्य लीजिये] [मूल्य । २)

श्राद्धकाशिकास्थ विषयाणां निर्घण्टपत्रम् ॥

इति श्री गौड़वंशावतंसेन घनश्याम शर्म्मणा मात्मजेन श्री प्रभुदत्तशर्म्मणा श्राद्ध कार्णिकायाः सूचन पत्रँव्विरच्यमुद्रितम् ।

कात्यायन विरचितं श्राद्धसूत्रम् ।

काशिकाव्याख्यासंवलितम् ।

प्रथमाकण्डिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य प्रसादपयसा क्रतुपादपास्तं कात्यायनं मुनिवरं शिरसाभिवन्दे ॥ सिक्ताः फलन्ति यजुषामिह याजकानां स्वर्गोद्भवानि विविधानि फलान्यजस्रम् ॥ १ ॥ कर्कोऽव्याख्यदिदं (१) गभीरवचनैः सूत्रं यतोस्मादभूद्दुर्बोधस्य ततोहलायुधइति व्याख्यातथाप्यस्फुटम् ॥ भूयोपिप्रतिषेधकारिवचनैः स्मार्तैर्मयाकाशिका सूत्रस्योपरिसंशयौघतिमिरध्वंसाय संतन्यते ॥ २ ॥ सूत्रार्थव्यञ्जनाद्वाक्यैर्विशेषोक्तिप्रकाशनात् ॥ अस्यान्वर्थमिदंनाम ग्रन्थस्यश्राद्धकाशिका ॥ ३ ॥ नित्यानन्दइतीहयाज्ञिकवरो जातस्तदीयःसुतः स्मार्त्ताग्नौविदितक्रियोतिसुखइत्याख्योजगत्यद्भुतः ॥ तत्पुत्रोप्यभवत्स्मृतिद्रुचतुरः शास्त्रेष्वधीतीश्रुतौ विष्णुर्मिश्रइमन्निबन्धमकरोत्कृपाःकृतीतत्सुतः ॥ ४ ॥ तत्रपूर्वां पौर्णमासीमुत्तरांवोपवसेदित्यादिना श्रौतकर्माण्युपदिश्य अथातोगृह्यस्थालीपाकानामित्यादिना स्मार्तान्यथाख्यायावशिष्टम् श्राद्धकर्मवक्तव्यमिति सूत्रमारभते ॥

*** अपरपक्षेश्राद्धङ्कुर्वीत ॥ १ ॥**

॥ अपरपक्षः । कृष्णपक्षः चांद्रमासिशुक्लकृष्णपक्षयोः पूर्वापरत्वसंभवात् ॥ श्राद्धमितिपिंडप्रदानंकर्म । कुर्वीतेतिविधा-

(१) गम्भीर इति खपुस्तक पाठः निम्नं गभीरं गम्भीर मित्यमरोक्तेः

यकंपदं ननुत्रिपदमिदंसूत्रं तत्रपदत्रयेप्यैकत्वमनुपपन्नं तथाहि प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे मासिमासिचैवमिति शौनकः ॥ अनेनविधिनाश्राद्धं त्रिरब्दस्येहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांच याज्ञियमन्वहमिति मनुः ॥ कन्याकुम्भवृषस्थेर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदेति मात्स्यं । यत्तु वचनैसर्वापरपक्षेषु कर्त्तव्यतोपदेशात् ॥ तथाश्वयुकृष्णपक्षेतु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिनइतिवचनात् प्रतिदिनकर्तव्यतया श्राद्धानीतिवक्तुमुचितत्वात् । ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यापिच्चया कुर्वीरन्नितिवक्तुमौचित्याच्चेति अतस्त्वापरपक्षेषु श्राद्धानिकुर्वीरन्नितिसूत्रम्प्रणेतव्यम् अत्रोच्यते अपरपक्षेष्विति बहुत्वमुपपन्नमितियदुक्तं तन्न तथासति सर्वसामान्येनास्यापरपक्षस्यवैशिष्ट्यानुपपत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षैः शुक्लपदैःषस्मां षट्पक्षाअपरैःस्मृताः । तेषां पुण्यतमःपक्षः आषाढ्याःपंचमस्तुयइत्यादि । यदपि श्राद्धानीतिवक्तुमुचितमिति तन्न तथासत्येकोद्दिष्ट पार्वणनित्यश्राद्धादीनि प्राप्नुयुस्तन्माभूदिति पार्वणरूपत्वेनै क्यमुक्तम् ॥ तथाचोक्तम् । कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंचच ॥ पार्वणेनैवविधिना तत्रश्राद्धंविधीयतइति नन्वेतदैक्ये पार्वणत्वे चतुर्द्दश्यादौपार्वणादिनिषेधस्य कागतिरितिचेन्न तस्यश्राद्ध पक्षव्यतिरिक्तश्राद्धेषु त्रिभागादिपक्षविभागेषु चतुर्दश्यांपार्वण निषेधस्यपर्यवसानात् मनुरपि कृष्णपक्षेदशम्यादौ वर्जयित्वाचतुर्द्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैतानतथेतराः । पक्षश्राद्धे तु कृष्णाजिनिः नभस्यस्यापरेपक्षे श्राद्धंकार्यंदिनेदिने नैवनन्दादिवर्जस्या नैववर्ज्या चतुर्द्दशीति यदपि चातुर्वर्ण्यापिच्चयाकुर्वीरन्निति तदपिन तथासत्यक्तामधिकृतानामधिकारःस्यात्तन्माभूदितिकुर्वीतेत्यधि कारि

विशेषणेनैक्यमुक्तम्। ततश्च सर्वापरपक्षेषु हेमन्तग्रीष्मवर्षापरपक्षान्तेषु कन्याकुम्भटषस्थेर्केचयः तत्रापिभाद्रपदापरपक्षः पुण्यतमः कालस्तत्रपार्वणमधिकारीकुर्यादितिसिद्धम्। एवंसतिकालान्तरानुपदेशाद्मावास्यादौ श्राद्धन्नस्यादितिचेत्। अपरपक्षशब्दस्योपलक्षणतया तत्संग्रहोपपत्तेः। नन्वेवमपिकृष्णपक्षइतिवाच्येऽपरपक्षइतिगौरवंकिमर्थम्॥ पित्र्यकर्मणिप्रतिपदादौ चान्द्रमसोचारणज्ञापनार्थमित्यदोषः तथाचोक्तं। आब्दिकेपितृकृत्येच मासश्चान्द्रःप्रशस्यते। तथा सौरमासोविवाहादौ यज्ञादौसावनःस्मृतः। पार्वणेचाष्टकाश्राद्धे चान्द्रोमासोमहालयइति। बृहस्पतिरपि रवेरभ्युदयेमानं चन्द्रस्यपितृकर्मणि। तथा तथैवपितृकृत्यादौ मासश्चान्द्रमसःस्मृतः। अपिच विवाहादौस्मृतःसौरो यज्ञादौसावनः स्मृतः शेषकर्मसु चान्द्रःस्यादेषमासविधिःस्मृतइति। अत्रैतच्चिन्त्यते। किम्पक्षश्राद्धं नित्यं काम्यंवेति। तत्काम्यमित्येके। नाश्नन्ति पितरश्चेति ज्ञात्वामनसियोनरः। पक्षश्राद्धं नकुरुते तस्यरक्तम्पिबंतिते इत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात्। शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदितिसूत्राच्च नित्यमित्यन्ये। नोभयं। पितृगाथा सदैवात्र गीयते ब्रह्मवादिभिः॥ कदानःसंततावग्र्यः सकश्चिज्जवितासुतः। पितृपक्षे सदाश्राद्धं पूर्णपक्षं प्रदास्यतीत्यादिना तम्प्रतीक्षामहेसर्वे सुवृष्टिमिवकर्षकः। काम्यदायीभवेत्कश्चित्कुलेस्मच्छ्राद्धदोनरइत्यादिना काम्यत्वस्यचप्रतीतेः। तस्मादुभयरूपत्वंयुक्तम्। तत्रनित्यकाम्ययोः सङ्कटेकाम्यस्यबलवत्वान्नित्यप्रसङ्गात्सिध्यतीति न्यायाच्च काम्यानुष्ठानेनैव नित्यस्यापिसिद्धिः। तथाचसङ्ग्रहकृत्। काम्यं तच्चेणनित्यस्यतन्त्रंश्राद्ध-

स्य सिध्यतीति। एवंच सतिकाम्ये सर्वांगोपसंहारनियमाद्भर
णी मघा युगादि रविवारादि निषिद्धकालेपि पिण्डदानं महा
लयेभवतीति तथाचपाद्मे। वारेपातेचसंक्रांतौयुगादौचमहालये
तर्पणेपिंडदानेच तीर्थेदोषोनविद्यते तर्पणेतिलानांच ब्रह्माण्डेपि
कृत्स्नयोगादिविद्धेपि तद्दिने पिण्डपातनं प्रचेताअपि। आभ्युद
यिके संप्राप्ते मघावापित्रयोदशी॥ क्षयाहेचापिसंप्राप्ते पिण्डनि-
र्वपणंस्मृतं वृद्धमनुरपि महालये चतुर्दश्यां मघायां पुत्रवान-
पि पिण्डनिर्वपणं कुर्याद्यस्यशस्त्रहतःपिता कृष्णपक्षेचतुर्दश्यां
मघायुक्तं दिनं यदि पिण्डनिर्वपणंकुर्या तृप्त्यर्थं श स्त्रघातिनः।
अपिच तीर्थेसांवत्सरेश्राद्धे पितृपक्षे महालये पिण्डदानं प्रकुर्वं-
तियुगादिभरणीमघे॥ तथा महालयेक्षयाहेच दर्शेपुत्रस्यजन्मनि
तीर्थेषु निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपीति नन्वेवं भरणी म-
घायुगादि रविवारादिषु पिण्डनिषेधकानि अयने विषुवेचैव
मघायांच युगादिषु श्राद्धकुर्वीतयत्नेनपिण्डनिर्वपणंविना म-
घायुगादौ भरण्यामयने विषुवेतथा पिण्डदानन्नकुर्वीत यदीच्छे-
त्सुतजीवितं याम्यं वापैतृकंवापि पितृपक्षेविशेषतः। तत्रसंक-
ल्पनं कुर्यात् पितृणांपुष्टिदःसदा मन्वादिषु युगादिषु मघाच-
भरणीतथा श्राद्धं तत्रप्रकुर्वीत पिंडनिर्वपणंविना तथामघाभर-
ण्योश्च त्रयोदश्यांविशेषतः प्रौष्ठपदस्यद्वादश्यां मघाश्चं निपतेत्
यदि। तत्रसंकल्पनं श्राद्धं पिंडनिर्वापवर्जितं। मघायुगादौ-
भरण्याम् संक्रांतौ रविवासरे॥ पिण्डदानम् प्रकुर्वीत यदीच्छेज्जी-
वितान्सुतान् सुतश्च मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रोविनश्यति
कनीयांस्तु त्रयोदश्याम् क्षयाहेष्वु दयाहते। मघायुगादौभरण्यां

श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः पिण्डदानन्नकुर्वीत तच्चसप्तम्यवासरे ॥ वैशाखस्यतृतीयायां नवम्यांकार्त्तिकस्यच श्राद्धं संक्रान्तिवत्कुर्यात् पिंडनिर्वपणम्विना। युगादौपितृनक्षत्रे तथाम न्वन्तरादिषु । अर्घपिंडन्नकुर्वीत वैशाखंश्राद्धमाचरेदित्यादीनि वाक्यान्यनर्थकानि स्युरितिचेत्सत्यं एतानिवाक्यानि तिथिवारनक्षत्रसंक्राति युगादिनिमित्तक्रियमाणेषु काम्यश्राद्धेषुपिण्डदाननिषेधन्ति । नपुनः पक्षश्राद्धतिथ्याश्वयादिनिमित्तश्राद्धेष्वित्यविरोधः। अन्यथावारेपातेच सङ्क्रान्तावित्यादिभिर्विरोधात् (१) अथ पार्वणेन विधिनेत्युक्तं ॥ तत्रैकम्पार्वणं किंवाद्विपार्वणम् उतचतुःपार्वणञ्चेति पक्षश्राद्धे त्रिपार्वणैकोद्दिष्टयोरप्राप्तत्वात् सर्वत्रापिपार्वणधर्मत्वात्त्रयाणांविहितत्वाच्चेति । तथाह्येकपार्वणे मात्स्यं । ततः प्रभृतिसंक्रान्तावुपरागादिकर्मसु । त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टंमृतेऽहनि । प्रजापतिरपि । संक्रांतावुपरागेच वर्षोत्सवमहालये निर्वपेत् पिण्डत्रितयमितिप्राहप्रजापतिरिति । द्विपार्वणेतु कात्यायनः कर्षूसमन्वितंमुक्त्वा तथाद्यंश्राद्धषोडशं प्रत्याब्दिकंविशेषेषु पिण्डाःस्युःषडितिस्थितिरिति । चतुः पार्वणेतु कात्यायनः । कुर्याद्द्वादशदैवत्यम् प्रेतपक्षेतु सर्वदा । यथातीर्थेगयायाञ्चएषधर्मः सनातनः । आदौपिताततोमाताततोमातामहस्तथा । मातामह्यस्ततोदद्यात्प्रेतपक्षेतुसर्वदा ॥ सुमंतुः । पितृभ्यःप्रथमन्दद्यान्मातृभ्य-

---

(१) किंश्राद्धंसाग्निकस्यैवाधिकारःउतनिरग्निकस्यापीत्यत्रकर्काचार्येणनिर्णीतंअग्नौकरणरूपस्यांगस्याग्न्यधिकरणत्वातदुपसंहारेणाग्निकस्यैवप्राप्तिर्नैतरस्य नपैतृयज्ञियोहोमोलौकिकेग्नौविधीयतइतिनिषेधात् तत्रचदारसंग्रहपूर्वकंकर्मावसथ्याधानंतत्पूर्विकाच्चकर्मान्तरेप्रवृत्तिरित्यतोपिनानग्निमतोधिकारइतियतूक्तं अग्न्यभावेतुविप्रस्य पाणःवेवोपपादयेदिति तदप्यत्रतावसथ्याभ्युदयिकविषयं अनग्निमतोपिश्राद्धेधि-

स्तदनन्तरम् ॥ ततोमातामहेभ्यश्चतत्पत्नीभ्यस्तथैवच ॥ गया-याञ्चतथातीर्थेप्रेतपक्षेविशेषतः। कुर्याद्दादशदैवत्यमेकोद्दिष्टमतः परं। एवंचनविप्रतिपत्तावुच्यते। तत्रैकपार्वणचतुःपार्वणयोर्य-थाक्रममाहनवमीविषयत्वेनपरिशेष्या द्विपार्वणमेवपक्षश्राद्धेव्य-वतिष्ठते। तथाच हद्धयाज्ञवल्क्यः। पितापितामहश्चैवतथैवप्र-पितामहः॥ समीहन्तेसुतान्सर्वेमातृपक्षेविशेषतः॥ भुंजन्ति-विप्रकायेषुपितरोन्तर्हिताःसदा॥ तस्माद्विप्रान्पितृन्विद्यात्पितृव-त्तान्प्रपूजयेत्। द्विपार्वणम्प्रकर्त्तव्यंविनाश्राद्धंक्षयेहनि। पितरो-यत्रपूज्यन्तेतत्रमातामहादयः॥ अविशेषेणकर्त्तव्यंविशेषान्न-रकम्व्रजेदितिक्ष्यशृङ्गवचनात्। व्यासोपि॥ पितृमातामहा-श्चैव द्विजश्राद्धेनतर्पयेदिति। पुलस्त्यः। मातुःपितरमारभ्य त्रयो-मातामहाःस्मृताः। तेषांतु पितृवच्छ्राद्धंकुर्युर्दुहितृसूनवइति। स्कान्दे। पार्वणङ्कुरुते यस्तुकेवलम् पितृहेतुतः। मातामह्य-न्नकुरुते पितृहासोपिजायत इति। सूत्रकारोपि। त्रींस्त्रीन्पि-ण्डानिति। एकचतुःपार्वणेक्षयाहनवमीविषये। तथाचपारा-शरः॥ पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्वत्रानेकगो-त्राणा मेकस्यैवक्षयेहनि॥ नवम्यान्तु हद्धयोज्ञवल्क्यः। गयायां पुष्करेचैवतथैवान्वष्टकासुच॥ पितृमुख्येनकर्त्तव्यम् पार्वणानाञ्च-

कारइत्येवं विधाप्रसिद्धिस्तुइहवटेयचो वसतोतिवदननिश्चितेतिनानग्निमतः श्राद्धा-धिकारेप्रमाणमिति तदिदमनुपपन्नं नित्यनैमित्तिकेषुहि यथाशक्त्यात्तथाकुर्या-दितिन्यायात्सर्वांगोपहारा शक्तस्याप्यधिकारात् अग्न्यभावेतुपाणौहोविधानात् अस्यविधानस्यचोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् संतिचाग्नीकरणर-हितानिश्राद्धानितेष्वधिकारानिवृत्तेश्च स्त्रीशूद्रानुपनीतानामपिश्राद्धोपदेशात्साग्नि-कानग्निकोभयाधिकारेणविहितंश्राद्धमितिसिद्धम्॥

तुष्टयमिति । नन्वेवमन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।। पित्रादि मातृमध्यन्तु ततोमातामहान्तकमित्यादि वचनविहितम् नवदैवत्यम्विरुध्येत । मैवं । अन्वष्टकास्विति बहुत्वपर्य्यस्त्रयपर्यवसानात् साग्निकर्तृकन्नवदैवत्यमन्वष्टकात्रये तद्वचनम्बिहितुमर्हति मापरपक्षनवमीविषयम् । अतोद्वादशदैवत्यमपरपक्षनवमीविषयमितिसिद्धम् ।। अन्यथा नवदैवत्ये मातृणां पृथक्त्वेन मातामह्यादीनामपृथक्त्वे नार्द्धजरतीयापत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । सर्वासामेवमातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।। नवम्याञ्चप्रदातव्यम ब्रह्मलब्धवरायतः । पितृमातृकुलेनार्यो याःकाश्चित्प्रमृतास्त्रियः ।। श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेया स्तासांश्राद्धम् प्रदापयेत् । हृष्टौतुमातृपूर्वं हि श्राद्धङ्कुर्वीत बुद्धिमान् । अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ।। तामिस्रपक्षे नवमी यापुण्यातुनभस्यके । चत्वारःपार्वणाःकार्याः पितृपूर्वामनीषिभिः ।। पितृणांतु त्रयः पिण्डा मातृपूर्वास्तथात्रयः । मातामहानामप्येवं त्रयोमातामहीषुच । एवंकुर्वन् ततः श्राद्धम् मातृणाञ्चनदोषभाक् ।। भवत्येवनरोविप्रा इति ब्रह्मानुशासनइति । कात्यायनोपि । नवानांनवकंदृष्टौ तथैवान्वष्टकेविदुः ।। कुर्याद्द्वादशदैवत्यम् प्रेतेतीर्थेगयासुच । तथा उपप्लवेचन्द्रमसोरवेः दृष्टौगयायां गमनागमेषु । अन्वष्टकायांच महोत्सवेषु श्राद्धंक्रियाद्द्वादशदैवतास्यात् ।। हृद्याज्ञवल्क्योपि ।। गयायांच कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्तेदिवाकरे ।। कुर्याद्द्वादशदैवत्यं पार्वणानां चतुष्टयमिति । ननु दिनानिदशपक्षश्चेत्यत्र तिथिषोडशकंप्रतिविरोधः । तथाच शाट्यायनः । नभस्यस्यापरेपक्षे तिथिषोडशकन्तुयत्।कन्यागतान्वि

तंचेत्स्यात्तत्कालःपितृकर्मसु । ब्रह्माण्डेपि । कन्यागते सवितरि यान्यहानितु षोडश । क्रतुभिस्तानितुल्यानि तेषुदत्तमथाक्षयं । कन्यागतएकदेशेपि । तथाच कार्ष्णाजिनिः । आदौमध्येवसानेवा यत्रकन्यांव्रजेद्रविः ॥ सपक्षःसकलः पूज्यो श्राद्धषोडशकंप्रतीति-चेत् । उच्यते । द्वादशकपालेष्वष्टाकपालवत् । षोडशदिनेषु पंच-दशदिनानुवाद इत्यविरोधः । श्राद्धषोडशकेतु सन्देहः । तत्रैके शुक्लप्रतिपदासह तिथिषोडशकमाहुः । तथाच देवलः । अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदासह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापिह शोभिकास्मृतेति । तन्न शुक्लप्रतिपदो दौहित्रकर्तृक मातामहश्राद्धविषयत्वात् । तथाच मातॄणांनवमीयद्वद्यतानांच च-तुर्दशी तद्वन्मातामहानांच शुक्लेथप्रतिपन्मतेति । अन्येतु ति-थिवृद्धिविषयं । श्राद्धषोडशकमिति । तदपिन तथासति वृद्धिक्षयोः पंचदश सप्तदश श्राद्धसंभवा त्षोडशकविधिवाधा-पत्तेः । तथाचैवंपठन्ति । तिथयःपंचदशस्युः प्रेतपक्षेतुषोडश । अनुमत्यादिकंकुर्यात् पितॄणां दत्तमक्षयं ॥ नातः पञ्चद-शेकुर्यान् नातः सप्तदशेतथा । जनेतु नरकं यान्ति ह्यधि केषुश्राद्धनक्षय इति । तस्माद्वृद्धिक्षयोरभावे षोडशश्राद्धवि-धिरितिचेत् । तथासति श्राद्धषोडकस्य कदाचित्कर्तृत्वेन नित्यत्वानुपपत्तेः । अतः प्रौष्ठपदीमारभ्य कृष्णप्रतिपदमभि व्याप्य इत्रौवहिःकृत्य श्राद्धषोडशकं कर्त्तव्यमितिव्यवस्था युक्ता । एवंतर्हि प्रतिपदो दौहित्रविषयत्वमित्युक्ति विरुध्येत । तत्त्ववृद्धिविषयत्वात् तयाषोडशपूरणोपपत्तेः यद्वा एकाहे तिथि द्वयसंबन्धे श्राद्धद्वयकरणा त्षोडशपूरणम् । ततस्तोभयथा पि प्रौष्ठपद्यामारम्भः । तथाचसूतः ॥ पूर्णिमाप्रभृति श्राद्धम्

त्तस्मात्कुर्याद्विचक्षणः। दिनेदिने यज्ञफलं लभते श्राद्धदोनरः॥ ब्रह्मांडेपि॥ श्राद्धन्तु पूर्णिमायांचकृत्वापूर्णं फलं लभेत्। प्रतिपद्यर्थलाभाय द्वितीयार्थायचापरे॥ पुराणसमुच्चयेपि। प्रशस्ता पौर्णिमा मुख्या स्तिथयः षोडशैवताः। यथातिलानांतैलञ्च तुल्यंवैश्वेतकृष्णयोः। पौर्णिमाया ममायाञ्च समम्पुण्यफलंद्वयोः। पूर्ण पक्षे नभस्यस्यतिथिः पूर्णाप्रशस्यते। अस्यांदत्ते पितॄणांवै तृप्तिः सांवत्सरीभवेत्। अमायांश्राद्ध कृच्चैव सर्वान्कामानवाप्नुयात्। पूर्वापराह्णयोः रन्तेयः श्राद्धं कुरुतेनरः। नभस्यस्य द्विजश्रेष्ठाः पितरस्तेनपुजिताः। पौर्वाह्णिकी पौर्णमासीह्यमाचैवापराह्णिकीति। वृद्धयाज्ञ वल्क्योपि। कामिकन्तिथिकर्त्तव्यं श्राद्धकर्मद्विजादिभिः। पूर्णिमाश्राद्धदानेन सम्पूर्णं फलमश्नुते। कुर्वन्वै प्रतिपच्छ्राद्ध स्वनमानौसमश्नुते। इत्यादिषोडशकम्। वायुपुराणे पि। पुष्टि म्प्रजां स्मृतिंमेधामित्याद्युपक्रम्य पौर्णमासरा द्यमावासग्रांतं तिथिषोडशकमुक्तमित्यलं। ननु श्राद्धम् पिंडप्रदानं कर्मेति कथमुक्तं स्मृतिष्वनेकधाश्राद्धशब्दप्रयोगात् तथाहि। श्राद्धभुगष्टवर्जयेत्। श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय अपिस्यात् सकलेजन्तु भोजयेद्यस्तुयोगिन इत्यादिनाभोजने। श्रद्धास्ति यत्रतच्छ्राद्धम्। प्रज्ञाश्रद्धार्चा हृत्तिभ्योणः। श्रद्धयादीयते यस्माच्छ्राद्धन्तेन निगद्यतइति पाणिन्यादिवचनाच्छ्रद्धायोगे। त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यददयात्। नन्दायांभार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि तेषुश्राद्धं नकुर्वीतेत्यादि वचना त्पिण्डदानेवा। अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवाचेत्यादिनाकर्मणि। एवंविप्रतिपत्तौ पिण्डदानस्य प्राधान्यात्तद्दानेशक्तनोर्हस्तोत्थानाच्च गयादौ पिंडदानं श्राद्धम्। ब्राह्मणपरीक्षायत्नादपाङ्क्तेय भोजने दोषश्रवणात्‌ पिण्डदा

हित्येपि श्राद्धसम्भवाच्च युगादौब्राह्मणभोजनमेवश्राद्धं दर्शा दौतूभयसमुच्चय:श्राद्धमित्येके तदन्येनचमंते । अव्याप्त्यादि दोषपराहते: श्रद्धयादीयत इत्यादावव्यापकत्वाच्च । तदपिन । तथासति हैतुकत्वसंभवे कल्पनागौरवकल्पे: । अथैतन्मनु: । श्राद्धय इकमेंतिरव्याप्तिवैयर्थ्यं । तथाचोक्तं पुराणंमानवोधर्म: सांगोवेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि नहंतव्यानिहेतुभिरिति । तस्मात्सर्वत्रकर्मत्वाविशेषा दाम्नायभेदेन कर्मव्यवस्थायत्ता । तथाच धर्मप्रदीपे यजुषां पिण्डदानन्तु बह्वृचांद्विजतर्पणम् । श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादुभयंसाम वेदिनामिति । आपस्तंबोपि । श्राद्धशब्द: कर्मप्रोवाच पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थंमिति । देवतोद्देशेनयथाह वनीयेहोमस्तथापिचुद्देशेन ब्राह्मणे दत्तंश्राद्धमित्यर्थ: । ततश्च कर्मैवोपपन्नमिति । तथाच ब्रह्माण्डे । देशेकालेचपात्रेच श्रद्धयाविधानाचयत् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्योदत्तं श्राद्धमु- दाहृतमिति । मरीचिरपि । प्रेतंपितृंश्च उद्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मन: । श्रद्धया दीयते यच्च तच्छ्राद्धं संप्रकीर्त्तित- मिति । वृद्धयाज्ञ वल्क्योपि । पात्रं पत्नी विधि: श्रद्धा देश: काल: क्षमा दया । एतदेवोच्यतेश्राद्धं हवि: कर्तृसमन्वितमिति । यद्वेकत्र पारिभाषिक मितरत्रौपचारिकम् । तथाच श्रीधर पद्धत्तौ । होमश्च पिंडदानंच तथाब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धश- ब्दाभिधानंस्या देकस्मिन्नौपचारिकम् । प्रयोगोदृश्यतेलोके नि- यमस्त नयेसतीति । प्राधान्यप्रयोजनं यदकरणे व्यावृत्ति: । प्रधानस्याक्रियायत्र सांगंतत्क्रियते पुनरितिवचनात् । यदुक्तं प्रतिपदि दौहित्रकर्तृकश्राद्धविषयत्वमिति । तन्नांकंजीवत्पि-

तृको दौहित्र: उतमृतपितृकइति उभयथाप्रतिक्रम: । तथाच । जातमात्रस्तुदौहित्रो विद्यमानेपि मातुले । कुर्य्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते । नन्वेवं त्रिपिण्डं षट्पिण्डं वा उच्यते । पित्रादित्रिके जीवति चिपिण्डं मृतेतूत्तरमिति । तथाचकात्यायन: । मातामहानांदातव्यं प्रतिपद्येवमुख्यकं । त्रिकंहित्वाप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्यात्सपिंडकम् । गौतमोपि । मातृपक्षे मृतानाञ्च देयंभक्त्या तु मुख्यकम् । सर्वेषां पावनं कुर्यात् यथाशक्त्यातु पिंडद: । जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेषु पार्वणम् । कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्येवसर्वदेति । मृतपित्रादि त्रिकेतु गोभिल: । मातामहानां प्रतिपद्दौहित्र: स्वयमाचरेत् । तत्रपित्रे स्वयन्देयं विशेषाल्पीतिरिष्यते । प्रतिपत्प्रतिपच्छ्राद्धं पितृइति पितामहाद्युपलक्षणम् । प्रत्यक्षपितरन्त्यक्त्वा ह्यन्यथातु ददातिय: । सयाति नरकं घोरं यावद्भूसागरानगा इति । मृते पित्रादित्रिके पितृ पङ्क्तिपरित्यागोन । प्रत्यवायजनकत्वात् । पञ्चमीपर्यन्तं श्राद्धकालत्वाच्च । तथाच यम: । हंसे वर्षासुकन्यस्थे शाकेनापि गृहेवसन् । पञ्चम्योरन्तरेदद्या दुभयोरपिपक्षयो: ॥ एकादशी चतुर्दश्यादि तिथिश्राद्धानि क्षयाहश्राद्धानितूत्तरत्रप्रपञ्चयिष्यन्ते । इहत्वपरपक्षादि प्रपञ्चेनालम् । एवंपक्षश्राद्धमुक्त्वा पक्षान्तरमाह ॥

* ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्या: ॥ २ ॥

वाशब्दउत्तरोत्तरप्राशस्त्यं सूचयन्स्मृत्यन्तरोक्तपक्षा न्द्योतयति । ततश्च शक्ततमेन शक्ततरेणशक्ते नचपूर्णिमांपञ्चमीमष्टमी मेकादशीमारभ्य शेषदिनेषु यथाक्रमं शक्त्याश्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थ: । तथाच ब्राह्मे । अश्वयुक्कृष्णपक्षेतु श्राद्धङ्कुर्याद्दिने दिने ॥ लि-

भागहीनम्पक्षंवा त्रिभागं त्वर्धमेववा विष्णुधर्मोत्तरेपि। उत्तराद्-
यनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठंस्यादक्षिणायनम्। चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते
केशवेधिकम्। प्रौष्ठपद्यापरपक्षः स्तत्रादिचविशेषतः। तन्वेवंपञ्च
सूर्ध्वं ततोप्यतीत्याष्टमूर्ध्वं ततोप्यतीत्यैकादशीमारभ्य श्राद्धं-
विदधता वाक्येन। कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीमि-
ति। दशमीप्रभृतिश्राद्धविधायकं मनुवाक्यम् विरुध्येत। पितुः
शुद्धतत्वे दशमीप्रभृतित्रिभागत्वं पक्षस्येतरस्यैकादशीप्रभृतीत्य-
विरोधः। अतएव प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकांवर्जयित्वा चतुर्दशीमिति
चतुर्दश्यांपार्वणनिषेधस्य त्रिभागादिपक्षेष्वेवपर्यवसानमित्यु-
क्तम्। तिथिविषये पक्षान्तरमाह।

* यदहःसम्पद्येत तदहर्ब्राह्म
णानामन्त्र्यपूर्वेद्युर्वा॥ ३॥

यदहरिति विभक्त्यर्थेव्ययीभावे। नपुंसकादन्यतरस्यामितिटज्-
भावः। क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् ब्राह्मणानिति। पूर्वेद्युरिति नि-
पातः। ततश्च यद्दिने मृताहसंज्ञकतिथिरपरपक्षे स्यात्तदहे पू-
र्वाह्णेवा ब्राह्मणानामन्त्र्य श्राद्धङ्कुर्यादितिशेषः। पूर्वेद्युरसम्भवे
तदहर्निमन्त्रयेदितिवाशब्दार्थः। तथाचकूर्मे श्वोभविष्यतिमेश्राद्धम्पू
र्वेद्युरभिपूजयेत्। असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तं लक्षणैर्युतान्।
देवलोपि। श्वःकर्त्तास्मीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमन्त्रयेत्।
असम्भवेपरेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति। अथवा वाशब्दो
व्यवस्थायां। योषिदसङ्गिनः पूर्वेद्युरितरांस्तदह इत्यर्थः।
तथाच मार्कण्डेयः। निमन्त्रयेतपूर्वेद्युः पूर्वोक्तांस्तुद्विजोत्तमान्।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वायोषिदसङ्गिनं । कात्यायनोपि । नविना ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणः श्राद्धमर्हति । ब्रह्मचारी यतिश्चैव तद्दिनेच निमन्त्रयेदिति । दिनद्वयेपि निमन्त्रयेदिति समुच्चयार्थोवा । तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः । चरणक्षालनादूर्ध्वं पुनर्विप्रनिमन्त्रणम् । आसनार्चनसंयुक्तम् सर्वञ्च प्रतिपादयत इति । अत्रैके । यदहः सम्पद्येतेति सम्पत्त्यर्थवाचकत्वादादह यथोक्तद्विजद्रव्यादि लाभस्तदह एवश्राद्धं नतुमृताहमिति । तन्न । तस्यालभायोगत्वेनानिश्चयत्वात् मृताह्नोवाचनिकत्वात् सदाचरितत्वाच्च । नच संयतः पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वादन्यपरत्वम्वा । तस्मान्मृताह एवसर्वं सम्पाद्य श्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तं । अतएवगोभिलसूत्रे यदहउपपद्येतेतीत्युपपन्नार्थमुक्तं । तथाच पुराणसमुच्चये । यातिथिर्यस्य मासस्य मृताहेतु प्रवर्त्तते । सातिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीयाप्रयत्नतः । तिथिच्छेदेनकर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया । पिंडश्चद्रव्य दातव्यंकिञ्चित्तन्नैवकारयेदिति मृताहविषयस्यापि कथमपृक्तवचनस्यात्रापि सदाचारेणसङ्गतत्वात्तिथिविषयत्वमप्यविरुद्धं । एतच्च पुत्रभ्रातृपत्यादि व्यतिरिक्तविषयं । तेषा मेकादशी द्वादश्योः श्राद्धविधानात् । तथाच वायुपुराणे संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रं कुर्याद्यथातिथिः । महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेनत्विति । पिण्डश्राद्धंच दातव्यमिति निषिद्धदिनेपीत्यर्थः तथाचकात्यायनः । अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिनेयदि । निषिद्धेपि दिने कुर्या त्पिण्डदानं यथाविधिरिति । नन्वेवं पौर्णमास्यां मृतस्य कुत्रतिथाविति । तत्रामावास्यायामित्येके । तन्न । तिथ्याश्रयाभावात् ॥ दर्शेमृतस्यैव तत्रोचितत्वाच्च । अतोभाद्रपद्यामेवयुक्तं तथाच वृद्धया-

ज्ञवल्क्य:। पूर्णिमायाममायांवा सदाकन्यागतेरवौ। एकोद्दि-ष्टंतु मातुःस्यात्पितुःपार्वणमुच्यते। नान्यकाले प्रशंसंति चये-ह्नितु पार्वणमिति पूर्णिमादर्शयोर्मृतस्य कन्यागतेरवौ तयोः। क्षयाहसंज्ञकतिथित्वात् प्रौष्ठपदामपरपक्षेच दर्शेच पार्वणंक-र्त्तव्यमित्यर्थः। तथाच प्रौष्ठपद्याममायांच कन्याप्राप्ते रवौस-दा। सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धंवा इन्दुलोचनइति। एकोद्दि-ष्टन्तु मातुःस्यादित्यैव सुपरिष्टाद्वक्ष्यामइत्युक्तम्। अत्रकेचिद्दैवपूर्वं निमंत्रयेदिति। तन्न। पितृपूर्वस्यविहितत्वात्। (१) तथाच देवलः। श्वःकर्त्तास्मीत्ति निश्चित्य दाताविप्रान्निमंत्रयेत्। कृतापसव्यं पूर्वेद्युः पितृपूर्वंनिमंत्रयेत्। प्रचेताअपि। कृतापसव्यः पूर्वेद्युः पितृपूर्वंनिमंत्रयेदिति स्मृत्यन्तरेपि प्रार्थयीतप्रदोषांते भुक्तान-शयितान्द्विजान्। अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्वंनिमंत्रयेदिति यत्तु बृहस्पतिवचनं। उपवीतीततोभूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान्। अपसव्येनपित्र्ये च स्वयंशिष्योथवासुत इति। तत्पूर्वं पश्चाद्भावयो रश्रवणादस्मिन्नेव क्रमेयोज्यमित्यविरोधः। एतच्च पूर्वेद्युर्निमं-त्रणं गृहलेपाद्युपलक्षणं। तथाच वाराहे। वस्त्रशौचादि कर्त्त-व्यं श्वःकर्त्तास्मीतिजानता। स्थानोपलेपनंभूमेः कृत्वाविप्रान्नि-मंत्रयेदित्यादि। एवं निमंत्र्य ब्राह्मणानाह॥

* स्नातकान्॥ ४॥

स्नातकास्त्रिविधास्तान्निमंत्रये दितिशेषः। तथाचयमः। विद्याव्रतोभयस्नातो ब्राह्मणःपंक्तिपावनइति। अयंचापत्नीक-निमंत्रणप्रतिषेधप्रसंगः विभार्योवृषलीपतिरित्यत्रिणानिषेधात्।

* एकैयतीन्॥ ५॥

निमंत्रयेयुः नकात्यायनादयइतिविकल्पः॥ तथाच वायवीये।

(१) वस्तुतस्तु पितृपूर्वनिमन्त्रणन्त्वन्यशाखाविषयम् दैवपूर्वं ठं० श्राद्धमिति वक्ष्यमाणत्वात्॥

गृहस्थानांसहस्रेण दानप्रस्थशतेनच। ब्रह्मचारीसहस्रेण एकोयोगीविशिष्यते। विष्णुरपि। अपिनःस्वकुलेजायाद्योजयेद्यस्तुयोगिनः। विप्रांश्छ्राद्धे प्रयत्नेन तेनतृप्यामहेवयमिति। इतरेकात्यायनाद्यानैतदाहुः। तथाच गृह्यसंग्रहः॥ आचार्यानुमतंवाक्यमेकीयंगृह्यतेक्वचित्। शेषाण्येकीयवाक्यानि आचार्योनप्रशंसति। वसिष्ठोपि। श्रुतिस्मृतीअतिक्रम्य यंसमश्नातिमूढधीः। नतंद्। ब्राह्मणंप्राज्ञः श्राद्धार्थमुपवेशयेत्॥ योदद्यादन्नमस्माकं तत्सर्वंमधुनासह॥ आमिषेणसमायुक्तं शस्तानांमृगपक्षिणां। जातूकर्ण्यः। दारवान्योद्विजःश्राद्धे दद्यान्नोमांसमध्वरे सदुरात्मा दुराचार्यो वेदमार्गस्यदूषकः। तर्पणंतिलहीनंच श्राद्धंयच्चनिरामिषं। विनादर्भैश्चयासंध्या त्रयंशशविषाणवत्। यत्र मातुलजोदाही यत्रवावृषलीपतिः। श्राद्धंधिनोतितत्रैता न्क्रतं यच्चनिरामिषं। विश्वामित्रः। निमंत्रितस्तुयःश्राद्धे यज्ञेवापिद्विजाधमः। मांसंनाश्नातिनिरयं यातित्रैपशुतांनरः। इत्यादिग्रंथवाधया यतिपक्षः कात्यायनेन निरस्तइत्येकेइत्युक्तम्। त्रिदण्डिनामेवविहितत्वात्। तथाचवायौ। सन्तिवेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः। अयज्ञयतयोनाम वेदसंतियथारजः। मुग्धान् जटिलकषायान् श्राद्धेयत्नेनवर्जयेत्। ब्रह्मांडेपि। एभिर्निर्धूतदृष्टञ्च श्राद्धंगच्छतिदानवान्। शिखिभ्योधातुरक्तेभ्य स्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेदिति। मुण्डोशिशिखः। जटिलोभस्मांगः। श्रुतिरपि। अशुचिर्वा एषयन्मुंडस्तस्मै तदपिधानंयच्छिखेति। उभावप्यज्ञातकुलशीलत्वान्ननिमंत्रयेदित्यन्ये। तथाचकात्यायनः। यस्यशीलंनजानीयात् स्थानन्त्रिपुरुषंकुलम्॥ कन्यादानेतथाश्राद्धे नवृणीयात्कदाचन। मनुः। नस्वगोत्रेहविर्दद्या त्समानप्रवरे-

तथा। नाविज्ञातकुलेचैव यथाकन्यातथाहविः। पुराणसमुच्चयेपि।
येषांनज्ञायतेस्थानं नष्टस्थानाश्चयेद्विजाः। नज्ञातिर्ज्ञायतेयेषां
नसंबंधीनबांधवः॥ कुधर्माचरणायेतु नतांश्राद्धे निवेशयेदिति।
तदपिन। विज्ञातकुलशीलादीनां विधानोपपत्ते मांस मधु
दक्षिणादानपंक्तिभेदादिदोषोपपत्तेः। तस्मादुभयोरप्यातिथि-
रूपेणभोज्यत्वं नपंक्तौनिवेशइतियुक्तं। तथाचवाराहे। वैश्वदेवेनि
युञ्जीत ब्रह्मचारिंशुचिंसदा। भिक्षुकान्देवतार्थेषु पूजयेदतिथिं
यथा। अतिथ्यादिवृत्तौ छागलेयोपि। गंधमाल्यैः फलैश्चैव
भोजनैःक्षीरसंस्कृतैः। पूजयेदतिथिंश्राद्धे पितॄणांतुष्टिकारकं।
ब्रह्मचारीयतिश्चैव पूजनीयोहिनित्यशः। तत्कृतंसुकृतंयत्स्यात्त-
स्यषड्भागमाप्नुयात्। मार्कंडेयोपि। भिक्षार्थमागतान्वापि।
कालेसंयमिनोयतीन्। भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः प्रसादोद्यतमानसः।
कल्पतरावपि। पूजयेच्छ्राद्धकालेपि यतिंसब्रह्मचारिणं। गृह्णं
तिपितरोदेवाः सचयातिपरांगतिम्। तारयंतिचदातारं पुत्रान्दा
रान्पितॄंस्तथा। तस्मात्सर्वंप्रयत्नेन पूजयेदाश्रमागतं। अला
भेध्यानभिक्षूणांपूजयेत् ब्रह्मचारिणं॥ तदलाभेप्युदासीनं गृ
हस्थमपिभोजयेत्। विश्वामित्रोपि। यतिर्वाब्रह्मचारीवा भुञ्जा
तानांद्विजन्मनो। श्राद्धे यत्रभवेत्साक्षी महालयसमंहितत्।
महालयेगयायांच यतिधर्मेष्वर्मा?ः। पित्रर्थंकल्पितंपूर्वं मन्वदेवा
दिकारणात्। वर्जयेत्ताद्दशीभिक्षां परबाधाकरींतथा। यमो
पि। भिक्षुकोब्रह्मचारीवा भोजनार्थमुपस्थितः। उपविष्टेषुतुप्राप्तः
कामंतमपिभोजयेदित्येवमादिवचनपर्यालोचनया यतीनांसाक्षि
त्वयोरेवप्राप्तिर्नपंक्तौनिवेशइति। तथाचस्मृतिः। भुक्तशेषंनभु
ञ्जीत पीतशेषंनसंपिबेत्। नचैवोपविशेत्पंक्तौ यतेर्वातापसस्य

वेति । यतिस्तुसर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेदिति । वायुपुराणोक्तेः । किञ्च यदिपंक्त्युपवेशःस्या त्तदाद्विजेभ्योमांसादिदाने न तेषांतदभावे पङ्क्तिवैषम्यात्तद्युक्तम् । नपङ्क्तौविषमंदद्यादिति वाक्यात् । वृद्धहारीतोपि । पंक्तिभेदी वृथापाकी नरकंप्रतिपद्यते । कामांल्लोभाद्भयाद्वापि यःपङ्क्तिन्दूषयेत्द्विजः । नरकादवतीर्णस्तु जायते ग्रामसूकरइति । अपिच । दक्षिणायामपिवैषम्यं । तथाचविश्वामित्रः । हेमंवारजतंवापि यतयेब्रह्मचारिणे । योददातिकृतेवस्त्रं सभवेद्ब्रह्मघातकइति । अतएकइत्युक्तं तत्सूत्रम् यद्वैकग्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थं दैवश्राद्धे यतयः पित्र्ये गृहस्थाइति । तथाचवृद्धवशिष्ठः । चत्वारः आश्रमापूज्या दैवश्राद्धेनसर्वदा ॥ चतुराश्रमवाह्येभ्यः श्राद्धं नैवप्रदापयेत् । मार्कण्डेयोपि । ब्राह्मणानांसहस्रेभ्यो योगित्वग्रासनोयदि ॥ यजमानञ्च भोक्तृँश्च नौरिवांभसितारयेत् । यमोपि । न ब्राह्मणम्परीक्षेत दैवेकर्मणिसर्वदा । पित्र्येकर्मणिसंप्राप्ते परीक्षेतप्रयत्नतः । वैश्वदेवे नियुञ्जीतेति वाराहवाक्याच्चेत्यलंबहुना ।

* गृहस्थान्साधून्वा ॥ ६ ॥

वाशब्दः पाक्षिक यतिनिमंत्रणनिषेधार्थः । तथाचजावालः । अश्नंतियेनमांसानि भार्याहीनाश्चयेद्विजाः ॥ येचमातुलसंवंधा नताञ्छ्राद्धे निवेशयेत् । ऋष्यशृंगोपि । नाश्नातियोद्विजोमांसं यस्यनोदार संग्रहः तावेतौमुनिभिः प्रोक्तौ वनहौमखदूषकाविति । ननु । वाशब्दःगृहस्थनिषेधार्थः किंनस्यात् । मैवं साधुशब्देनैवतन्निषेधसिद्धेः । नचाचवाशब्दाभावःशङ्क्यः । शाखांतरेदृश्यमानत्वात् ॥ तथाचगोभिलः । गृहस्थान्साधून्वेति । वसिष्ठोपि । य-

तीन्गृहस्थान्साधूंन्वेति । अतश्चगृहं पत्नी तत्सहितागृहस्था-न्नरान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । नचविभार्यनिमन्त्रणमनुज्ञातं ॥ विभा-र्यावृषलीपतिरित्यत्रिणाप्रतिषेधात् । साधूनाहादित्यपुराणे । साधून्वच्म्यामिसांयतमित्युपक्रम्यगङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्र-कीर्त्तितः । तत्रोत्पन्नाद्विजायेवैसाधवस्तेप्रशस्यतइति । यद्वादेश-व्यतिरिक्तदेशस्थाः सद्वृत्ताः म्लेच्छदेशनिवासिनो वर्जयेदिति-मात्स्योक्तेः ।

* श्रोत्रियान् ॥ ७ ॥

निमन्त्रयेदितिशेषः । श्रोत्रियमाहदेवलः । एकशाखाचस-कलां षड्भिरङ्गैरधीत्यच । षट्कर्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम-धर्मवित् । जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्यया यातिविप्रत्वन्त्रिभिः श्रोत्रियउच्यतइतिवा ।

* वृद्धाननवद्यान् ॥ ८ ॥

विकलेन्द्रियदुराचारादि दोषराहित्यमनवद्यशब्देनोच्य-ते । ततश्चाग्र्यः सर्वेषुवेदेषुश्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति युवत्वेन वृद्ध-निषेधेप्राप्तेवृद्धानिति प्रतिप्रसवः । यद्वायुवत्ववृद्धविधिभ्यान्तद्व्यति रिक्तबाल्पवयस्कस्य भोक्तृनियमात्तस्यनिषेधः । अनवद्यपद मुत्तरत्रानुषज्यस्वकर्मस्थद्विजविशेषणं कृत्वा केवलवृद्धशब्देनज्ञान-वयस्तपोवृद्धांस्त्रिविधानितिहलायुधः ।

* स्वकर्मस्थान् ॥ ९ ॥

स्वजात्युक्तकर्मानुष्ठानरतान्विप्रानित्यर्थः । अतश्चश्रोत्रिया-दिवैलक्षण्यमनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः । तथाचपुराणसमुच्चये । गृहस्थाः कुलसम्पन्नाः प्रख्याताकुलगोत्रतः । स्वाचारनिरताः शान्ताः

विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाइति । मुख्यकल्पंप्रदर्श्यानुकल्पमाह ।

*** अभावेपिशिष्यान्स्वाचारान् ॥ १०॥**

अपिशब्दः स्मृत्यंतरोक्तानुकल्पसमुच्चयेतत्त्वपूर्वोक्तमुख्यकल्पाभावेसद्वृत्तान् शिष्यादीनपिनिमन्त्रयेदित्यर्थः । तथाचयाज्ञवल्क्यः ॥ स्वस्रीयऋत्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः । त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाइति । अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयः सदासद्भिरनुष्ठितः । मातामहम्मातुलञ्च स्वस्रीयंश्वसुरंगुरुं । दौहित्रंविटपतिंबंधुं ऋत्विग्याज्यौचभोजयेदितिमनुः । आपस्तंबोपि । गुणवदलाभेसोदर्योप्यमावन्तेवासिनोव्याताइति । अयमनुकल्पोदैवएवनपित्र्ये । तथाचात्रिः । पितापितामहोभ्राताशिष्योवाथसपिंडकाः । नपरस्परमर्घ्याः स्युर्नश्राद्धेऋत्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोह्येतेसकुल्याब्राह्मणाद्विजाः वैश्वदेवेनियोक्तव्यायदेतेगुणवत्तराइति । अपिभिन्नक्रमइतिहलायुधः । स्वाचारानित्यनेनाचार्यधनहारित्वाभावउक्तः । तेहिकदाचिद्धनहारिणोविहिताःदद्यात्पिंडंहरेद्धनमित्यादिना । अतस्तथात्वेशिष्यदौहित्रादयोनाभिमन्त्रणीयाःपिंडदोंशहरइतिपिंडदातृत्वहरंसम्भवात् । वर्ज्यानाह ।

*** द्विर्नग्नशुक्लविक्लिधःश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यंगिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्जम् ॥११॥**

द्विरितिपित्रोर्वंशेत्रिपुरुषंवेदाग्न्योर्विच्छेदाद्द्विर्नग्नः । तथाचसुमंतुः । यत्रत्रिपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि । वेदस्याग्नेश्चविच्छेदोद्विर्नग्नःपरिकीर्तितः । दुश्चर्मेतिच । शुक्लोतिकपिलांग-

केश: । तथाचकात्यायन: ॥ द्विनग्न: किलदुश्चर्माशुक्लोतिकपि-
ल:स्मृत: । विचर्चिकादित्वग्दोषीत्रिविध:परिकीर्तित: सद्भिर्ह-
कारोपि । खल्वाटकस्यदुश्चर्मा: कपिलाश्चंडएवचेति । विविध-
श्चोष्ठ: भग्रासनाद्दतदन्त: । तथाच । हस्य नैवाधरोष्ठाभ्यांछाद्य-
तेदशनावली । विविध:सतुविज्ञेयोब्राह्मण: पंक्तिदूषक: पूति-
गन्धघ्राणइतिकश्चित् । श्यावदन्त: । स्वभावात्कपिलदन्त: ।
विप्रजनन: छिन्नलिंगचर्मादक्षिणात्येप्रसिद्ध. । तथाच कल्पल-
तायां । विप्रजननश्चैव क्षतंशस्त्रविकारवान् । तंहि कामार्थं-
भोगार्थं दक्षिणात्या:प्रकुर्वते । वन्ध्यबीजोत्र । मृतापत्यइत्यन्ये ।
व्याधितोरोगी महारोगोपसृष्ट इतिकश्चित् । व्यङ्गो विगतस्वि-
विधवांगप्रत्यंग इतिसमस्य । हीनांगोधिकांगश्च । हीनातिरिक्तां
गइतिस्मृते: । श्वित्री । श्वेतकुष्ठी । कुष्ठीकुत्सितगलितांग: ।
व्याधितगहणादेवतन्निषेधेसिद्धे तद्ग्रहणदोषाधिक्य द्योतनार्थं ।
अजीर्णाद्यल्परोगिदोषाल्पत्वज्ञापनार्थंञ्च ।कुनखी स्वभावात्कु-
त्सितनखो । एतान्वर्जयित्वा निमंत्रयेदित्यर्थ: । अत्रस्नातकादि
विहितगृहणादेवतत्रनिषेधेसिद्धे हिं नग्नादिनिषेधो मुन्यन्तरोक्त
आंतरालिकादिद्विजोपवेशनार्थ: । तेचग्रंथगौरवान्न हलिखिता: ।
अन्यथाहिनग्नादि वर्जनमनर्थकंस्यात् ।

* अनिन्द्येनामंत्रितोनापक्रामेत् ॥१२॥

अनिन्द्योनिर्दोषस्तेनामन्त्रितोनव्यतिक्रमेत् । तथाचश्रुति: । (१)
सहोवाचानिंद्यावेमा हृषतपसोनिन्द्यो हृत्तोनशकमपक्रमितुमिति
तस्मादुहानिंद्यस्य हृतोनापक्रामेदिति ।आग्निवेश्योपि ।नैकदापि
परान्नं यो भुङ्क्ते मूढमतिर्द्विज: ॥ वत्सराभ्यन्तरे वत्सरं भवेदि-
ति । निर्दोषस्येतिशेष: ।

(१) अग्निष्टोमप्रकरणेऽध्वरकांडे

*आमन्त्रितोवान्यदन्नन्नप्रतिगृह्णीयात्॥१३॥

निमन्त्रितोविप्रोन्यदन्नं सिद्धमामस्वा परस्यनगृह्णीयादित्यर्थः॥ यद्वान्यस्मात्तमन्यदन्नम् अन्यस्य दगागमश्छान्दसः। वाशब्दो निमन्त्रिते दातृभोक्त्रोः परस्परत्यागनिषेधन्द्योतयति। तथाच यमः। आमन्त्रितश्चयोविप्रो भोक्तमन्यत्त्रगच्छति। नरकाणांशतंगत्वा चाण्डालेष्वभिजायते। केतनं कारयित्वातु निवारयतिदुर्मतिः। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौचजायते। आदित्यपुराणे आमंत्रितश्चिरंनैव कुर्याद्विप्रःकदाचन॥ देवतानांपितृणांच दातुरन्नस्यचैवहि चिरकारीभवेद्रोगी पच्यतेनरकाग्निनेति॥

* स्नातांश्शुचीनाचांतान्॥ १४॥

इष्ट्यानुपवेश्य। श्राद्धं कुर्वीतेति वक्ष्यमाणेनसंबधः। स्नानशौचाचमनानि स्मृतिप्राप्तान्येवात्रसार्थकत्वेनानुवदति। तेनस्नानशौचाच मनेष्वत्रविशिष्टविधिर्रित्यर्थः। तथाच देवलः। ततोनिवृत्तेमध्याह्ने कृतलोमनखान्द्विजान्। अभिगम्ययथापूर्वं प्रयच्छेद्दन्तधावनम्। तैलमुद्वर्त्तनंस्नानं स्नानीयंचपृथग्विधम्। पात्रे (१) उदुम्बरेदद्या द्वैश्वदेवस्यपूर्वकम्। ततः स्नात्वानिवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थायकृतांजलिः। पाद्यमाचमनीयंच संप्रयच्छेद्यथाक्रममिति। अत्रामन्त्रितानांस्निग्ध स्नान दन्तधावन विधिर्नकर्तुः। तथाच। दन्तधावनतांबूलम् स्निग्धस्नानमभोजनम्। रत्यौषधंपरान्नानि श्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति। अत्रकेचिदनिषिद्धविधिविषयन्तैलादिप्रेषणमिति। तन्न। श्राद्धीयेन्हि विशिष्टविधित्वात्। तथाच कात्यायनः। तैलमुद्वर्तनन्देयम ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः। तैरभ्यङ्गःप्रकर्त्तव्यो वर्ज्यकालन्नचिन्तयेत्। अभ्यङ्गे-

(१) ताम्रपात्रे

सुरेश्वरोपि। पुत्रजन्मनिसंक्रान्तौ श्राद्धेजन्मदिनेतथा नित्यस्ना नेचकर्तव्यो तिथिदोषोनविद्यतइति। निषेधस्यमलापकर्षविषयत्वा च्च। एवंव्रणादिव्याधौ रक्तस्रावादौच सत्यशुद्धत्वाच्छुचौनितिशेषः। तथाचपुराणसमुच्चये। क्षत्वातुरुधिरस्रावान्नविद्वान् श्राद्धमाचरेत्। एकाह्नि वीणिवाविद्वान्दिनानिपरिवर्जयेत्। वमनेवाविरेकेवातद्दिनं परिवर्जयेत् ॥ यथारजस्वलानारी ह्यशुचिस्त्रिदिनम्भवेत्। रक्तस्रावेतथानॄणा मशुचित्वंप्रजायतइति एवमाचमनेपि विशेषः। तथाच विष्णुपुराणे। उपस्पर्शस्तुकर्तव्यो मण्डलस्योत्तरेदिशि। कर्त्तार्थंब्राह्मिजैर्वापि विधिवद्भाग्यतैःसदा। मण्डलस्योत्तरेदेशे कुर्यादाचमनन्द्विजः। सोमपानफलम्प्राहुर्गर्गकाश्यपगौतमाः। आपस्तंबोपि। कुर्युराचमनं विप्राउदीच्यांमण्डलाद्वहिः। अन्यदिक्षुयदाकुर्युर्निराशाः पितरोगताइति । तथा। विप्रपादोदकस्थानेकुर्यादाचमनन्द्विजः । रुधिरन्तद्भवेतोयन्निराशाः पितरोगताः। पादोदकोच्छिष्टवारिद्वयोस्सेत्सङ्गतिर्भवेत्। उच्छिष्टाः पितरोयान्तिशुध्यन्तिच गयाशिरइति। मण्डलादिकरणङ्गोमूत्रेणाहमृतिः। गोमूत्रमंडलंकृत्वादक्षिणे चोत्तरेउभे। श्राद्धीयाहनिसंप्राप्तेरेणुभिर्नजलेनच। गृहकुडयादिलिपेषुगोमूत्रेणुरुच्यत इति ॥

मू० प्राङ्मुखानुपवेश्यदैवेयुग्मानयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्यएकैकस्योदङ्मुखान्॥१५॥

यथाशक्त्येकैकस्येति पदेउभयत्रसम्बध्यते। युग्माद्विचतुरादयः। अयुग्मास्त्रिपञ्चादयः। ततश्चैकैकस्यपित्रादेर्दैवश्राद्धे यथाशक्तियुग्मान्प्राङ्मुखान्। पित्र्येएकैकस्यपित्रादेरयुग्मान्यथाश-

न्युदङ्मुखान्विप्रान्वामकरेणासनंस्पृष्ट्वादक्षिणकरेणद्विजकरं धृत्वा ॐभूर्भुवःस्वः इदमासनमास्यतामित्युक्त्वोपवेश्यश्राद्धं कुर्यादितिशेषः। तथाचकात्यायनः। सव्येनैवासनं धृत्वादक्षिणेदक्षिणंकरं। ॐभूर्भुवः स्वरित्युक्त्वाआसनेषूपवेशयेदिति। एवञ्चप्रतिपुरुषं दैवश्राद्धंभवतीतिचगम्यते। यथाशक्त्येत्यस्यानियतवाचकत्वात्। अयुग्मत्वंच नवभ्योर्वाऽवेद्यं। नवावरान्भोजयेदयुजोयथोत्साहंवेति। ब्रह्माण्डेपि सामर्थ्येपिनवभ्योऽर्वाग्भोजयीतसतिद्विजान्। नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्यदर्शनादिति। एवंबहुतराप्राप्तौसंख्यामाह॥

* द्वौवादैवेत्रीन्पित्रे॥ १६॥

वाशब्दः प्रतिपुरुषंदैवश्राद्धं निषेध्यदैवेद्वौपित्रे त्रीनितिपितृपङ्क्तौ दैवेद्वावेवपित्रे प्रतिपुरुषंत्रिकत्रिकभेदेनवा। एवमुभयत्राप्येकादशैवेत्यर्थः।अतएवप्रतिपंक्तौदैवश्राद्धंनप्रतिपुरुषमितिपूर्वसूत्रापवादः। तथाचबृहद्याज्ञवल्क्यः। दशैकंपंचवाविप्रापार्वणेविनियोजयेत्। द्वौदैवेप्रागुदक्पित्रे एकैकदशपंचवेति। । पञ्चदयावधारणार्थोवाशब्दः। विस्तरनिषेधात्। तथाचसएवद्वौदैवेपितृकृत्येत्रीन्पंचचैवंप्रकल्पयेदिति। मनुरपि सत्क्रियान्देशकालौचद्रव्यब्राह्मणसंपदः। पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरं। बृहस्पतिरपि। एकैकमथवात्रीन्दैवेपित्रेचभोजयेत्। सत्क्रियाकालपात्रादिर्नसंपद्येतविस्तरं। ब्राह्मेपि। यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषोबहुतरोभवेत्। श्राद्धनाशोमौननाशः श्राद्धतन्त्रस्यविस्मृतिः। उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निन्दादातृषुभोक्तृषु। वितंडावापवादोवाजल्पत्वेतेपृथग्विधा॥ * ॥ * ॥

मू० एकैकमुभयत्र वा ॥ १७ ॥

वाशब्दोऽभावे। ततश्च देशकालधनाद्यभावे दैवे पित्र्ये चैकैकं ब्रा ह्मणद्वयमेवोपवेशयेदित्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः। एकं दैवे तथा-पित्र्ये धनविप्राद्यभावतः। योजयेत् श्राद्धदामेव पितृपक्षं न लोपयेदि-ति। नन्वेवं तर्हि वैकैकं सर्वेषामिति निषेधो नुपपन्नः। मैवं। तस्य स-भवविषयत्वात्। तथाच। ब्राह्मणा विप्रसंपन्ना वेकैकम त्रनयस्त्रयः। एको वैकस्य भोक्तव्यस्त्रयाणामेक एव वेति। अत्र दैवे पित्र्ये चेत्यनुवृत्तौ उ भयत्रेति ग्रहणं सर्वत्र विभागार्थं। समंख्याद श्रुतत्वादिति न्यायात् ॥

मू० मातामहानांचैवम् ॥ १८ ॥

मातामहानामप्येवं सर्वं पक्षाभवेयुरित्यर्थः। अतश्च माता-महश्राद्धमपि पितृश्राद्धवन्नित्यमित्युक्तम्। मातामहादिभिर्मातु: सापिंड्य एव मातामहश्राद्धं नित्यमिति विज्ञानेश्वरः। अत एवातिदे-शान्न पृथक्कार्यमित्यन्ये। तदेतत्कर्कादिभिरनादृतमित्युपेक्षितं। तथाच स्कन्दपुराणे। पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः मातामह्यं न कुरुते पितृहा चोपजायते। चकारो नवज्ञाद शदैवत्ये मातृमाता मह्योरतिदेशार्थः। वैश्वदेवे विशेषमाह ॥

मू० तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ १९ ॥

विश्वेदेवाः संत्यत्रेति वैश्वदेविकं। श्राद्धं तंत्रमुभयपंक्त्योरेक देवं भवेदिति शेषः। अतद्धनिठमौसाधारणं भवेत्तंत्रमिति वच नात्। अयञ्च पक्षोऽन्यपक्षेषु विकल्प्यते। ततश्चैकप्रयोगपूर्वं साधक-त्वं भिन्नप्रयोगापूर्वसाधकत्वञ्च वैश्वदेवश्राद्धस्य भवतीत्यर्थः। एत-त्कालेचमसं पूरयित्वाभिमन्त्रयेत्। तथाच कात्यायनः॥ कूष्मांडमंत्र

सूक्तेनकुर्यात्तोयाभिसंत्रणम्। अन्नानिप्रोक्षयेत्तेनतेनैवश्राद्धसाध-रेदिति। कूष्मांडमन्त्रा (१) यद्देवादेवेत्यादयस्त्रयः॥

* श्रद्धान्वितःश्राद्धंकुर्वीत॥२०॥

श्रद्धाधर्मकार्येषुसफलत्वनिश्चयः। तथाचमनुः। प्रत्ययोधर्मकार्येषु सद्भिःश्रद्धेत्युदाहृतेति। साच स्मृत्युक्तधर्मोपलक्षणं। अतस्तद्युक्तःश्राद्धकुर्वीतेत्यर्थः।तथाचविधिहीनमनुष्ठानमन्त्रहीनमदक्षिणंचश्रद्धयाकृतं दत्तंतद्वैरक्षांसिभुञ्जते। तथा।विभक्तिभिस्तुयत्किंचिद्दीयतेपितृदेवते। तत्सर्वंसफलंश्राद्धविपरीतंनिरर्थकमिति। अत्रश्रद्धास्ति यचतच्छ्राद्धमितिश्राद्धग्रहणे नैवतदन्वितत्त्वेलब्धे श्रद्धान्वितग्रहणंपितृकार्येषुस्मृत्युक्तधर्मादरज्ञापनार्थं। तथाचमनुः। देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यंविशिष्यतइति। अतःपितृकार्येस्मृत्युक्तधर्मादरेणप्रयोगकुशलःस्यादिति। एतदुक्तम्भवति संबन्धनामगोत्ररूपाणांयथावत्प्रयोगेणपुत्रादिदत्तं हविः पितृणांतृप्तिकरंभवतीति। तथाच। नामगोत्रं स्वधर्मंप्रापकं हव्यकव्ययोरिति। ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोग कुशलोनरइतिच। नामादिप्रयोगोधर्मप्रदीपे। आवाहनार्घसंकल्पे पिंडदानेतिलोदके। अत्रव्यासनयोः पादेनामगोत्रं प्रकाशयेत्। अत्रचिंत्यते। संबन्धादिक्रमोस्तिनवेति। केचित्तु संबन्धादीनांहविः प्रापकत्त्वमेवनोच्चारक्रमइति। अन्येत्वमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्निति क्रमइति। तत्रनाद्यः। स्मृत्युक्तक्रमवैयर्थ्यात्। नद्वितीयःगोत्रप्रयोगस्यादावविहितत्वात्। नतृतीयः। वस्वाद्युच्चारस्यैवोक्तत्त्वात्। तथाच। संबन्धम्प्रथमंब्रूया न्नामगोत्रेततःपरम्। रूपन्ततोविजानीया देषधर्मःसनातनः। अन्यच्च।

(१) २०अध्याये।१४।१५।१६। मन्त्राः।

नृतनामसमुच्चार्य तस्यगोत्रमुदीरयेत् । बृहस्पतिरपि । आस-
नेचार्घदानेच पिण्डदानेऽवनेजने । संबन्धनामगोत्राणि यथार्हं-
मनुकीर्तयेत् । वसुरुद्रस्तथादित्यः पित्रादिक्षितयेत्क्रमात् । माता-
महादिमातादि त्रयेवस्मृतिमर्हतीति । तथा । वसुरुद्रादित्य-
रूपा ब्रह्माद्यर्थंतर्पयेत्पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु-
संयतइति । तीर्थंपितृतीर्थं । ततश्चास्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र-
वसुरूपेतिप्रयोगः । पाद्येतुविरोधोभासते । विधिनिषेधयोर्दर्शना-
त् । तथाच । पाद्येनामगोत्रेप्रकाशयेदित्युक्तम् । तथा । आस-
नावाहनेपाद्ये अन्नदानेतिलोदके । अर्घ्येपिण्डदानेचनामगो-
त्रे प्रकीर्त्तयेदिति (१ । मनुस्तुनिषेधति । हविर्मण्डलभूमौतुगोत्र-
मुच्चरतेयदि । अक्षत्तं तद्भवेदर्घम्पितॄणांनोपतिष्ठतइति । अत्रव्य-
वस्था । स्वागतार्घेगोत्रादिनिषेधः । पाद्यार्घ्येतु विधिरित्यविरो-
धः । अस्तिचस्वागतार्घ्यविधिः पादार्घपूर्वभावी । तथाचवृद्धयाज्ञ-
वल्क्यः । दत्वार्घंक्षालयेत्पादावाचम्यक्षालयेत्पुनः । पूजयेत्पुनरा-
चम्यविप्रानभ्यन्तरेनयेत् । पुराणोच्चयेपि । दत्त्वार्घंक्षालयेत्पादौ-
विष्टरेषुनिवेशयेत् । पूर्वंयःक्षालयेत्पादौपादार्घंस्वततोनयेत् । वि-
प्रपादोदकोद्भूताम् पितृतृप्तिन्निहन्तिसइति । तस्माद्विप्रानाहूय-
सव्येन तूष्णींस्वागतार्घं दत्वा पादौप्रक्षाल्याचम्यमण्डलेउपवेश्य
यथाविधिपुनःप्रक्षाल्याचम्य पादार्घंगोत्राद्युच्चार्यंदद्यादिति । ना-
मगोत्रादिकंकयाविभक्त्याकुत्रप्रकाश्यते अतआह । संबन्धेचभवे-
त्षष्ठीचतुर्थीसंप्रदानतइति सामान्येनषष्ठीचतुर्थ्योःप्राप्तयोर्विशेष-
माहस्मृतिः । अक्षय्यासनयोःषष्ठीचतुर्थीचैवकल्पने आवाहनेद्वि-
तीयाच शेषाःसंबुद्धयःस्मृताइति । कल्पने संकल्पे । एतच्चान्नसं-

(१) सव्येपत्नीत्रिषुस्थानेविप्राणाम्पादशौचने । रथस्यारोहणेचैवऋतुकालेतुमैथुने ।

कल्पादन्यत्र । तथाचब्रह्माण्डपुराणे पितृभ्यस्ततोदद्यादन्नमामन्त्रणेनतु । अमुकामुकगोत्रैत तुभ्यमन्नं स्वधानमइति । शांखायनोपि । अन्नंचासावेतत्त इत्युद्दिश्यभोजयेदिति । पठंतिच । आसंत्रणेप्रतिज्ञाया मर्घ्येदक्षिणाविधौ । संपूर्णपृच्छासनयोः षष्ठींकुर्यात्स्वदेवहीति । आसनेचतुर्थींविकल्पिता । तथा। पृच्छाचर्घ्यासनेषष्ठी चतुर्थीचासनेमता । अर्घावनेजनंपिण्ड मन्नंप्रत्यवनेजनं । संबुध्यैतानिकुर्वीत शब्दशास्त्रविशारदः । व्यासोपि । चतुर्थीचासनेनित्यंत्र संकल्पेचविधीयते ॥ प्रथमातर्पणेप्रोक्ता संबुद्धिमपरेजगुरिति । देशभेदेनचतुर्थीव्यवस्थितेतिरत्नावलीकारः । यजुःसंगृहकृद्वाक्यं । अर्घ्यासनयोःषष्ठी द्वितीयावाहनेस्मृता । अन्नदानेचतुर्थीस्या च्छेषाःसंबुद्धयःस्मृता इत्यन्नदानेचतुर्थी विधायकत्तच्छेषादानविषयं । शेषाःसंकल्पव्यतिरिक्ता ऽर्घदानावनेजनादयः । संकल्पेचतुर्थ्याएवविधिः । तथाचधर्मप्रदीपे । गोत्राणामासनेचार्घ्ये गोत्रानावाहनेतथा।अर्घे गोत्रे पितुस्तद्व त्पिण्डदानेवनेजने । अन्नसंकल्पनेगोत्र महाधर्मोशएवच । अक्षय्यदानेच गोत्रेभ्यो दैवेप्येतदुदाहृतमिति । अक्षय्येसंकल्पे । दाने । दक्षिणायाः । एतदग्रे वक्ष्यामः । अन्यत्स्मृतिभ्योनुसन्धेयमतःश्राद्धान्वितद्वत्युक्तम् ।

मू० शाकेनापिनापरपक्षमतिक्रामेत् ॥२१॥

अनेनावश्यंश्राद्धमपरपक्षेकुर्यादित्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्चये । नहिपिंडप्रदानेन श्राद्धं भवतिकेवलम् । पुष्पंपत्रं फलन्तोयं यच्चान्यदपिकिंचन । पितृनुद्दिश्यकर्तव्यं श्रद्धयापितत्परैः । तत्सर्वंश्राद्धमित्युक्तं श्रद्धयाश्राद्धमुच्यतइति ॥ ननु पक्षश्राद्धं सूत

कादौकर्तव्यमुतनेति। तत्रैकेनेति। प्रतिज्ञातत्वात्कर्त्तव्यमि त्यन्ये। अत्रविचार्यते। यदिनेति तदाऽऽरम्भान्नियमो दोषश्चा समाप्ताविति तस्य वैयर्थ्यमुपक्रमभंगःस्यात्। यदिकुर्यात्तदाद्रव्याद्य-शुद्धौ द्विजभुक्त्यादिवैषम्याद्यनैवारम्भस्तेनैवसमाप्तिरितिन्यायबा धस्स्यात्। तस्मात्सूतकादिव्यतिरेकेण मयापक्षश्राद्धं कर्तव्य-मिति प्रतिज्ञातेन सूतकाद्यन्तेकर्तव्यम्। अथगृहसाधारणाद्रव्येभ्यः पक्षश्राद्धपर्याप्तद्रव्यमुद्धृत्याऽऽकृता नियमेनमयाकर्तव्यमेवेति प्रति-ज्ञातेन सूतकादिमध्येश्राद्धङ्कर्तव्यमितियुक्तं। यथाहपाराशरः। पाकेनिमन्त्रितेषुचकारणं यथानवरात्रे कृतप्रतिज्ञेन सूतकम-ध्येऽपि कर्तव्यमेवमिहापीति। तथाच पुराणसमुच्चये। पक्षश्राद्धे-समारब्धे सूतकन्निपतेद्यदि। समाप्तताह्निपितरः सूतकांतेवि-सर्जयेत्। अथवाकेचनेच्छन्ति श्राद्धंतुमृतसूतके। जन्मसूतक-मासाद्य पश्चाच्छ्राद्धंसमाचरेत्। यदिनैवन्नरःकुर्यात्सूतकान्तेच-मापनं। प्राग्दत्तानिमनुष्येण श्राद्धेत्त्वासुरत्पमयद्गति। इदन्त्वा-शौचांते तन्मध्येवा समापनं। पूर्वोक्तविषयकल्पनेन व्यवस्थेय-मित्यविरोधः। अवश्यकहेतुमाह॥

मू॰ मासिमासिवोऽशनमितिश्रुतेः॥२२॥

प्रजापतिः पितॄणामाहस्म वोयुष्माकम्मासिमासमशनं दत्तमतोऽप-रपक्षेऽवश्यमेवकर्तव्यमित्यर्थः। तथाचश्रुतिः। अथैनम्पितरःप्राची-नावीतिनदृति अनेनचश्रुत्युक्तहेतुनाऽपरपक्षेऽमावाश्यायामवश्य-कर्तव्यत्वं युक्तं। तेनावहिःकुर्यादपरपक्षातिक्रमोनेत्यर्थादुक्तं। त-दतिक्रमेचोभयातिक्रमात् प्रत्यवायस्मृतेः तथाचएतान्येववहिः स न्तिपञ्चमंयोव्यतिक्रमेत्। तस्मान्नातिक्रमे विद्वान्पञ्चमं पैतृमेधिकं।

एतानिपुत्रायु र्धनधान्यादिफलानि । पञ्चसप्तपरंपद्मपैतृकं-श्राद्धकल्पतथा । ननिर्वपति यःश्राद्धं प्रमीतपितृकोद्विजः । इन्दुक्षयेमासिमासि प्रायश्चित्तीयतेतुसः ॥ नियममाह ॥

मू॰ तदहःशुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादीस्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्याया-न्वर्जयेत् ॥२३॥

तदहरितिपूर्वंवद्द्वन्द्वभावः । श्राद्धदिनेऽसुंसूत्रोक्तनियमसन्तुतिछेदित्यर्थः । शुचिःबाह्यअभ्यंतर वमन विरेकरक्तस्रावादअशुद्धिरहितः ।अथवाशुक्ल वासःशुचिः शुक्लवासःस्यादितअनेन कषायादेर्निषेधात् । तथाचहारीतः । शुचयःशुचिवाससःस्युरिति । शंखोपि । शुचिःशुक्लवासा दर्भहस्तःस्वागतमितिब्रूयात् । श्राद्धकृच्छुक्लवासास्यादितिच । पुराणसमुच्चयेपि।एकवासास्तुयःकुर्यात्पिण्डनिर्वपनंनरः । कषायवस्त्रसम्वीतः तद्वैरक्षांसिभुंजते । धर्मप्रदीपेपि । कषायंखण्डवस्त्रंच रक्तवस्त्रं तथैवच । एवंविधानिवस्त्राणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । अप्रमत्तः स्मृत्युक्तकालादौ सावधानः । तथाच । कालहीनंक्रियाहीनं मन्त्रहीनंच यद्भवेत् । पात्रहीनंचयच्छ्राद्धं आगन्तंरक्षसांविदुरिति । स्वाध्यायः श्राद्धमंत्रजपाद्यतिरिक्तःपाठः मैथुने पूर्वदिनेपि । शेषंस्पष्टं ।नेयंविधिनिषेधेयत्ता अपितुदिङ्मात्रम् । अतोन्यदपिविधिनिषेधरूपं स्मृत्युक्तंग्राह्यं ॥ तथाचदाल्भोक्तोनियमाः ॥ नचाश्रुपातयेज्जातुनशुष्कांगिरमीरयेत् । नचोद्वीक्षेतभुञ्जानं नचकुर्वीतमत्सरं । नदीनोपिनवाक्रुद्धो नचैवान्यमनानरः । एकाग्रमाधायमनः श्राद्धंकुर्यात्सदाबुधइत्यादि । अत्रचिन्त्यते । विधवापरस्त्र्यादीनां श्राद्धपाकेकर्तुंस्व तिलकेकिमधिकार-

उतनेति । अतएवैकेसमाचारादधिकारइति । तन्न । स्मृतिविरुद्धाचारस्याप्रामाण्यात् । तथाचव्यासः । गृहिणीचैवसुस्नाता पाकंकुर्यात्प्रयत्नतः । निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानंसमाचरेत् । रजस्वलांचपाखण्डीं पुंश्चलीं पतितां तथा । त्यजेच्छूद्रांतथावंध्यां विधवामन्यातथैवच रजस्वलांविदिनादूर्ध्वमनिवृत्तरजस्कां । यत्तु ब्रह्मपुराणे । व्यंगकर्णींचतुर्थाहस्नातामपिरजस्वलां । वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थंस्वमातृपितृवंशजामित्यन्यस्त्रीविधायकं । तत्पत्न्याअसंभवविषयं । अतएवपठंति । मातृस्वसावधुःकन्याशूद्राग्नौचपरस्त्रियः । पितृपाकन्नकुर्वीतनिराशाःपितरोगताः । तथा । श्राद्धस्यपाकोविधवापरस्त्रीनहिर्निमंतःपितरोनदेवाइत्यादि । व्यंगकर्णी।त्रुटितकर्णी ।तिलकेत्वापस्तंबः । ललाटेपुण्ड्रकंदृष्ट्वास्कंधेमालांतथैवच।निराशाःपितरोयांतिशापंदत्वासुदारुणमिति । एवंचसकलशिष्टाचारविरोधमालोक्यपुंड्रकनिषेधस्यवर्तुलतिलकविषयत्वमितिकेचित् । तदन्येनसमंतेत्तस्मात्तिर्यक्पुंड्रं तथादृष्ट्वास्कंधेमालांतथैवच।निराशाः पितरोयांतिदृष्ट्वाचवृषलीपतिमितिवाक्यात् । अतोनतिर्यक्पुण्ड्रः। तदपिन। सामान्येनतिलकमात्रनिषेधात् । तथाचपठंति । वामहस्तेषु येऽर्भीगृहेरंगवल्लिस्तथा । ललाटेतिलकंदृष्ट्वानिराशाःपितरोगताइति । रंगवल्लिश्चतुष्कं । स्मृत्यंतरं । ललाटेतिलकंदृष्ट्वास्कंधंमालाङ्कितंतथा ॥ कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वानिराशाःपितरोगताः । सत्यव्रतोपि । वर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धकालेकदाचन।तिर्यग्वाप्यूर्ध्वंपुण्ड्रंवाधारयन्श्राद्धकर्मणीति। एवञ्चश्राद्धाहेतिलकमात्रनिषेधोयुक्तः । प्रयोगेत्वाशीःप्रार्थनानन्तरन्तिलकविधानात् तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।याचितारश्चनःसन्तु माचयाचिष्मकञ्चन।ततस्तुतिलकङ्कुर्यान्मन्त्रेणानेनभक्तितः । नित्यानुष्ठानसन्निष्ठाः सर्वदायज्ञबुद्धयः । पितृमातृप-

रा:सन्त:सन्तस्तत्कुलजानराइति । नचाचारोचितपरम्परानुष्ठा
नंग्राह्यं । वक्तुर्बिंयतिमतेपि । स्मृतिर्वेदविरोधेनपरित्याज्यायथा
भवेत् । तथैवलौकिकम्वाक्यं स्मृतिबाध्यंपरित्यजेत् । पठन्तिच ।
ऊर्ध्वंपुण्ड्रन्त्रिपुण्ड्रम्वाचन्द्राकारमथापिवा । श्राद्धकर्तानकर्तव्यं
यावत्पिण्डान्ननिर्वपेदिति । यच्च भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रम्वि-
नाकृतमिति । तत्संध्यादिकर्मविषयतिलकपरमित्यविरोधः ॥

* आवाहनादिवाग्यतऔपस्पर्शनात् ॥२३॥

आउपस्पर्शनादितिछेदः ॥ ततश्चावाहनमारभ्यचुलुकदानपर्यंतम्म
न्त्रवर्जं श्राद्धकृन्मौनमाचरेदित्यर्थः । तल्लोपेतुवैष्णवमन्त्रजपोवि
ष्णुस्मरणम्वाप्रायश्चित्तम् ॥

मू० आमन्त्रिताश्चैवम् ॥२४ ॥१॥

तेप्येवमक्रोधादिस्मृत्युक्तविधिनिषेधानाचरेयुरित्यर्थः।तथाचशंखः।
हुंकारेणापियोब्रूयाद्धस्ताद्वापिगुणान्वदेत् । भूतलाच्चोद्धरेत्पा
त्रं मुंचेद्धस्तेनवापितत् । प्रौढपादोबहिः कच्छो बहिर्जानुकरोप्यथ।
अंगुष्ठेनविनाश्नातिमुखशब्देनवापुनः । पीतावशिष्टंतोयादि पु-
नरुद्धृत्यवापिबेत् । खादितार्धंपुनः खादेन्मोदकानिफलानिच ।
मुखेनवाधमेदन्नं निष्ठीवन्भोजनेपिवा ॥ इत्थमग्नंद्विजः श्राद्धे
हत्वागच्छत्यधोगतिम् । पवित्रपाणयः सर्वे तेचमौनव्रतान्विताः॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गं वर्जयंतः परस्परं । नस्पृशेद्वामहस्तेन भुंजा
नोन्नङ्कदाचन । पादयोर्नशिरोन्यस्मिन्पदाभाजनंस्पृशेदित्यादि ।
एवमित्यतिदेशेनभोक्तृणामपिकर्तृवन्मन्त्रोच्चारेप्राप्ते तन्निषेधा
दग्नौकरणादिकुरुष्वेत्यादिप्रतिवचनमननुज्ञातम् ॥

इति श्री श्राद्धकाशिकायां प्रथमाकण्डिका समाप्ता ।

इदानीमप्रयोगमुपक्रमसाथः परिभावते

* दैवपूर्वंश्राद्धम् ॥ १ ॥

परिभाषेयमपवादव्यतिरिक्तेष्ववतिष्ठते ॥ श्राद्धमितिपित्र्यकर्म ॥ दैवपूर्वमितिपदार्थानुसमयोक्तिः॥ ननुस्मृत्यन्तरोक्त काण्डानुसमयो नर्थकः स्यादितिचेत् ॥ पदार्थानुसमयानुक्तिविषयत्वेन सार्थक-त्वात् । आहच । सकलोगुणकांडस्त्वेदेकैकस्यप्रयुज्यते । सहत्वा प्रापकोनैव प्रयोगवचनोभवेदिति। अतस्तावापवादवर्जमपादप्रक्षा लनादिसर्वकर्मदैवपूर्वंभवतीत्यर्थः । तथा । दैवपूर्वंभवेच्छ्राद्धमवर्ज यित्वाविसर्जनम् । प्रश्नस्वदक्षिणांचैव भुक्तेचाचमनम्विना ॥ तथा हस्तोच्छिष्टापनयनमाह्वानञ्चविसर्जनम् । दक्षिणासौमनस्य-ञ्च विनान्यद्दैवपूर्वकम् । धर्मप्रदीपेपि । विसर्गश्चचुलुकस्त्वाग्नौ करणम्पङ्क्तिवारणम् । करशुद्धिरधोशानम्पितृपूर्वाणिषट्सदेति। देवलोपि । यद्यत्क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति। तत्सर्वंतत्र कर्तव्यम्वैश्वदेवस्यपूर्वकमिति।

मू० पिण्डपितृयज्ञवदुपचारःपित्र्ये ॥२॥

पितरोदेवतास्येतिपित्र्यं॥ वाय्वृतुपित्रुषसोयदिति (१)यत्प्रत्ययः। ततश्चपितृकर्मपिंडयज्ञवत्कार्यमित्यर्थः।अनेनापसव्यं दक्षिणाभिमु-खवामजानुपातादयतिदिष्टं ॥ अतोनीविवंधजादिपिंडोत्थापनांतं पिंडपितृयज्ञधर्माभवंति । अत्रसंदेहः । किंनीविवंधनंवामभागे दक्षिणेवेति । तत्रोभयथाचारदर्शनाद्यथामंप्रदायंव्यवस्थेतिपारि

(१) रीङृतइतिरीङादेशःयस्येतिचेतीकारलोपेरूपम् ।

जातः। तत्रविचार्यं। किंनीविर्दैवंकर्मपित्र्यं वेति। आद्ये पिंडपितृयज्ञेऽनुष्ठानविरोधः। अंत्ये उपवीतिवदपसव्यांगउपनीतेति। तथाचमनुः। प्राचीनावीतिनासम्यगपसव्यमतंद्रिणा। पित्र्यमानिधनात्कार्यंविधिवद्दर्भपाणिनेति। अत्रप्राचीनावीतिनेत्यपसव्ये-प्राप्ते ऽपसव्यग्रहणंनीवीवंधन वामजानुपातादिप्राप्त्यर्थं। किंच सर्वंकर्मापसव्येनदक्षिणादानवर्जमितिस्मृतिः। पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशोपि। यत्तुकात्यायनवाक्यं। नीवीकार्यादशागुप्तिर्वामकुक्षौकुशैः सदा। पितृकर्मणिचैवोक्ता वेदवेदांगवेदिभिरिति। तदाभ्युदयिकविषयं। पठंतिच। दशा संगोपनंनीवीसाचाग्रे मानुषीस्मृता। पितृणांदक्षिणे पार्श्वे विपरीताचदैविके। छन्दयाज्ञवल्क्योपि। दक्षिणे कटिदेशेतु तिलैः सहकुशत्रयं। तर्जयंतीहदैत्यानां यथान्यायमस्तथेति नन्वेवंनीवीकार्येतिवाक्ये सदाशब्दान्नैवंविषयइतिचेत्। नीवीवंधनस्यरक्षोघ्नत्वाद्दैवपित्र्यमानुषकर्मसुयथोचितं। दशागोपनस्यविहितत्वेन सदाशब्दस्यैव सर्थत्वात्। तथाचश्रुतिः। दक्षिणतइवहियन्नीविरितिलिंगं। लिङ्गादपिविधिर्ज्ञेयइतिवाक्यात्। नचश्रुतिविरुद्धास्मृतिःप्रमाणं श्रुतिस्मृतिविरोधेतुश्रुतिरेवबलीयसीतिवाक्यात्। तस्माद्दक्षिणाङ्गएवनीविबंधः। पिंडब्राह्मणभाष्येपि। अथनीविमुद्रुह्य नमस्करोतीति कण्डिकाव्याख्याने नाभेर्दक्षिणतएवनीविस्थानमुक्तम्। तद्बन्धमन्त्रः पराशरोक्तः। यथा। निहन्मिसर्वंयदमे ध्यकृद्भवेद्धतास्सर्वेसुरदानवामया। यक्षाश्चरक्षांसिपिशाचगुह्यका हतामयायातुधानाश्चसर्वे॥

मू० द्विगुणास्तुदर्भाः॥ २॥

सामग्र्युपलक्षणमिदम्। तथाचपुराणे। उपमूलंसकृल्लूनकु-

शांस्तत्रोपकल्पयेत् । यवांस्तिलान्हस्तोकांश्चमयः शुद्धौसमाहृताः । प्राग्राजतनामाणि पात्राणि स्युः सलिलस्य तु । पुष्पधूपस्तुगन्धादि त्यौमसूत्रञ्चमेवचामिति । इत्यादि साधनानि एतदाहरणमाह । उद- पात्रं चकासश्चमेवच सुकृतु वादिकं। आहरेदपसव्येनसर्वंदक्षि- णतःशनैरिति दर्भाः । समूलकुशाः । तथाचमनुः । समूलास्तुभवेद्द- र्भाः पितृणांश्राद्धकर्मणि मूलेनलोकान्जयति शक्रस्यतुमहात्म- नः । हारीतोपि । दक्षिणदिशातः समूलकुशानाहरेदिति । तुशब्दो- विशेषार्थः । तेनपिण्डाधस्तनकुशवर्जं समूलाद्विगुणाः पित्र्ये । दैवमे तथाद्यशोलुक्तजवोभवन्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः ॥ अथसकृदा- च्छिन्नान्युपमूल(१)न्दिनानिभवन्ति । स्मृतिरपि । उपमूलंसकृ- च्छिन्ने वर्हिः पिण्डेषुशस्यते । कात्यायनोपि । सपिंडीकरणं याव- दृजुदर्भैः पितृक्रिया ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् । देवानामृजवोदर्भाः पितृणांद्विगुणाःस्मृताइति ॥

सू० पवित्त्रपाणिर्दद्यादासीनःसर्वत्र ॥ ४ ॥

पवित्रमुपग्रहोपलक्षणं । सर्वत्र दैवेपित्र्ये च । तेनोभयत्रप- वित्रोपग्रहपाणिरासीनश्चदद्यादित्यर्थः । तथाचमनुः । पित्र्य- मानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति । अथवापवित्रपाणित्वमा- सीनत्वञ्चस्मृतिप्राप्तमेवात्र सार्थकत्वेनानुवदति । तेनवामहस्तेकु- शादानत्वमावाहनेचासीनत्वंनिषेधतीत्यर्थः।तथाच पठन्ति । वा- महस्तेयदादर्भागृह्ये रक्षसोस्तथा । ललाटेतिलकंदृष्ट्वानिराशाः पितरोगताइति । किञ्चावाहनेनागच्छत्सुपितृषु कर्त्तुरासीनत्वं नयुक्तं तथाचपिंडदानेपुराणोक्तंलिङ्गं । अथप्राञ्जलिरुपस्थायस्थि- त्वा चावाहयेत्पितृनिति । मन्त्रार्थानुग्रहोपि । आयन्तुनः पितरः

---

(१) सकृदच्छिन्नानि । एकयत्नेनच्छेदो निर्वाह्यः । कुशच्छेदितानि । उपमूलादि नानिभवति उपमूलसमीपदिनानिच्छेदितानीत्यर्थः । दात्रच्छेदनंन्नयम् ॥

सोऽयामोऽग्निष्वात्ता: पथिभिर्देवयानैरिति। किन्त्वासीनोदद्यादिति दानेआसीनत्वं नपुनरावाहनादुपस्थाने पीतिसूत्रार्थः॥

प्रश्नेषुपङ्क्तिमूर्द्धन्यंपृच्छतिसर्व्वान्वा॥ ५॥

पङ्क्तिमूर्द्धन्यः पित्र्ये प्रथमोविप्रः। लिङर्थेलट्। वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पस्तुल्य विकल्पस्याष्टदोषत्वात्। पृच्छास्थानीः प्रार्थनादिषु सर्वेत्यवपंक्तिमूर्द्धन्यद्वयर्थः। तथाचपुराणे। दौहित्रौयुग्मतः कृत्वाजानुभ्यामन्तरेस्थितौ। सप्रश्रयश्चोपविष्टः सर्वान्पृच्छेद्विजोत्तमानिति। तुल्यविकल्पोयमिति कर्कादयः। नचप्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वैतावतिवाच्येपृच्छतीति गौरवंस्यात्यन्तरोक्तमविभ्यर्थम्। प्रश्नेनैवतत्सिद्धेः। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। पृच्छाद्यासनमर्घपूरणमत आवाहनार्घकर्मो न्युजंवार्चनभोजनाभिरुवनं शेषोजपःकल्पनम्। दत्वान्नं जपतृप्तिपिंडयजने सुप्रोक्षिताचय्यके आशीःपुंड्रकवाचनार्घचअनन्दानंविसर्गस्तुतिरिति। आदिना देशकालगोत्रादिस्मरणविकिरादि पिंडार्चनान्तंगृहीतम्। अत्रान्योपिस्मृत्युक्तःक्रमः। तथाच। श्राद्धारम्भेगयांध्यात्वा ध्यात्वादेवञ्चनार्दनम्। स्वपितृन्मनसाध्यात्वाततःश्राद्धंसमारभेत्। अग्निष्वात्ताःपितृगणाः प्राचीरक्षन्तु मेदिशम्। तथावर्हिषदःपान्तु याम्यायेपितरस्थिताः। प्रतीचीमाज्यपास्तद्व दुदीचीमपिसोमपाः। ऊर्ध्वंतस्तथर्यमारक्षे त्कव्यवालो नलोप्यधः। रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदूषकः। सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षाङ्करोतुमे। प्राणायामत्रतःकुर्यां द्गायत्र्याःस्मरणन्तथा। श्राद्धकालेस्मीतिवदेद्विप्रैश्चाप्यक्षुरुष्यय। देवताभ्यःपितृभ्यश्चेत्यादे रादिमध्यावसानेषुजपःआदिमध्यावसानेषु निराहृत्तञ्जपेद्बुध इतिवाक्यात्। एवंपरिभाष्य कर्मोपक्रमते॥

सू० आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ ६ ॥

पादासनन्दीपोपलक्षणम् । तथाचकात्यायनः । शिष्टरार्थङ्गु-
शान्दद्या द्विप्राणाम्यादमूलतः । ब्राह्मणश्च । पृथक्पृथक्त्वासनेषु
तिलतैलेनदीपकाः । अविच्छिन्नार्चिषोदेया स्तेतुरक्षाद्विजोत्तमै-
रिति । आसनान्याह स्मृतिः । शमीकाश्मर्य्यशल्लीश्च कदम्बोवार-
णस्तथा । पञ्चासनानिशस्तानि श्राद्धे देवार्चनेतथा ॥ श्रीपर्णीवा-
रुणश्चोरोजम्बूराम्रकदम्बजम् । सप्तमंत्वाकुलंपीठं पितृणांदत्तमक्ष-
यमिति । ततश्च सदीपासनेषु पादासनंदत्वासनेषु दर्भान्दद्यादि-
त्यर्थः । द्वितीयश्चैतदास्तरणमतोऽस्मात्पूर्वमपि दर्भानास्तीर्योपवेश-
येदिति । तथादेवीपुराणे । कुशोत्तरे तिलास्तीर्णे आसनेलोहव-
र्जिते । दाताचश्वासनेपूते विप्रानावेशयेत्सुधीरिति । नन्वास्तृतेषु
पुनरास्तरणं कुतः । पूर्वास्तरणस्यधर्ममात्रत्वादित्येके । विप्रानुत्था
प्योत्थाप्यकर्तव्यमित्यन्ये द्वितीये उपवेशितानामुत्थानानुपपत्तिः ।
तस्मात्पूर्वमास्तरणमात्रमिह तद्दानमित्यपौनरुक्त्यं । अतश्चास्ती-
र्यदत्वेत्यर्थः । संकल्पत्वात् । तथाचसांबपुराणे । कृताङ्घ्रिःशौचा-
नाचम्य सूपविष्टान्यथाविधिः । दद्याद्दर्भासनंतेभ्यो वैश्वदैवत्यपू-
र्वकं आसनेष्विति । हस्तेकुशान्नदद्यादितिसप्तम्यर्थः । दर्भाश्चैवा-
सनेदद्या न्नतुपाणौकदाचनेत्युक्तेः । एतद्वैवेद्दक्षिणतःपित्र्येवाम-
तः । पितृणामासनंदद्यात् वामपार्श्वेकुशान्सुधीः । दक्षिणेचैव-
देवानांसर्वदाश्राद्धकर्मणीतिवाक्यात् । अत्रैकेआसनदाने स्वधा-
प्रयुंजंति । स्वधाशब्दप्राप्तेः तन्न तस्यासनादौनिषेधात् । तथाच-
हेमाद्रिपद्धतौ । पितृभ्योनिखिलंदद्या त्स्वधाकारेणधर्मवित् । अ-
र्घ्यमासनंचैव वर्जयित्वार्घमेवच । धर्मप्रदीपेपि । आसनाद्या-

नयोरर्घं तथाचाय्ये वनेजने। नपो स्वाहास्वधावाणीं नकुर्यादब्रवीन्मनुः। तेनास्मित्पितुरमुकशर्म्मगोमुकसगोत्रस्य वसुरूपस्येदमासनमस्त्विति प्रयोगः। केचित्सकारवर्जं गोत्रमुच्चरन्ते। तन्न तत्सहितस्यैवोक्तत्वात्। तथा। सकारेणहिवक्तव्य गोत्रं सर्वत्रधीमता। सकारःकुतपोज्ञेय स्तस्मात्यत्नेनतम्बदेदिति॥

* विश्वान्देवानावाहयिष्यइतिपृच्छति॥७॥

स्पष्टं। यवानादायोंकृत्यनिरंगुष्टं द्विजस्तुंधृत्वेदंकार्यं। तथाचयमः। यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञाप्यावाहनं प्रति। शाकटायनोपि। आवाहनञ्चकर्त्तव्यं द्विजैचोंकारपूर्वकं। गोभिलोपि। यवानादायोंकारंकृत्वेति। अंगुष्ठंगृहीत्वावाहयंत्येके। तन्न। निरङ्गुष्ठंगृहीत्वातु विश्वान्देवान्समाह्वयेदितिब्रह्मांडोक्तेः। ततः सव्योदङ्मुख दक्षिणाङ्गान्वाच्य ऋजुकुशानादायोमित्युक्त्वा पुरूरवार्द्रवादिप्रयोगंकुर्यादित्यर्थः। नन्वर्घान्पूरयित्वा वाहये दुतावात्दत्रपूरयेदिति। उभयथावाक्यदृष्टेः। तथाहि। उमामहेश्वरसंवादे। कुशांवुनाभ्युक्ष्यगृहं दत्वासनमनुक्रमात्। निवेश्य तत्रविप्रान्वै कुर्यादर्घाभिपूरणम्। शंन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा यवोसीतियवानपि। गंधंपुष्पंचतूष्णींस्या दथदेवान्समाह्वयेदिति। पुराणोच्चयेप्यर्घं सम्पूर्य्यावाहनमुक्तम्। याज्ञवल्क्यास्त्वावात्दत्र पूरयति। पाणिप्रक्षालनन्दत्त्वा विष्टरार्थान्कुशानपि। आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासइत्यृचा॥ यवैरन्ववकीर्याथ भाजनेसपवित्रके। शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा यवोसीतियवांस्तथेति। यादिव्याइतिमन्त्रेण हस्तेऽर्घंविनिक्षिपेत्। अपसव्यं ततःकृत्वे त्यादिसूत्रकारोप्यावात्दत्राघं पूरयति। अत्रविरोधः स्मृतिपुराणयोः। स्मृतेःप्राव-

त्वा त्सूत्रोक्तत्वाच्च वाद्यपूरणमित्येके। नेत्यन्ये। स्मृतावेवार्घपू-
रणस्य पूर्वमुक्तत्वात्। तथाचक्रमपरा वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिः। पृच्छा-
द्यासनमर्घपूरणं मतश्चावाहनार्घक्रमइति। एवंसति दर्भानास्तीर्य
विश्वान्देवानावाहयिष्यइतिसूत्रमता याज्ञवल्क्यवचनेनैकवाक्यता
मुनिनाऽऽसनार्घदानांतं याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयस्साहतो ऽन्यत्र-
पदार्थानुसमयइतिज्ञापितम्। अन्यथा वाजसनेपि परत्वाद्वृद्धयाज्ञव-
ल्क्य स्मृत्यासूत्रंविरुध्येत। तथाचासनन्दत्वा वृद्धयाज्ञवल्क्यः। अ-
र्घपात्रं समानीय कुशद्वयसमन्वितं। शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा यवोसौ-
तियवान्क्षिपेत्। गन्धपुष्पादिसंपूज्य पृच्छांकुर्याद्विचक्षणः। पूर्वा-
मस्त्वितितैरुक्ते विश्वेदेवान्समाह्वयेत्। ततस्तुक्रमयोगेन पित्र-
र्घन्तु निवेदयेत्। कुशायुतिलसंयुक्तं तिलोसीतितिलान्क्षिपेत्।
शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा शेषंपूर्ववदाचरेत्। स्वनामधर्मगोत्रैस्तु
उद्यन्तस्त्वेतिवैततः। आवाहयेत्पितृन् भक्त्याजपेदायंतुनःपुनरि-
ति। ततश्चासनन्दत्वार्घं संपूर्य संपूज्य पृच्छांकृत्वा वाद्यार्घं दद्ये-
ति वैश्वदेवकांडंकृत्वाऽऽसनादिपितृकांडंकुर्यादितिक्रमः। वैज-
वापायनोप्यर्घानंतरं पदार्थानुसमयमाह। तस्योपरिकुशान्दत्त्वा
प्रदद्याद्दैवपूर्वकं। गन्धपुष्पाणि धूपंच दीपवस्त्रोपवीतकमिति।
अन्यथा कथन्दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयस्तुपक्रम्यविश्वान्देवाना-
वाहयिष्यइत्यादिना तमेवपुरावच्च्यदित्यलंबहुना। अथपदार्थानुस-
मयकाण्डानुसमयोर्विकल्पः। विश्वेदेवानाहादित्यपुराणे।
विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्वास्विष्टिषुकीर्तितौ। नित्यन्नान्दीमुखश्राद्धे
वसुसत्यौच पैतृके। नवान्नालभने देवौ कालकामौसदैवहि।
अपिकन्यागतेसूर्ये श्राद्धेचधुरिलोचनौ। पुरूरवार्द्रवौचैव विश्वे
देवौचपार्वणे। नवान्नलक्षणे पैतृकेनवान्ननिमित्तेश्राद्धे। क-

न्यागतेसूर्यइति कोचनकास्त्यनुध्याक्रियमाणो । उभयवृध्याह्नतेतु पुरूरवार्द्रवावेच। (१ गोदीप्तमेनपञ्चकामस्ते तिवन्नित्यकर्माग्रवणो नगुणफलविधेरितिपारिजात: ॥

* आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआ गतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवा:शृणुतेम मितिजपित्वा ॥ ८ ॥

आवाहयेतिद्विजैरानुज्ञो विश्वेदेवासआगतेत्यनयार्चावाह्यावकीर्य विश्वेदेवा: शृणुतेममित्यृचंजपेदित्यर्थ: । अवाकीर्येति यद्यपि द्रव्यमंत्रयोरनुपदेशस्तथापियवै रोषधय: समवदंतेतिमंत्रेणच प्रदक्षिणमुदङ्मुखेनावकिरणं द्रष्टव्यं । तथायम: । यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञाप्यावाहनंप्रति । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवासइत्यृचा । विश्वेदेवा: शृणुतेममितिजप्त्वा ततोयवान् । ओषधयइतिमंत्रेण विकिरेत्ताग्प्रदक्षिणमिति । अत्रावाह्ययवान्विकिरन् ततोजपइतिक्रम: । उदङ्मुखस्तुदेवानां पितॄणां दक्षिणामुख: । प्रदक्षिणंतुदेवानां पितॄणामप्रदक्षिणमितिच । नन्वपहताइति तिलानवकीर्येत्यवकिरणेऽपहतेतिमंत्रस्य विहित त्वात् कथमोषधइति । न । वैश्वदेवस्य स्वतएवरक्षोघ्नत्वादपहता इत्यस्यवैयर्थ्यात् ॥ तथाच गोभिलसूत्रं । ओषधय: समवदंतेति । अथवा मंत्रानुपदेशा त्तूष्णीमेवावकिरणं । तथाचखादिरगृह्यं । तूष्णीं यवानवकीर्येति ॥

(१) श्राद्धविशेषेविश्वेदेवानामस्मानेवृहस्पति:

उत्पत्तिनामचैतेषानविदुर्येद्विजातय:अयमुच्चारणीयस्तुमंत्रश्रद्धासमन्वितै आगच्छन्तु महाभागाविश्वेदेवामहाबला: येयत्र विहिता: श्राद्धे सावधानाभवन्तु ते

*पितॄनावाहयिष्यइतिपृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तुनइतिजपित्वा ॥

पितॄनावाहयिष्य इतिपृष्ट्वा वाहयेति द्विजैरानुज्ञ उशन्तस्त्वे त्यनयर्चावाह्यापहतइति तिलानप्रदक्षिणमवकीर्यायन्तुनइत्यृचन्तिष्ठन्नवकीर्यंजपित्वा । पितॄनिति मातामहोपलक्षकम् । ततश्चापसव्येन दक्षिणामुखो द्विगुणकुशतिलानादाय वामजानुं पातयन्नोमित्युक्त्वाऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानमुकशर्मामुकसगोत्रान्वस्वादिरूपानावाहयिष्यइति पृष्ट्वावाहयेत्ति द्विजैरानुज्ञ उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यापहता इति तिलानवकीर्याय न्तुनइत्यृच तिष्ठञ्जपेदित्यर्थः । नन्वत्रापितृणीमोषधयइतिमन्त्रेण चावकिकिरणमिति । न । रक्षोघ्नत्वादवकिरणेऽपहतेत्यस्यैवयुक्तत्वात् । अत्रोदकस्पर्शः राक्षसत्वात् । अत्रैकेविवहुत्वेप्रतिद्विजमेकवचनप्रयोगेणपित्रादीनावाहयन्ति । तत्पितृनावाहयिष्यइति सूत्रोपदेशात्पितृन्हविषेअत्तवइति मन्त्रलिङ्गाच्चोपेक्ष्यं । ननुमातामहश्राद्धे मन्त्रोहोऽस्तिनवेति ॥ अत्रैकेपितृभ्यः स्वधायिभ्यः अत्रपितरः आयन्तुनः पितरइत्यादि । एवंप्रदक्षिणावृत्कोद्वनौनान्दीमुखान्पितॄन् । स्वपितृभ्यः पितादद्या न्नमस्येह पितृश्राद्धे इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषुपितृशब्दस्यैवप्रयोगान्मातामहश्राद्धे पि पितृशब्दप्रयोगएवनमन्त्रोहइति । इदं विचार्यं । यदिश्रुत्यादिवाक्यस्यपितृशब्द प्रयोगेणैव सिद्धिस्तर्ह्यस्मन्मातरस्तन्मातामहेत्यादि प्रयोगेष्वपिपितृशब्दोक्तिरेवास्तु । अथमन्त्रे ऽन्यथाप्रवृत्तिनिषेधोनैतेषुप्रयोगेष्विवतितर्हि मन्त्रोह प्रतिपादकवाक्यानांवैयर्थ्यं स्यान्मन्त्राणांवा यथाप्रयुक्तिरित्युभयथापि यथाविहितमन्त्रोहः सिद्ध-

इति। तथाच कात्यायनः। यथार्थमूहस्चोदिते। नप्रकृतावपूर्वत्वा द्दिर्वचनादिति। विष्णु रपि। आवाहनेस्वधाकारे मन्त्राजल्ला विसर्जने। अन्यकर्मण्यनूहः स्यादेषश्राद्धविधिः स्मृतः मातामहा-नामप्येवं श्राद्धङ्कुर्याद्दिचक्षणः। मन्त्रोहेनयथान्यायं शेषाणांम-न्त्रवर्जित मिति। अपिचैकोद्दिष्टे पिसएव। एकवन्मन्त्रानूहेनैको द्दिष्टइति शेषाणांमन्त्रवर्जित मिति। पितृमातृमातामहव्यति-रिक्त पितृव्यभ्रात्रादीनामूहः मन्त्र वर्जितमित्यर्थः॥

मू॰ यज्ञियवृक्ष चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकै कस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवीरिति॥१०॥

यज्ञमर्हन्तियज्ञियाः पालाशादयः। यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति घप्रत्ययः। तथाच श्रुतिः। तेवैपालाशास्युरित्युपक्रम्य यदि-पालाशान्नविन्दे दथोअपिवैकङ्कताःस्यु र्यदिवैकङ्कतान्नविन्दे दथो-अपिकार्ष्मर्यमयाःस्युः यदिकार्ष्मर्यमयान्नविंदे दथोअपिवैल्वास्यु रथोखदिरा अथोदुम्बरा एतेहिवृक्षायज्ञियाइति ब्रह्मपुराणे। पलाशाश्वत्थ न्यग्रोध प्लक्षवैकंकतोद्भवाः। कार्ष्मर्योदुम्बरो-विल्वश्चन्दनःसरलस्तथा शालश्चदेवदारुश्च खादिरश्चेतियज्ञि-याः। चमसपात्रमस्य प्रमाणमेक प्रयोजनापेक्षं। अर्थात्परिमा णमिति परिभाषातः धातुमयपरिमाणंवाहीननिषेधात्। पवि-त्राण्यनंतर्गर्भिणं साग्रमिति कात्यायनोक्तानि। पवित्रांतर्हि-तेति अर्घपात्रे पवित्रं निधायोदकं क्षिपेदितिज्ञापयति। कुशं विनोदकस्याप्रयतत्वात्। तथाचश्रुतिः। वृत्रोहवा इदंसर्वं वृत्वाशि श्येइत्युपक्रम्य तदेवसामतीभ्यां पवित्राभ्यामपहंतीत्युपसंहारः एकैकस्मिन्निति मन्त्रावृत्तिदर्शनं। ततश्चपलाशादि दारुपा-

त्रेषुयथादैवतसंख्येषु दैवेप्रागग्रे सव्यादिना प्रागग्रपवित्रद्वयं पि-
त्र्ये दक्षिणाग्रेषुदक्षिणासंस्थे ष्वपसव्यादिना पवित्रत्रयं दक्षिणाग्रं
निधाय शन्नइतिमन्त्रेण प्रतिचमसंमंत्राद्‌त्यानदगन्ते।पश्चासिञ्चे-
दित्यर्थः। तथाचविष्णुः। दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासंस्थेषु चमसेष्वप-
आसिञ्चेच्छन्नइति । अत्रैकेपवित्रकरणमनुपदेशात्तूष्णीमिति ।
तन्न । मन्त्रेणविधानात् । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । पवित्रे-
स्थइतिमन्त्रेण द्वे पवित्रे चकारयेत्। नांतर्गर्भ कुशच्छिन्ने कौशेप्रा-
देशसम्मिते । अत्रैकेपवित्रे स्थइति मन्त्रलिंगस्यपवित्रे करोति
कुशैःसमा वप्रशीर्णाग्रौ कुशैश्छिनत्ति पवित्राभ्यामुत्पु,नातीत्या-
दिवाक्यानांच पवित्रत्वये वैयर्थ्यात्पवित्रद्वयमेवपित्र्ये पीति। तन्न।
अथोपित्रीणिस्युरिति श्रुत्यै वस्थलांतरे पवित्रत्रयस्योक्तत्वात् ।
चतुर्विंशतिमतेपि । द्वे द्वे शलाके देवानांतिस्रस्तिस्रस्तुपार्वणे । ए-
कोद्दिष्टे शलाकैका श्राद्धेष्वर्घेषुनिक्षिपेत् । यत्तु माध्यंदिनानां
द्वे द्वे तु पवित्रे पितृकर्मणीति तन्मंत्रेणपवित्रद्वयछेदनपरं । नत्व-
र्घेपवित्रनिधानपरं । अतश्चपवित्रे स्थइत्यनेनपवित्रेकुशैश्छित्वा-
न्यतृतीयेन सहार्घेनिधानमितिसिद्धम् । तथाच हेमाद्रिपद्धतौ ।
पवित्रे स्थइतिछिन्नमगर्भयत्कुशद्वयम्। कुशरूपेणप्रादेश मात्रन्त-
त्स्यात्पवित्रकमिति । अत्रविशेषोयज्ञपार्श्वे । योषधीमन्तरेकृ-
त्वा अंगुष्ठांगुलिपार्वणे । छिंद्यात्प्रादेशमात्रंतु पवित्रं विष्णुदै-
वतमिति ॥

मू० एकैकस्मिन्नेवतिलानावपति
तिलोसीति ॥ ११ ॥

तिलानितिगंधादयुपलक्षणं । एकैकस्मिन्निति प्रतिपात्रं ति-

लोसीत्यनेनतिलानावपेदित्यर्थः अत्रयत्रानुपदेशा त्तिलक्षेपो देव-पात्रेपीत्तिकर्कः। नन्वेकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति किमर्थं उच्यते। तिलोसीतिमंत्रेपिपितृन्प्रीणाहीतिबहुवचनान्तेन पितृशब्देनैकद्रव्यत्वादनूहित सकृन्मंत्राप्राप्त्यर्थं । तथाच। शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वा तिलोसीत्यावपेत्तिलान् । आवृत्तिः प्रतिपात्रं स्यान्मंत्रस्यःबोहदृश्यते । अतश्चमंत्रोहोपिस्यादिति । निश्चितसेतदित्येवशब्दार्थः। ननुगंधादिप्रक्षेपोपिमंत्रेण न गंधपुष्पंच तूष्णीमितिवाक्यात् । अतोमंत्रस्वाहांतत्वात्पित्र्येपि स्वाहाप्रयोगः। एवमभिन्नदारुपात्राण्युक्त्वा भिन्नप्रतिप्रसवार्थंमपिधात्तुमयपात्राण्याह ॥

मू० सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमया नांपात्राणामन्यतमेषु ॥ १२ ॥

मणिमयानि शंखशुक्त्यादीनि। एषांमध्येयेषु केषुचिदित्यर्थः तथाचब्रह्मपुराणे। सौवर्णरौप्यताम्राणां स्फाटिकंशङ्खशुक्तयः। भिन्नान्यपिनियोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि । हारीतोपि। काञ्चनेनतुपात्रेण राजतौदुम्बरेणवा दत्तमक्षयतां याति खड्गेनायंकृतेनच। आर्यास्त्रैवर्णिकाः। परिमाणं स्मृतौ। अष्टांगुलम्भवेत्पात्रं पितृणांरजतंशुभं। दशांगुलन्तुदेवानां सौवर्णं ताम्रमेवचेति। औदुम्बरन्ताम्रं। धातुसन्निधेःतदुक्तं। प्रसिद्धार्थस्यसान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थउच्यते। तत्सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोनुगम्यतइति । वाचोयस्तुयज्ञियत्वे नैवसिद्धेः । सुवर्णादिभ्यो मयड्विकारे। राजतं तुपित्र्ये एव। तथाचवायौ। तथार्घपिण्डभोज्येषु पितृणांरजतं मतं। अमंगलंतुयत्नेन देवकार्येषुवर्जयेत् ॥

* यानिवाविद्यन्ते ॥ १३ ॥

वाशब्दः सौवर्णाद्यभावविकल्पे । सौवर्णादिविहिताभावेविहित प्रतिषिद्धकांस्याश्ममृन्मयादीनीत्यर्थः । तेषांयानिवाविद्यन्तइति सानुशयसभ्यनुज्ञानात् । विहितप्रतिषिद्धत्वं तेषांस्मृत्युक्तं । तथाच ब्रह्मपुराणे कांस्यभांडानिवर्ज्यानि पितृदैवतकर्मणि । पैठीनसिः लोहसीस कांस्य पाषाणहीनप्रवाणि भग्नपात्राणिचवर्जयेदिति । कांस्यरजतपर्णताम्रपात्राणिभोजनार्घ्येषूपकल्प्यानि । देवलोपो-पि अप्यश्ममृन्मयानिस्युरपिपर्णमयांस्तथा । यानिवाविद्यन्तइति प्र-तिविद्धेतराणीतिवा । विहितप्रतिषिद्धानि पूर्वपक्षयसिद्धान्तमाह ॥

मू० पलाशपत्रपुटेषुवा ॥ १४ ॥

वाशब्दः प्रागुक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थः ॥ तथाचवृद्धयाज्ञव-ल्क्यः । मृद्भस्मनो तथाकांस्य मार कूटादिसंभवं । त्रपु सीसक लो-हानां मर्व पात्रेष्विवर्जयेदिति । धर्मप्रदीपेपि । मृत्पात्रगतमर्घंच मृत्तिकागंधलेपनं । घृतधूपञ्चयोदद्यात् निराशाः पितरोगताः-कात्यायनोपि । आसुरेणतुपात्रेण यस्तुदद्यात्तिलोदकं । पित्त-रस्तस्यनाश्नन्ति दशवर्षाणिपञ्चचेति । अतोविहितप्रतिषिद्धेभ्यः पत्रपुटाएवश्रेयस्कराइत्यर्थः । कर्कस्त्वाह मृन्मयश्लोकास्तुहस्तघ-टितविषयः । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयंस्मृतं । तदेवहस्त घटितं स्थाल्यादिदैविकं भवेदितिवाक्यात् ॥

मू० एकैकस्यैकैकेनददातिसपवित्रेषु-हस्तेषुयादिव्याइति ॥ १५ ॥

एकैकस्येतिपित्रादिनिर्देशः । एकैकेनेति एकैकस्येत्येतावद्-

त्तिरेकेनैवार्घेण त्रयाणान्दाननिषेधार्थो। अतएकैकस्यैकैकेनेति नतन्त्वमित्यर्थः। तथाचकात्यायनः। अर्घेचाग्योदकेचैवपिण्डदाने वनेजने। तन्त्रस्यविनिवृत्तिःस्यात्स्वधावाचनिकेजपे। एवञ्चत्रयाणामेकद्विजोपवेशने ऽर्घपात्राणि चोपणे वनद्विजसंख्ययेत्युक्तं। तथाचस्मृतिः। अर्घस्यार्घ्यहेतुत्वाद्दातुः स्वपितृसंख्यया। पूरयेदर्घपात्राणि नविप्राणाञ्चसंख्यया॥ वैजवापोपि। त्रित्वात्पितॄणांचोपणेत्रकुर्यात् पात्राणिधर्मवित्। एकस्मिन्वावहुषुवा ब्राह्मणेषुयथाविधीति। स्तोत्त्वोपविवादिकमितिशेषः। अत्रसन्देहः। वैश्वदेवे एकएवार्घ किंवाद्वौ। उभयथावाक्यदृष्टेः। तथाहि। यच्च यष्टव्यचमसे सपवित्रइतिशाट्यायनेनैवमुक्तम्। याज्ञवल्क्योपि। यवैरन्ववकीर्याथ भाजनेसपवित्रकद्व्येकमेव। मात्स्ये। विश्वान्देवान्यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकं। पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु स्थापयेद्दर्भपवित्रकमिति। प्रचेतसापि। एकैकस्यतु विप्रस्यअर्घपात्रेविनिक्षिपेत्। यवोसीतियवान्कीर्यगन्धपुष्पैःसुपूजितमिति द्वयमेव। कर्कादयस्तुएकदेवताकत्वादेकमेवपात्रन्दैवमिति॥ मातामहश्राद्धे वैश्वदेवस्य पृथक्पात्रद्वयमित्यन्ये। इदम्विचार्यम्। किमत्रविकल्पः किम्वाव्यवस्थेति। व्यवस्थेतिब्रूमः। तथाहि। वैश्वदेवश्राद्धे पक्षद्वयमुक्तम्। तन्त्रपक्षोभेदपक्षश्चेति। तत्रयदिभिन्नपक्षे एकमित्युच्येत तदामात्स्यवाक्यं व्यर्थंस्यात्। अतस्तंत्रपक्षे एकमिति तदोभयवाक्यसार्थक्यात्। ततस्तन्त्रपक्षे एकम्भिन्नपक्षेद्वयमितिव्यवस्थया नग्रन्थविरोधइतिसिद्धम्। सपवित्रे छिन्नाग्रंपवित्राण्येवोच्यन्ते। हस्तपवित्राणांतु पवित्रपाणयःसर्वइतिस्मृतेरेवसिद्धेः॥

मू० असावेषतेऽर्घः ॥ १५ ॥

असावितिसंबुधंन्तनामादुपलक्षणम् । एषतेर्घइतिप्रयोगदर्शनात् स्वधानिषेधोज्ञायते एतच्चोक्तमासनदाने । ततश्चयथाविहितं सव्यादिनावामहस्ते; र्घपात्रं गृहीत्वा प्रागग्रपवित्रे देवद्विजकरे दत्वा (१) पादप्रभृतिमूर्द्धान्तमप्रदक्षिणम्पूजांकृत्वा यादिव्याइतिमन्त्रेणपुरूरवार्द्रवसनामानौ विश्वेदेवाएषवोर्घइत्यर्घन्दक्षिणहस्तेन देवतीर्थेनदत्त्वा । एवंपित्र्ये पिदक्षिणाग्रपवित्राणिद्विजकरेदत्वा शिरःप्रभृतिपादान्तमप्रदक्षिणं संपूज्य । यादिव्याइत्यनेनार्घंपितृतीर्थेन संबन्धनामादिभिः पितरंसम्बोध्य दक्षिणहस्तेनैषतेर्घोस्त्वित्यर्घंदद्यादित्यर्थः । तथाचप्रचेताः । दत्वाहस्तेपवित्रन्तु कृत्वापूजांचपादतः । पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानांपुष्पपूजनम् । यादिव्याइतिमन्त्रेण हस्तेष्वर्घंविनिक्षिपेत् । ततोवामेनहस्तेन गृहीत्वाचमसान्क्रमात् । शिरःप्रभृतिपादांतम् नमोवइतिपैतृके ॥ पितृतीर्थेनतत्तोयन्दद्या द्दक्षिणपाणिनेति । अत्रैकएकद्रव्यत्वादर्घदानकर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रइत्ति । तत्कर्काचार्यैर्निरस्तमित्युपेक्षितं ॥

मू० प्रथमेपात्रेसꣳस्रवांत्समवनीयपितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जंपात्रं निदधाति ॥ १६ ॥

प्रथमंपात्रंपित्र्यं नदैवं । तथाचस्मृतिः । प्रथमेपितृपात्रेतु सर्वान्सम्भृत्यसंस्रवान् । पितृभ्यःस्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमग्रामधोमुखम् । दैवपात्रमित्येके । तन्न । पितृपात्रइतिविशेषात् । कात्यायनोपि । पितृपात्रन्तदुत्तानं कृत्वाविप्रान्विसर्जयेदिति । संस्रवाः

(१) गन्धः सयवंपुष्प मादायचरणादिशिरोन्तकम् ॥ अर्चतेत्यर्चनञ्च यादन्तरेचोदकन्तथा ।

पात्रसंलग्ना अविशिष्टोदकादयः। तथाचश्रुतिः सएषअवोह्येवखलु-परिशिष्टोभवतीति। बहुत्वङ्कुशातिलाद्यपेचम्। अत्रकेचिदेवन्दे-वेभ्यस्थानमसीत्युत्तानं विधाय पित्र्यंन्युब्जंविधेयमिति। पित्र्यमि-त्यन्ये। विचार्यमिदम् किंप्रतिश्राद्धं पात्रकरणमुतपितृश्राद्धइति। यदिप्रतिश्राद्धं तदाद्वादशदैवत्ये पात्रपञ्चकम्मन्त्रविरोधश्चस्यात्। अथमन्त्रोहेनाविरोधइति तर्हि पितृपात्रविध्यनर्थक्यात्। यत्तु प्रथ-मंपैतृकम्पात्रन्तस्मिन्पैतामहं न्यसेत्। प्रपितामहन्ततोन्यस्यनोद्धरे न्नविचालयेदिति यमवाक्ये पात्त्रयस्यैवैकीकरणं तन्मातामह श्रा-द्धपक्षेपीष्यते चशाखाभेदेतच्छ्राद्धम्। तथाच विष्णुपुराणे। प्राङ्मुखान्भोजयेद्विप्रा न्देवानामुभयात्मकान्। पितृमातामहानाञ्च भोजयेच्चेदुदङ्मुखान्। पृथक्तयाकेचिदाहुः श्राद्धस्यकरणंनृप। एक-त्रैकेनपाकेन वदन्त्यन्येमहर्षयइति। तदेतच्छाखाभेदाभिप्रायम्। तस्मात्पितृश्राद्धएव सर्वसंस्रवशब्दस्यासङ्कोचेन प्रवृत्तत्वात्पितृभ्यः स्थानमसीति पितृशब्दस्यसर्वपितृविषयत्वाच्च पितृपात्रमेकमेवन्यु-ब्जमितिसिद्धम्। ततश्चपितृपात्रे देवादिसर्वपात्र संस्रवान्नि चिप्य पितृद्विजवामतः पवित्रोपर्यधोमुखन्निदध्यादित्यर्थः। तथा चवृद्धयाज्ञवल्क्यः। सपवित्रं पितुः पात्रं दक्षिणाधोमुखंन्यसेत्। कात्यायनोपि। कुशवत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरिचकुशा-निति। शौनकोपि। नोद्धरेत्प्रथमंपात्रम् पितॄणांयत्नपातितम्। आच्छन्नास्तवतिष्ठन्ति पितरःशौनकोब्रवीदिति। उद्धरेद्यदितत्पात्रं ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः। अभोज्यन्तद्भवेच्छ्राद्धम् क्रुद्धे पितृगणे गतइ-ति। मात्स्ये। पितृपात्रन्निधायाथ न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्। अथोत्त-रइत्युत्तरस्यान्दिशीतिकल्पतरुः। उत्तरशब्दस्यवामवाचकत्वात्। तथाचलिङ्गम्। उत्तरतआयतनाहिस्त्रीति। कात्यायनश्च कृत्वा-

न्युब्जान्तिलैर्युक्तान्दक्षिणाग्रमतःपरं। पितृपात्रं निदध्यात्तु देवपि-त्रोश्चमध्यतइति॥ उशनाः। गन्धादिभिःपूजयेत्तन्न्युब्जम्पात्र वैजवापोपि तस्योपरिकुशान्दत्त्वेति॥

*अर्चगंधपुष्पधूपदीपवाससाञ्चप्रदानम् १७

तानिसुगन्धीनिकण्टकिजान्यपिदद्यादिति जपादिकुसुमंभिं-टीरूपिका सकुरण्टिकाः। पुष्पाणिवर्जनीयानि श्राद्धकर्मणिनि-त्यशः। जपा ओड्रपुष्पम्। आदिशब्दाच्छिल्ल्यादिरक्तानि। रूपि-कार्कवर्णः। कुरंटकःपीताम्लानः। स्मृतिमंजूषायां।शिरीष विल्व धत्तूर काञ्चनाराटरूषकं। (१) अर्कंचपारिभद्रञ्चपीतजातींचवर्जये त्।धूपोगुग्गुलादिः। तथाविष्णुधर्मोत्तरे। धूपोगुग्गुलकोदेयस्तथा-चन्दनसारजः। अगरुश्चसकर्पूरस्तुरुष्कत्वक्तथैवच। तुरुष्कःसि-ह्लकः। त्वग्लवंगं। मरीचिः। चन्दनागुरुणीचोभेतमालोसीरप-द्मकं। घृताक्तंमधुनाक्तंचगुग्गुलंधूपमेवच। तथा। तुरुष्कंगुग्गुलंचै-वघृताक्तंयुगपद्दहेत्। घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवातृणगुग्गुलम्। तृण-गुग्गुलः। सर्ज्जरसः। धर्मप्रदीपेपि। घृतधूपञ्चयोदद्यान्निराशाः पितरोगताः।कात्यायनः।श्राद्धे धूपंप्रयत्नेन दशांगंमधुमिश्रितम्। दद्यादगरुजंचापि पद्मकन्दं वदारुजमिति। वर्ज्यमाहविष्णुः। जीवजंसर्वंवधूपार्थइति। जीवजं कस्तूर्यादि। दीपोघृतादिद्रवे-ण। तथामरीचिः। घृताद्वातिलतैलाद्वानान्यद्रव्यात्तुदीपकम्। नान्येतिवसादिनिषेधो नकुसुंभादितैलस्य नां। घृतेनदीपोदा-तव्य स्त्वथवाप्योषधीरसैः। वसामेदोद्भवन्दीपम् प्रयत्नेनविवर्ज्ज-

(१) तुलसीनिषेधोभविष्ये केतकीतुलसीपत्रविल्वपत्रञ्चवर्जयेत् द्रोणंचकरवीरं-चधत्तूरं।कंगुकःतथाअन्यच कुन्दंगम्भीचनोदद्यान्नोमत्तङ्गरडध्वजं पिण्डे जातीचनो-दद्यात् देवीमर्कं शणार्चयेत्॥

येदितिवाक्यात्। वासः। कार्पासादि। तथाकौशेयंचौमकार्पासं दुकूलमहतन्तथा। श्राद्धेष्वेतानियोदद्यात्कामानाप्नोतिपुष्कलान्। चकारो यज्ञोपवीत तुलस्यादि समुच्चायकः। तथा। चंपकंशतपत्रं च भृंगराजंचबालकं। तुलसीमालतीपद्मं पितृणान्तुष्टिकारकं। तुलसीनिषेधेस्मृत्यर्थसारः। अर्घपिण्डयोर्विधिनिषेधाविततविरोधा इतिकश्चित्। प्रेतश्राद्धशाकविषयो निषेधइत्यन्यः। दीपवस्त्रोपवीतकमित्युक्तम् वस्त्रालाभेयज्ञोपवीतकमितिखादिरं। वृद्धयाज्ञवल्क्योपि। तुलसींभृङ्गराजञ्च अपामार्गं शमींतथा। पितृमूर्धनि योदद्यात्सयातिपरमांगतिमिति। अत्रसंशयः। किंगन्धादिदानं तन्त्रेणोतप्रतिपुरुषमिति। उभयवाक्यदृष्टेः। तथाहि शाकलायनः। एषतेगन्धः एततेपुष्प मेषतेधूप एतत्ते आच्छादनम्। विष्णुरपि। नमोविश्वेभ्योदेवेभ्यइत्येवमादौ प्राङ्मुखेभ्यो निवेद्यपित्रादिभ्यो नामगोत्रैरत्र उदङ्मुखेभ्यइति। ब्राह्मेतु। इदंवासस्सान्त्वप्रदानम्। अत्रेत्यवसर्थइति कर्कादयः तन्न। तत्पाठादेवलब्धेः। तस्मात्तन्त्रेति पात्रे इत्यन्ये। तदपिकर्कादिभिरनादृतम्। अर्घोत्तरंविप्रपूजाविधेः। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। दत्वार्घंसम्पूजयेच्छक्त्यागन्धधूपानुलेपनैः। मात्स्येपि। यादिव्येत्यर्घमुत्सृज्यदद्याद्गन्धादिकन्ततइति। तस्मात्तन्त्रेतिकाण्डानुसमयंसंसूच्य। गन्धादिदानेपदार्थानुसमयोद्योतितः। अतोत्रगन्धादिदानं दैवपूर्वमित्यर्थः। तथावैजवापः। तस्योपरिकुशान्दत्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकम्। गन्धपुष्पञ्चधूपञ्चदीपं वस्त्रोपवीतकमिति। गन्धश्चंदनादिः। तथा। चंदनागरुकर्पूरपद्मकं कुंकुमन्तथा। कस्तूरिकादयोगन्धाः पितृणान्तुष्टिकारकाः पुष्पाणि मल्लिकादीनि तथास्मृतिचन्द्रिकायाम्। मल्लिकामालतीश्वेतयूथि-

काचम्पकं शुभम्। पिण्डोतकङ्कुमञ्च पद्मानिजलजान्यपि। उत्-लादीनि देयानिवर्णगन्धयुतानिच। मल्लिका। दिवाकिलः। पिण्डोतकोमरुवकः। मार्कण्डेयः। जात्यश्चसर्वादातव्या मल्लिकाश्वेत यूथिका। वनोद्भवानि सर्वाणि कुङ्कुमानिच चम्पकमिति। ब्रह्मा-ण्डेपि। शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापद्मोत्पलानिच। गन्धरूपो-पपन्नानि यानिचान्यानि कृत्स्नशः। जातीविषयेविरोधः जात्य-श्चसर्वा दातव्याइति। तथा। श्राद्धे जात्यःप्रशस्तास्यु मल्लिकाश्वेत-यूथिकाः। तगरंमातुलिङ्गञ्च पिण्डदानेषुमव्ययम्। ऋतुस्तुनिषे-धति। असुराणाङ्कुलेजाती जातीपूर्वपरिग्रहे। तस्यादर्शनमात्रेण निराशाःपितरोगताः। अङ्गिराऋषि। नजातीकुसुमानि नकद-लीपत्रमिति। विकल्पसेके। विप्रपूजादौविधिः। पिंडपूजनेनि-षेधः। पीतजातीविषयो निषेधद्वयस्सम्मतम्। तथाहयाज्ञ-वल्क्यः। कुन्दंशस्तोस्ति नोदद्यान्नोन्मत्तङ्गरुडध्वजे। पिण्डेजाति-ञ्चनोदद्या देवोञ्चाकीर्णानोयजेत्। जातीपुष्पन्तथार्कंवा किंशुकं-करवीरकं। पितृमूर्धनियोदद्या त्सएवपितृघातकइति। मात्स्ये वर्ज्यानि। पद्मबिल्वार्कधत्तूर पारिभद्राटरूषकाः। नदेयःपितृका र्येष्विति। पारिभद्रोनिम्बः। अटरूषोवासकः। शङ्खोपि। उग्रगन्धी-न्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानिच। पुष्पाणिवर्जनीयानि रक्तवर्णा-नियानिच रक्तानिजलजव्यतिरिक्तानि। जलोद्भवानिदेयानि रक्ता न्यपिविशेषतइतितस्यैवोक्तेः। विष्णुः। वर्जयेदुग्रगन्धीनि तानिक-ण्टकिजान्यपि वःपुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणिचनिवेदयेत्। अयन्धूप इत्युक्त्वा हृदयन्दीपन्निवेदयेत्। अनङ्गलग्नं यद्वस्त्रन्त्रिभवेत्सति तद्वरं। शङ्खोपि। इदञ्ज्योतिरित्युक्त्वा दीपन्तेषाम्प्रदर्शयेत्। नोजयोतिरस्तुतैः सर्वैर्वक्तव्यन्त्वनन्तरमिति। कात्यायनेनाघोक्त-

योदकादि व्यतिरिक्तगन्धादौ तन्त्रमेवोक्तम्। एवंविप्रतिपत्तः- वेके सूत्रोक्तत्रादयंवोधूपइति वःशब्दनिर्देशाच्च गन्धादौ तन्त्रप्र- तोति रस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकशर्मण एतेवोगन्धः- दीनां तृतीयस्तृतीयोंयस्तेभ्यःस्वधेतिप्रयोगइति। अन्येतु। पित्रा- दीनामग्नीषोमादिव न्मिलितानान्देवतात्वा द्गन्धादीनांच प्रत्ये- कन्दानस्यविधानाच्च नेदंयुक्तम्। तस्मादस्मत्पितरमुकशर्मं न्नस्म- त्पितामहास्मत्प्रपितामह इत्येवक्रमादुच्चार्य एषवोगन्धःस्व- धेति प्रयोगइत्याहुः। विचार्यमिदम्। यदग्नीषोमवन्मिलित देवतात्वाभावात्पृथक्सर्वंदानमित्युच्येत तदार्घादिव्यतिरिक्तप- दार्थेषु तन्त्रविधेर्गोभाष्यामासनेप्रोक्तमित्यादि वाक्यानाञ्चवैयर्थ्यं- स्यात्। अथासनादिदानेषु तन्त्रविधेर्गंधादिदानेपि तद्युक्तिस्तर्हि- शाट्यायनादुक्त पृथग्विधेर्वैयर्थ्य मित्युभयथापि संदेहःस्यात्। तस्मादयंन्यायसूत्रविधानं तत्र तन्त्रं यत्रपार्थक्यं तत्रतथैवेत्युभ- यविध्योःसिद्धिः। गंधादिषूभयविधे र्दृश्यमानत्वादुभयानुष्ठानं। गंधाद्यतिरिक्तेतु तन्त्रमितियुक्तम्। अतश्चोस्मत्पितरमुकशर्मं- न्नस्मत्पितामहास्मत्प्रपितामहेतिनामादुच्चारणेन पृथगुद्दिश्य- वाक्यान्ते एषवोगंध स्वधेत्युभयथवाक्यं युक्तमित्यभाति। गंधा- दियाइत्याह कात्यायनः। गन्धान्ब्राह्मणसा त्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभ- वानिच। धूपञ्चैवानुपूर्वेण अग्नौकुर्यादतःपरम्। एवंगंधादिद- त्वाऽऽचम्य संपूर्णपृच्छांकृत्वा संस्रवोदकेन पुत्रादिकामो मुखं- प्रमार्ष्टि। तथाकात्यायनः। श्राद्धारंभेवसानेच पादशौचे तथा- र्चने विकरेपिंडदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतम्। कात्यायनः। संस- वान्समवनीय पुत्रकामोमुखमनक्तीति।

इति श्री श्राद्धकाशिकायान्द्वितीयाकण्डिकासमाप्ता॥

*उद्धृत्यघृताक्तमन्नंपृच्छत्यग्नौकरिष्यइति१

घृतोपादानम् शाकादिव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । तथा । हविष्यं-व्यंजनक्षार रहितंह्यपसव्यवदिति । घृताक्तमन्नमुद्धृत्येत्यन्वयो-भिघारणंरंधनपात्र एवाभिघार्य दक्षिणतउद्वास्येति पिण्डपितृ-यज्ञसूत्रादितिकेचित् । तन्न । तस्यापसव्यादि विधिना साग्नि-करणविषयत्वात् । अतस्त्वेवंघृत्वा घृताक्तंकृत्वान्नं पंक्तिमूर्धन्य-मग्नौकरिष्यइतिपृच्छेदित्यन्वयः । पृच्छेर्द्विकर्मकत्वात् । एवंच पा-त्रांतरेभिघारः सूचितः । तथाकात्यायनः । अग्नौकरणस्याग्नेवे मधुसूक्तं जपेत्ततः । शेषमाज्येनाभिघार्यभाजनानिविशोधयेदिति । ननु दत्त्वापात्राणि विप्रेभ्योजपेदोदनभाजने । आप्यायस्वस-मेतुतइतिपात्रे सुपाचिते ॥ क्षिपेदन्नन्तु सघृतंततोग्नौकरणंभवे दिति पुराणवाक्यात्कथं मधुसूक्तमिति । उच्यते । आप्यायस्वे त्यस्य रन्धनपात्रजप विषयत्वात् । ततश्चरंधनपात्रे आप्यायस्वे-ति जप्त्वापात्रांतरे उद्धृत्यघृतेनाघार्योद्धरणपात्रे मधुसूक्तंजपे दित्यर्थः । अपसव्येनाग्नौकरिष्यइति पृच्छेदित्येके । तन्न । सव्ये नैवतु पृष्ट्वान्नमपसव्येन होमयेत् । पितृपंक्तिषुमूर्धन्यं तस्यपाणा-वनग्निमानिति पैठीनसिवाक्यात् । अत्रसंशयः । किं श्राद्धार्थं पृथ-क्पाकउतैकएव । तत्रदेवपितृमनुष्याद्यर्थमेकएवेति कर्कादयः । पृथगित्यन्ये । तद्विचार्यम् । यद्येक एवतदासर्वसामान्येनश्राद्ध-पाकस्यवैशिष्ट्यानुपपत्ति रिष्टादियत्नविधायकवाक्यवैयर्थ्यं चस्या त् । अथपृथक् तदावैशिष्ट्यं प्रच्छन्नादिपरिश्रितादि यत्नविधा-यकवाक्यं चसार्थकंस्यात् । तस्मात्पृथगितियुक्तं । तथावायौ । पि तृणांनिर्वपेद्भूमौ कूर्चं वादर्भसंस्कृते । व्यासोपि । चांडालः श्वपचो

वन्ह्यौनिर्वापेससुपस्थिते। लौगाक्षिरपि। पित्रर्थं निर्वपेत्पाकंवैश्व-देवार्थमेवच। वैश्वदेवंनपित्रर्थं नदार्शं वैश्वदेविकं। देवलोपि। तथैवसंचितोदाता स्नात्वाप्रातः सहांबरः। आरभेत न वैभांडे-ष्वारभ्यस्तुबांधवैः। तिलानाविकिरेत्तत्र सर्वतोवंधयेदजान्। आ-सुरोपहतंसर्वं द्रव्यं शुध्यत्यजेनच। ततोन्नं बहुसंस्कारा न्नैकव्यं जनभक्ष्यवत्। चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेदिति। मार्कंडेयोपि। पृथक्पाकेननेत्यन्ये केचिदिच्छंतिपूर्ववत्। नित्यश्राद्ध-स्पृथक्पाकेनेत्येके। श्राद्धपाकादेवेत्यन्ये। किञ्च। मातामहपृथक्श्राद्धपक्षे पैठीनसिः। विधिर्ह्यैयतः श्राद्धे नान्नंतिपितृदेवताः पृथक्पाकेनैवतस्मा च्छ्राद्धमातामहस्यवेदिति। तस्मात्पृथक्पाकः।

मू॰ कुरुष्वेत्यनुज्ञातःपिंडपितृयज्ञवद्धुत्वा॥२॥

द्विजैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिंडपितृवज्जुहुयादित्यर्थः। अत-पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इतिप्रागुक्तेपिण्डपितृयज्ञवदितिपुनरुक्तिः परिसंख्यानार्था। तेनसाग्नेर्यथापिंडपितृयज्ञे परिस्तरणादितथाश्राद्धे नभवति किंत्वपसव्यादिनापर्युक्ष्य मेक्षणेनाहुतिद्वयमाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौस्मार्ताग्नेरौपासने यथोपदेशंभवतीत्यर्थः। अत्रकेचित्। अग्नौकरणहोमस्य कर्तव्यउपवीतिना। प्राङ्मुखेनैवदेवेभ्योजुहोतीतिश्रुतिःश्रुतेः। अपसव्येनवाकार्यो दक्षिणाभिमुखेनच। निरूप्यहविरन्यस्मा अन्यस्मैनहिहूयतइतिकात्यायनवाक्यात्सव्येनजुहुयादग्नावग्नौकरणआहुती इतिदक्षव्याख्यावल्क्योक्ते स्तोभयवाक्यदृष्टेः साग्निः सव्येनेतरोऽपसव्येनेति। तन्न। सजघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावितीतिश्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति-

सूत्राच्चोभयोरपसव्ये नैवविधेः। उपवीतिनेत्यस्य पूर्वपदत्वात्वा दप-सव्ये नेत्यस्य चसिद्धान्तत्वा दपसव्ये नैवसर्वेषामित्यन्ये। नेदम-पि। अथातोगोभिलोक्तानां मन्येषांचैवकर्मणामितिकात्यायन-प्रतिज्ञायाः सामगानांसव्ये न यजुषामपसव्ये नेतिवाक्यद्वयाव्यव-स्थितेः। अतएवातऊर्ध्वंप्राचीनावीतिना कर्त्तव्यमितिगोभिलेना-ग्नौकरणानन्तरमपसव्यमुक्तं। तस्मात्सामगानांसव्ये न यजुषाम-पसव्ये नेतिसिद्धं। तथाकात्यायनः। स्वाहास्वधानमःसव्य मपस-व्यन्तथैवच। आहुतीनांयथासंख्या साचगम्याखमूवतः। वृद्धया-ज्ञवल्क्यः। छन्दोगाजुहुयुःसव्ये ना पसव्ये नयाजुषाइति। अतस्स-श्रयः। किंसाग्निरग्नौ किंवाहस्तेग्नौकरणंकुर्यादिति। उभयवि-धवाक्यदृष्टेः। तथामार्कण्डेयः। आहिताग्निस्तुजुहुयात् दक्षिणा-ग्नौसमाहितः। औपसदेनाहिताग्नि रग्न्यभावेद्विजेप्सु चेति। अत्र-तुशब्दद्वयंसर्वाधानार्धाधानपक्षौसूचयति तेनाहिताग्निःसर्वाधाने दक्षिणाग्नावेवार्धाधानेऔपासनएवजुहुयादित्यर्थः औपसदे गृह्या ग्नौ। अग्न्यभावोवक्ष्यमाणः। तथा। हस्तेग्नौकरणङ्कुर्या दग्नौवा-साग्निकोद्विजइति। अत्राग्नेः सन्निधानाद्यभावे हस्तेलौकिका-ग्नौवाग्नौकरणं साग्निःकुर्यादितिमाधवस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः। उदाहरन्तिच। आहृत्यदक्षिणाग्निन्तु होमार्थंवैप्रयत्नतः। अग्न्य-र्थ्यंलौकिकंवापिजुहुयात्कर्मसिद्धये। अग्न्यर्थंसोपासनाग्निकार्यार्थं लौकिकाग्नौहोमइत्येके लौकिकंकल्पतरुकारादयस्तुलौकिकमा-वसथ्याग्निमाहुः। विचार्यमेतत्। यद्यग्नेः सन्निधानाद्यभावे सा-ग्नेर्लौकिकाग्निस्वीकारस्तदानपैतृयज्ञियोहोमो लौकिकाग्नौ-विधीयतइति मनुवाक्यमनर्थकम्। अग्न्यभावेतुविप्रस्य पाणावे-वोपपादयेदितिनियमभङ्गश्चस्यात्। अथाग्नौकरणमिति यौगि-

त्वाद्व तज्जातादिभ्यो लौकिकाग्नौविशिष्टत्वाच्च साग्नेर्लौकिके-
एवेतितदा प्रासङ्गिकतीर्थादावपि श्राद्धत्राग्नौलौकिकेऽग्नौकरण-
मतिप्रसज्येत। लौकिकाग्नेः सुसम्पादकत्वादग्न्यभावएव नस-
म्भवतीत्यग्न्यभावेतु विप्रस्येत्यस्यासङ्गतेश्च। तस्माल्लौकिकश्राव-
सथ्याग्निः। ततश्चहस्तेऽग्नौकरणङ्कुर्यादग्नौवासाग्निकोद्विज
इत्यत्रवाशब्दोव्यवस्थितविकल्पे। तेनविद्यमानेश्रौतेस्मार्तेवाग्नौ
तत्रहोमस्तदभावेहस्तेन लौकिकइत्यर्थः। अग्न्यभावः पञ्चधा।
प्रागभाव: प्रध्वंस: सन्निहितभावो धिकाराभावोऽ त्यन्ताभाव-
श्चेति। विवाहात्प्राक्प्रागभाव:। तदूर्ध्वमाहृताग्नेः प्रमादादि-
नानाशे पुनराधानात्प्राक्प्रध्वंस:। देशभ्रंशादावरणिसमारो-
पादौकृते सन्निध्यभाव:। अशुद्धद्रव्यादिस्पृष्टेग्नौप्रायश्चितम्वि-
नाधिकाराभाव:। नैष्ठिकब्रह्मचर्येस्वभावेनात्यन्ताभावइति।
यत्त्वग्न्यभाव: स्मृतस्तावदग्रावन्नार्यान्नबिन्दतीत्यभावउक्त:। सोय-
मप्येकोऽभावइति पृथग्दर्शनार्थं। नत्वयमेवाभावइतिनियमार्थं।
पूर्वोक्तविभागव्याघातात्। प्रागभावात्यन्ताभावस्थलेऽग्न्यभावादे-
वाग्नौहोमाभाव:। प्रध्वंसाधिकाराभावयो रावश्यकविधौसां-
कल्पिकमेवश्राद्धम्। अग्नौकरणम् अरणिसमारोपादौसान्नि-
ध्याभावस्था वश्यश्राद्धे साग्नेरपि द्विजहस्तएवहोमइति। तथाव्या-
स:। त्यक्ताग्ने:पार्वणन्नास्ति नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम्। अत्यक्ताग्ने-
स्तुपिण्डोक्तिस्तस्मात्संकल्प्यभोजयेत्। आलस्येन नास्तिक्यादिना
वायोग्निंत्यजति तस्यैकोद्दिष्टं पार्वणसपिण्डीकरणादि सर्वश्राद्धे-
ष्वनधिकारोक्त: संकल्प्यभोजयेत्। तद्व्यतिरिक्तस्यानग्ने रग्न्यस-
न्निधानेपि सांगपिण्डश्राद्धे धिकारइत्यर्थ:। ततश्च हस्तेग्नौकरणं।
संकल्पेतु। संकल्पश्चयदाकुर्यान्नकुर्यात् पात्रपूरणम्। नावाहना-

ग्नौकरणे पिण्डांश्चैवनदापयेत्। संकल्पयेतुयदाश्राद्धे नकुर्यात्पाग्नौकरणे पिण्डांश्चैवनदापयेत्...

ग्नौकरणे पिण्डांश्चैवनदापयेत्। संकल्पयेतुयदाश्राद्धे नकुर्यात्पा-
त्रपूरणम्। विकरश्चनदातव्य इतिस्पष्टमिहोदितमित्ति। तस्मा-
न्नलौकिकेग्नाविति सिद्धं। अथत्राविधुरादीना मग्नौकरणस्ये-
ध्माधानाज्यभागपूर्वकस्य विधानात्तस्यचहस्तेनुपयुक्तत्वात्तद्विषयो
लौकिकाग्निस्वीकारः। यदुक्तं हस्तेहोम इति तत्किन्दैव-
द्विजकरे किंवापित्र्यइति। उभयथाप्यनेकवाक्यदृष्टेः। तथायमः
नाग्नौकरणवत्तत्र होमौदैवकरेभवेत्। पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो-
ह्यग्निसमोद्विजइत्ति। कात्यायनोपि। मातामहस्यभेदेपि कुर्या-
त्तन्त्रस्यसाग्निकः। भेदेपृथग्वैश्वदेव श्राद्धे तन्त्रे चसाग्निके। मा-
तामहस्यापि मातामहद्विजकरेप्यग्नौकरणंकुर्यादितिपित्र्यकरे-
प्यर्थादुक्तम्। तथा। अनग्निकस्यविप्रस्य हस्तेग्नौकरणंभवेत्।
दैवपूर्वंहितत्कुर्यात् पितृभ्यस्तदनन्तरम्। अन्यच्च। अनग्निकस्तु-
योविप्रः श्राद्धंकुर्वीतपार्वणम्। दैवपाणौहिहुत्त्वादौ शेषंदद्यात्तु-
पैतृके। यमोपि। दैवविप्रकरेऽनग्निःकृत्वा ऽग्नौकरणंद्विजइति।
एवंविवादेदैवपित्र्यकरयोर्विकल्पइत्त्येके। साग्निःपितृकरे निर-
ग्निर्दैवइत्यन्ये। द्वयमपिविचार्यं। आद्येसाग्नेरग्निसन्निध्यादौ।
पित्र्यद्विजहस्तएवानुकल्पत्वेन विधानात्। द्वितीयेतुश्राद्धविशेषा-
ख्येवहस्तेहोमस्यव्यवस्थितत्त्वेनासार्वत्रिकत्वात्। पिण्डपितृय-
ज्ञवदित्यतिदेशेन प्राचीनावीतादिप्राप्तौ दैवद्विजकरेतद्धर्मानुप-
पत्तेश्च। तस्मात्साग्नेरग्न्यसान्निध्यादौ काम्यादिचतुःश्राद्धेषु पि-
त्र्यद्विजहस्ते। इतरत्राग्नाविति सिद्धम्। तथागृह्यम्। अन्वष्टक्या-
चपूर्वेद्युर्मासिमास्यथपार्वणम्। काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यां मेकोद्दिष्ट-
मथाष्टमम्। चतुर्ष्वाद्येषुसाग्नीनांवन्हौ होमोविधीयते। पित्र्यब्रा-
ह्मणहस्तेस्या दुत्तरेषुचतुर्ष्वपीति। अन्वष्टक्यांनवमीश्राद्धम्। पूर्वे-

द्रः सप्तमीश्राद्धम् । मासिमासिकृष्णपक्षश्राद्धम्पार्वणममायांका-
र्य्यं । कृत्तिकादिनक्षत्रवारादौ । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धं । अष्ट-
म्यामष्टकाश्राद्धं । एकोद्दिष्टंसपिण्डीकरणलक्षकम् । तस्मादाहिता-
ग्नेः सर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नौ अर्धाधानेऔपासनेस्मार्त्ताग्नेः सत्त्र-
ग्नौतव्व । उभयोरप्यग्न्यसन्निधावावश्यकश्राद्धे सन्निहितेप्यग्नौ-
काम्यादि चतुःश्राद्धेषुच पित्र्यद्विजहस्तएव । निरग्निवाजसनेयि
प्रभृतीनांपिंडपितृयज्ञातिदेशा दपसव्यादिनापित्र्यद्विजहस्तएव।
साग्निसामगादीनामग्न्यसन्निधौ सव्यादिनादैवपित्र्यकरयोर्विक-
ल्पः । निरग्नीनान्तेषामप सव्यादिनादैवद्विजकरएवेतिसिद्धम् ।
यत्तु पित्र्ये यःपङ्क्तिमूर्द्धन्य स्तस्यपाणावनग्निमानिति कात्यायन-
वाक्यम् । तत्त्वसामगपरत्वेऽयमर्थः । पित्र्येदैवपितृमातामहश्राद्धे
यःपंक्तिमूर्द्धन्यःप्रथमोपवेशितदैव द्विजस्तत्रार्थः । शाखांतरेतु पैठी-
नसिः । पितृपंक्तिषुमूर्द्धन्य स्तस्यपाणावनग्निमानितिप्राग्दर्शितं।
नन्वग्नौकरणम् किंप्रतिश्राद्धं किंवैकमिति । तदुक्तम् । दैवपू-
र्वंहितत्कुर्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरम् । कात्यायनोपि । मातामहस्य-
भेदेपि कुर्यात्तैनैवसाग्निकद्धति । अस्यार्थःपूर्वमुक्तः । माधवीये दैव-
द्विजकरपक्षेमातामहपंक्तावपि पृथग्द्वितीयमग्नौकरणमिति । पा-
रिजातेतु । मातामहपृथक्श्राद्धपक्षे तत्पंक्तावग्नौकरणं । अग्नि-
सन्निधौ साग्निःकुर्यादिति । एतदाचाराभावाच्चिंत्यं । आश्व-
लायनविषयंवा होमद्वयम् । वाजसनेयिनांत्वेकएवं होमः ।
तथा । वैश्वदेवेयदेकस्मिन् भवेयुर्ब्राह्मणाद्विजाः । तद्वैकपाणौहो-
तव्यं स्याद्विधिविदितस्तवेति वाक्येवैश्वदेवइत्यस्य पित्र्योपलक्ष-
णत्वेनै कपाणावेवनंहोमद्वयमिति । तथाष्टहस्त्याह्वयः । मा-
तामहेषुयोदद्यादग्नौकरणआहुती । निराशाःपितरस्तस्य पैशा-

चंशाद्वसुच्यतइति। यद्वासाग्नेरुभयत्र निरग्नेरेकत्रेतिव्यवस्थे-त्यविरोधः।

मू० हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीतइति ॥ ३ ॥

पात्रमित्युद्देश्य गत मेकत्वमविवक्षितम्। ज्योतिष्टोमे दशा-पवित्रेण ग्रहंसंमार्ष्टीतिवत्। अतःसर्वपात्रालम्भः। (१)कांस्यपा-त्रपरिमाणंस्मृतौ। पञ्चाशत्पलिकं कांस्यंद्वाधिकभोजनाय वै। गृ-हस्थैस्तुसदाकार्यं मभावेहेमरूप्ययोरिति। आलभ्यजपतीति मम-न्त्रान्तर आलम्भः। अत्रसंशयः। किं हुतशेषमात्रन्दत्वा पात्रालम्भ उतसर्वान्नंपरिविष्येति। उभयवाक्यदृष्टेः। तथा। स्कान्दे। विप्र-पात्रे पृथिवीतइति चान्नाभिमन्त्रणम्। इदमन्नञ्च साङ्गुष्ठं ततो-ऽन्नपरिवेषणम्। याज्ञवल्क्योपि। हुतशेषम्प्रदद्यात्तु भाजनेषुसमा-हितः। यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषुतुविशेषतः। दत्वान्नम्पृथिवी-पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणमिति। साग्निःपूर्वम्परिविष्य हुतशेष-न्दत्वा पात्रमालभेत निरग्निस्तुहुतशेषन्दत्वा न्नंपरिविष्य पात्र-मालभेत। अन्नेषुपरिष्टेषु हुतशेषन्दद्यात्येतिवचनादित्येके। तन्न। साग्निर्हुतशेषंदत्त्वैवपरिवेषयेदितिक्रमस्य शौनकोक्तत्वात्। तथा। हुत्वाग्नौपरिविष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम्। निवेद्यैवापस-व्येन परिवेषणमाचरेदिति। हुतशेषमपसव्येन निवेद्येत्यन्वयः। यदुक्तं निरग्निर्हुतशेषंदत्वान्नम्परिविष्य पात्रमालभेतेतितन्न। अन्नेषुपरिविष्टेष्वितिवचनस्यवैयर्थ्यापत्तेः। ततश्चसाग्निर्हुतशे-षंदत्वा न्नम्परिविष्य व्यस्तपाणिभ्यांपात्रमालभेत। निरग्निरन्नं-

(१) भोजनपात्रे पलाश पत्रमध्यपर्ण वर्जितम् हेमाद्रौ, पलाशेभ्योविनानसु-पर्ण पात्राणिभोजने अपिवाक्यांसदा त्रेषुदेवैपत्रं चवोद्भविः॥

परिविष्य हुतशेषन्दत्वा तथैवपात्रमालभेतेत्यर्थः। विप्रपात्रे पृथिवीतद्रुतिवाक्ये एततेऽन्नपरिवेषणमित्यत्रान्नशब्दो योगेनव्यञ्जनपरस्तेननान्नपरिवेषणस्य पात्रालम्भानानन्तर्यविरोधः। तथापुराणसमुच्चये। भाजनालम्भनङ्कुर्याद्दत्वाचान्नंयथाविधीति। (१)व्यस्तपाणित्वपात्रे। दक्षिणन्तुकरंकृत्वा वामोपरिनिधायच। दैवंपात्रमथालभ्यपृथिवीतिपात्रमुच्चरेत्। (२) दक्षिणोपरिवामञ्चपित्र्यपात्रस्यलम्भनमिति। अत्र केचिद्धुतशेषन्देवपात्रे नपुनर्देयमिति। तथायमः। अग्नौकरणशेषन्तुपित्र्ये पिप्रतिपादयेत्प्रतिपाद्यपितॄणान्तुनदद्याद्वैश्वदेविके। शौनकोपि। हुत्वाग्नौपरिशिष्टं त्विति प्रागुक्तम्। वायुपुराणेपि। हुत्वादेवकरेणाग्निं शेषंपित्र्ये निवेदयेत्। नहिस्मृताःशेषभाजोविश्वेदेवाः पुराणगैरिति। अन्ये त्वविशेषात्सर्वेभ्योदेयमिति। सूत्रकारोपि। दैवपूर्वंश्राद्धमिति। अत्रोच्यते। आदेश्यदुक्तंनदेयमिति तन्न। वाक्यार्थानववोधात्। तथाहि। अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येपीत्यपिशब्दाद्वैवेपिशेषदानोपपत्तेः। पितॄणाम्प्रतिपाद्यवैश्वदेवेनदद्यात्किन्तुप्राग्देवे ततःपित्र्यइत्यर्थोपलभ्यते। यदुक्तं हुत्वाग्नाविति वाक्यं तत्साग्निविषयम्। यदप्युक्तं हुत्वादेवकरेइति तत्रदेवेहुत्वाशेषम् पित्र्ये दद्यान्नतुवैपरीत्येत्यर्थः। अतोर्थानववोधादित्युक्तम्। नेतरः। उक्तहेतोःसाग्निनिरग्न्योर्विशेषावगतेः। नचोभयवाक्यस्यविशेषोयुक्तः। कुत्रचिद्विषयान्तरस्यादृष्टेः। ततश्चसाग्नेरग्निहोमोत्तरं हुतशेषदानं पितृपात्रेष्वेव। निरग्नेर्देवकरहोमे पितृपात्रेष्वेव पित्र्यकरहोमेतु निरग्नेर्देवादिसर्वपात्रेषु

(१) प्रचेताः उत्तानेदक्षिणे सव्ये नीचम्पात्रंस्पृशेत् ॥

(२) पित्र्ये तु विशेषः उत्तानेतुहस्ते नकुर्यादवगाहनं ॥ असुरंतद्भवेच्छाद्धम्पितृणांनोपतिष्ठतेरितिविधिः ॥

हुतशेषदानमितिसिद्धम् । तथाशाकलायनः । हुतशेषंप्रागेवदत्वा पश्चात्पित्र्ये इति । कात्यायनोपि । विप्रपाणीततोहुत्वा दद्याच्छेषंपृथक्पृथक् । देवानामादितःकृत्वा पितृपात्रेषुचक्रमात् । इह-मनुः । दैवपूर्वंयतःश्राद्धं तस्मा इदद्यात्ततस्ततः । अग्नौकरणशेषञ्च देवानामादितःक्रमात् । वैश्वदेवादितःसर्वं विकरंपिंडवर्जितं । अग्नौकरणशेषंच त्पदद्या द्वैश्वदेविके । धर्मप्रदीपेपि । कुशेषूत्तानपाणिस्तुशुष्ययाद्वै हुतम् तं । शेषंदेवायदातव्यं पितृभ्यस्तद-नंतरमिति । साग्निर्दैवपूर्वंदद्या न्निरग्निर्नैत्यविरोधइत्येके । एवंदत्त्वापिंडार्थमवशेषयेत् । तथाहारीतः । कृतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः पिंडार्थमवशेषयेत् । धर्मप्रदीपेपि । अग्न्यभावेतुविप्रस्य हस्तेकृत्वातुदक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थंपिंडा र्थंमेशयेत्तथेति ।

सू० वैष्णव्यर्चा यजुषावांगुष्ठमन्नेवगाह्यापहता इतितिलानवकीर्येति ॥ ४ ॥

वाशब्दो समुच्चये । (१) वैष्णवीऋगिदं विष्णुरित्यादिका । (२) यजुश्च विष्णोहव्यं रक्षेति ततोरेकतरेणानखंद्विजांगुष्ठमन्ने निवेश्यापहता इत्यनेनतिलान्प्राक्समन्तात् प्रदक्षिणादिक्रमेणाविकरेदित्यर्थः । निरङ्गुष्ठंकृतं हि पितॄणान्नोपतिष्ठतइतिवाक्यात् । नोपतिष्ठत इत्यासुरंभवतीत्यर्थः । तथायमः । निरङ्गुष्ठन्तु यच्छ्राद्धं वहिर्जानुचयद्धुतं । वहिर्जानुचयद्भुक्तं सर्वंमेवासुरम्भवेदिति । अत्रैके तिलानन्नपात्रेष्वेवाविकिरति तन्न । तिलान्सर्वत्रनिक्षिप्य पितृपात्रेषुवर्जयेत् । पितृपात्रे तिलान्दृष्ट्वा निराशाः पितरोगता इतिवाक्यात् । पराशरोपि । सर्वदाचतिलाग्राह्याः श्राद्ध-

(१) नियताक्षरपादावसानाऋक् ॥

(२) अनियताक्षरत्वम् अपादावसानत्वं यजुः ॥

कालेविशेषतः। पात्रेषुपतितान् दृष्ट्वा निराशाःपितरोगताइति। यत्तु ततोमधुघृताक्तन्तु सोष्णमन्नन्तिलान्वितं। गृहीत्वादेवतीर्थेन प्रणवेनवृतःपुनः। एतद्वोऽन्नमितियुक्त्वा विश्वेदेवांस्तुभोजयेदित्यत्र तिलान्वितत्वमन्नस्योक्तं तद्दैवदैवविषयंवा। तथामात्स्ये। उभाभ्यामपिहस्ताभ्यां आहृत्यपरिवेषयेत्। प्रशान्तचित्तः सतिलं दर्भपाणिरशेषतइति। सतिलमन्नहस्तद्वयेन परिवेषयेन्नैकेनेत्यर्थः। तथा एकेनपाणिनादत्तं शूद्रादन्नंनभक्षयेत्। पुराणेपि। नापवित्रेणहस्तेन नैकेनविनाकुशान्। नायसेनायसेनैव श्राद्धेतुपरिवेषयेदिति। आद्यआयसेसप्तमी। तत्पात्रेऽन्नं नधार्यमित्यर्थः। सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनौदुम्बरेणवा। दत्तमक्षयतांयाति फल्गुपात्रेणचान्यथेति वाक्यात्। फल्गुउदुम्बरः। पवित्रेणेति सपवित्रकरः स्वयम्परिविष्येदित्यर्थः। फलस्यानन्त। ताप्रोक्ता स्वयन्तुपरिवेषणे इतिवायुवाक्यात्। यत्तु परिवेषणं प्रशस्तंहि भार्ययापितृतृप्तये। पितृदेवमनुष्याणां स्त्रीसहायायतः स्मृतेति। तदन्यापेक्षया स्नातौ वावेदितव्यं। नविनाकुशानिति केवलनिषेधः। हस्तेदत्वातुयः स्नेहं व्यञ्जनंलवणादिकं। दातारोनोपतिष्ठन्तेभोक्ताभुङ्क्तेतुकिल्विषं। घृतंवायदिवातैलं विप्रोदद्यान्नखच्युतम्। यमस्तदशुचिंप्राह तुल्यंगोमांसभक्षणमितिवाक्यात्। कात्यायनोपि। दर्व्यादेयंघृतान्नञ्च समस्तव्यञ्जनानिच। अपक्वंस्नेहपक्वञ्च नतुदर्व्याकदाचन। स्नेहात्मञ्चतथाऽपक्वम्। दर्व्यायोदातुमिच्छति। सभ्रूणहासुरापश्च स्तेयीगुरुतल्पगः। यमोपि। चतुःश्रोतसमायुक्तो हस्तेनोन्मार्जयेद्घृतम्। उभावधोव्रजेयाताम् दाताभोक्तानसंशयः। उन्मार्जनंशोधनम्। स्रुतंनखैश्चतुर्भिश्च योदद्यात्पाणिनाघृतम्। दातापुण्यंनवाप्नोति भो-

न्नापापशतम्व्रजेदिति। अपहता इति पित्र्ये एव नदैवे अतएवऋचो-
म्नत्वादितिकर्कः । तूष्णींयवान्विकरेदित्यन्ये । अत्र यद्यप्यन्नादि
कल्पनंनोक्तं तथापीदमन्न मिमाआप इदमाज्य मिदंहव्य मित्य-
न्नादिकल्पनङ्कार्यम।तथाकात्यायनः।उभाभ्यामपिहस्ताभ्यां पात्रं-
धृत्वातुतन्द्दढम् । मोचयेद्दक्षिणं हस्त मन्नन्तत्कल्पयेत्सदा।तथा।
स्पर्शनान्तेस्पृशेदन्नम् नकक्ष्यान्तेबलिंहरेदिति । अत्रकव्यादि
नोच्चरेदिति कश्चित्तन्न । विष्णोहव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयादवेतिवैक्र-
मादिति मनूक्तेः । पुराणसमुच्चये । हव्यंदेवेसमुच्चार्य पितृणांक-
व्यमेवच । कव्यंस्योच्चारणादेव प्राप्नुयुस्तृप्तिमुत्तमां । कव्यादापित-
रःप्रोक्ता स्तस्मात्कव्यम्प्रकीर्तयेदिति । ननु किंपरिवेषणे सव्या-
पसव्यविधिरस्तिनवेति । तत्रास्तीत्येके । तन्न । उभयत्रसव्ये न-
विधेः । तथाकार्ष्णाजिनिः । अपसव्ये नकर्तव्यं पित्र्यङ्कृत्यम्विशेषतः
अन्नदानादृतेसव्य मेवंमातामहेष्वपि । भुजबलोपि । सर्वकर्मा-
पसव्ये न पितृकर्मणिकुर्वता। अन्नदानादृतेकार्यं तद्वद्विप्रविसर्ज-
नमिति । तथा । एकपंक्त्युपविष्टानाम् विप्राणांश्राद्धकर्मणि ।
भक्ष्यंभोज्यासनन्दद्या द्विपरीतन्तुनिःफलम् ॥

मू० उष्णं स्विष्टमन्नंदद्यात् ॥ ५ ॥

उष्णमिति पर्युषितापूपादिनिवृत्त्यर्थम् । तेनस्वल्पकालमपिप-
र्युषितमपूपादि श्राद्धे नदद्यादित्यर्थः । तद्वधिश्च । यवगोधूमजंसर्वं
पायसञ्चैवविक्रिया।तत्पर्युषितमप्यदं स्नेहाक्तञ्चैवयद्भवेदित्यादि ।
पर्युषितमप्यशुक्तंदेयमित्येके । तथायमः । अपूपाश्चकरम्भाश्च ।
धानावटकसक्तवः । शाकम्मांसमपूपञ्च घृतकेसरमेवच । यवागुःपा-
यसञ्चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । पूर्वंपर्युषितम्भोज्यं भुक्ताञ्चेत्परिव-
र्जयेत् । देवलोपि । अभोज्यंप्राङ्गराहारं शुक्तंपर्युषितञ्चयत् ।

अत्रब्रीह्यादिषु अपूपभक्षणार्थं पुनरपूपोक्तिः। शङ्खोपि। दधिभक्ष्यञ्चशुक्तेषु सर्वञ्चदधिसंभवम्। त्वचीसपक्वभक्ष्यंस्यात्सर्पियुक्तमितिस्थितिरिति। तन्न। अभुक्तपर्युषितस्य इष्टादिदोषोपहतत्वेन नित्यभोजनविषयत्वात्। तेषामप्युष्णानामेव श्राद्धोपयोगात्। तथाचादित्ये। विविधम्पायसंदद्या द्भक्ष्याणिसुवहूनिच। लेह्यं चोष्यं तथापेय मुष्णमेवफलंविना। वायौ। भक्ष्याण्येवकरम्भाश्च इष्टकाघृतपूरिकाः। कृशरामधुसर्पिश्च पयःपायसमेवच। स्निग्धोष्णानिचयोदद्या दग्निष्टोमफलंलभेदिति। करम्भादधिसक्तवः। इष्टकाः कासारखण्डाः। कृशरस्तिलकल्कयुक्तौदनः। स्विष्टमिति सुशब्देननैर्मल्यं विविधत्वञ्च दर्शयति। तथायमः। ततोविशदमन्नाद्यं भोजयेत्प्रयतोद्विजान्। अन्नंसूपंघृतंशाकं मांसन्दधिपयोमधु। धानाश्चमधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैवसगोरसान्। शर्करांफलमूलञ्चसर्वन्दद्यादमत्सरीति। मनुरपि। भक्ष्यंभोज्यञ्चविविधं मूलानिचफलानिच। देयानिचैवमांसानि पानानिसुरभीणिच। विविधमित्येकान्ननिषेधः। ततोऽन्नवहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत्। चोष्यंपेयसमृद्धन्तु यथाशक्त्युपकल्पयेदितिवाक्यात्। अन्नमित्त्यादनीयम्। अन्नमितिपक्वसंज्ञावा सस्यंक्षेत्रगतप्राहुः सतुषंधान्यमुच्यते। आमान्नं सतुषंज्ञेयंपक्वमन्नमुदाहृतमितिवाक्यात्। तेनसंभवेसत्यामान्नादिक न्नदेयमित्यर्थः। दद्यादिति यथोक्तसंकल्पवाक्य न्दर्शयति। अत्रैके। अर्घेचयुग्योदकेचैवेति कात्यायनेनान्नदाने तन्त्रत्वन्दर्शित्वा दद्यात्पितृपितामहप्रपितामहामुकशर्मणां इत्त्याद्युच्चार्यतृतीयस्तृतीयोंश स्तेभ्य स्वधेत्तिमंत्रेणदद्यादित्ति। अन्येत्वन्नं वासावेतत्तइत्त्युद्दिश्य भोजयेदित्तिशांखायनोक्ते रमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधानम इतिव्राह्मो-

त्तोऽस्य । पृथगुद्दिश्यदद्यात् व्रतस्थेणेति । एवंसत्यस्मत्पितरमुकशर्म-
न्नस्मत्पितामहाऽस्मत्प्रपितामहेत्यादि पृथक्पृथगुद्दिश्य वाक्यान्ते
इदमन्नंसघृतादि वःस्वधानमइत्यन्यथा वाक्यमुचितमित्त्या-
भाति । तन्त्रपार्थक्ययोरुपदेशात् । अथच ब्राह्मणाविक्तसंपन्ना वे-
कैकस्यापितेत्रयः । एकोवैकस्यभोक्तव्य स्त्रयाणामेकएववेतिवाक्या
त्पृथग्द्विजपक्षेपृथगुपदेशः । त्रयाणामेकद्विजपक्षे तन्त्रेणोक्त्यविरो-
धः । अत्रैके इदमन्नंवःस्वधेतिसंकल्पे नममेतित्यागंनकुर्वन्ति-
तन्न । स्वसत्तानिवृत्तेरुक्तत्वात् । तथाऽत्रिः । हस्तेनमुक्त्वमन्नाद्य-
मिदमन्नमुदीरयेत् । स्वाहेतिचततःकुर्या त्स्वसत्ताविनिवर्त्तनं ।
सम्बन्धगोत्रनामानि इमञ्चन्ततःस्वधा । पितृक्रमादुदीर्यन्ते स्व-
सत्तांविनिवर्त्तयेत् । धर्मप्रदीपेपि । ततोन्नं पितृदेवेभ्यः संकल्प्य-
चयथाविधिः । दत्तंयद्दास्यमानंतत् आवृह्मेनंममेतिच । एतत्सं-
कल्पोदकंहस्ते नदेयम् । तथाधर्मप्रदीपेपि । सिद्धान्नस्यतुसंकल्पो
भूमावेवप्रदीयते । हस्तेषुदीयमानंय त्पितॄणांनोपतिष्ठते । भूमि-
र्जननी सर्वेषांभूतानांचविशेषतः । तत्रोपतिष्ठतेन्नंतु नचहस्ते-
कदाचन । स्मृतिमंजरीकारोपि । दीपमन्नंचपिण्डञ्च भूमौदद्या-
द्विचक्षणः । पूर्वंदानानिविप्राणां करेदद्याच्चदक्षिणे । तथा । ति-
लदर्भसमायुक्तं तोयंभूमौप्रदापयेत् । पात्रस्यसन्निधौपित्र्ये दैवेयव-
समन्वितं । वैश्वदेवस्यवामोरु पितृपात्रस्यदक्षिणे । संकल्पोदक-
दानंस्यान्नित्यश्राद्धं यथाविधीति । अकृतेन्नसङ्कल्पेन्नंद्विजानस्पृशे
यु । पात्रञ्चनोद्धरेयुः । तथाऽत्रिः । असङ्कल्पितमन्नाद्यम्पाणिभ्यांयदु-
पस्पृशेत् । अभोज्यंतद्भवेदन्नं पितॄणांनोपतिष्ठते । अकृतेत्वन्नसङ्क-
ल्पेय पात्रस्योद्धरेद्विजः । वृथाश्राद्धमवाप्नोति दाताचनरकंव्रजेदि-
ति । सङ्कल्पोत्तरमपोशाना त्प्रागन्नंनगृह्णीयात् । तथात्रैव ।

अन्नंदत्तंनगृह्णीयाद्यावत्तोयंनसम्पिबत्। अपीत्वामर्दितंयानं भुञ्जतेकिलराक्षसाः। तथा हस्तेनान्नंनगृह्णीया द्यावत्तोयंनसम्पिबेत्। अपीत्वामर्दयेदन्नं निराशाःपितरोगताः॥

मू० शक्त्यावा॥ ६॥

वाशब्दोऽभावविकल्पे। खिष्टाभावे यथाशक्तिदद्यादित्यर्थः। अ वाप्यशक्तौ मांसगोधूमादे रावश्यकत्वंबोध्यं। तथास्कान्दे। श्राद्धे मांसंनयोदद्या न्नयाश्नातिकुतर्कतः। नरकार्हावुभौ श्रौत स्मार्तकर्मविलोपनात्। वृहद्याज्ञवल्क्योपि। विनामांसेनयच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतम्भवेत्। क्रव्यादाःपितरोयस्मा दत्तास्तेपायसादयः। जातूकर्ण्योपि। दारवान्योद्विजःश्राद्धे दद्यान्नोमांसमध्वरे। सदुरात्मा दुराचारी वेदमार्गस्यदूषकः। स्कन्दसंवादे। रोमाणिकूर्मपृष्ठे च नृणाञ्चच्छुन्दसंभवः। व्योमनश्चेन्मुष्टिनाघातः सास्थि चेद्रक्तपायपुः तद्देवतिष्ठते स्कन्द दत्तं श्राद्धंनिरामिषम्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धंदेयंहिसामिषम्। अभोज्यंविप्रान्न श्राद्धे मांसमन्यास्तुवर्जयेत्। स्वयमश्नातिवामूढः सयातिनरकंध्रुवम्। अत्रिः। अगोधूमञ्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतंभवेदिति। अत्र। फलमूलाशनै मेंध्यैर्मुन्यन्नानाञ्चभोजनैः। नतत्फलमवाप्नोतियन्मांसपरिवर्जनादितिमनूक्तेः। मुन्यन्नम्ब्राह्मणस्योक्तंमांसंचक्षत्रियवैश्ययोः। मधुप्रधानंशूद्रस्य सर्वेषामविरोधियदितिपुलस्त्याद्युक्तेश्च। मुन्यन्नप्राधान्यावगमान्मांसंचत्रियविड्विषयम्। नविप्रस्येत्य के। क्रयादिलब्धमांसेनश्राद्धम् नप्राणिहिंसापूर्वकमिति। तथामनुः। नाकृत्वाप्राणिनांहिंसांमांस मुत्पद्यतेक्वचित्। नचप्राणिवधःस्वर्ग्यस्तस्मान्मांसंविवर्जयेत्। समुत्पत्तिञ्चमांसस्य बधबन्धौचदेहिनाम्। प्रसमीक्ष्यनिवर्तेत सर्वमांसस्यभक्षणात्। भारतेभीष्मोपि। नहिमांसन्तृणा-

त्काष्ठा दुपलाद्वापिजायते। हत्वाजंतून्भवेन्मांसं तस्मात्तत्परि-
वर्जयेत्। एकस्यक्षणिकाप्रीतिरन्यःप्राणैर्वियुज्यते। अहोमांस-
स्यदौरात्म्यं प्रत्यक्षमिहदृश्यते। किञ्च। यूपंछित्वापशुंहत्वा
कृत्वारुधिरकर्दमं। यद्येवंगम्यतेस्वर्गे नरकेकेनगम्यतइत्यन्ये।
कलिविषयोमांसनिषेधो विधिस्त्वन्यविषयइति। तथा अक्षतागो
पशुश्चैवश्राद्धेमांसन्तथामधु। देवराच्चसुतोत्पत्तिः कलौपञ्चविवर्ज-
येदित्यपरे। देशविषयोनिषेधइत्यन्ये। तस्माच्छ्राद्धे मांसनिषेध-
इति। अत्रोच्यते। यदुक्तंमुन्यन्नं ब्राह्मणस्येति प्राधान्यान्मांस-
क्षत्रियविड्विषयं नब्राह्मणस्येति। तन्न। मांसाद्यसम्भवएव-
मुन्यन्नादिप्राधान्योपपत्तेः। तथाचात्रेयः। मुन्यन्नामिषमाध्वीकै-
र्विप्रक्षत्रिजघन्यजाः। श्राद्धंविदध्युरसति द्रव्येयसतिवापरैः। मा-
ध्वीकंमधु। द्विजौक्षत्रविशौ। जघन्यजाः शूद्राः मांसादिद्रव्ये-
ऽसति मुन्यन्नादिभिः क्रमाद्विप्रादयःश्राद्धंकुर्युः सतितुमांसादौ-
तेनैव। तथाहशातातपः। मुन्यन्नामिषमध्वाज्यैरभावेप्रोक्त-
वस्तुनः। क्रमाद्विप्रादिभिर्वर्णैर्विधेयमितिशुश्रुमः। परमान्ने-
नमांसेनशाकैर्मधुघृतादिभिः। सर्ववर्णैःप्रकर्तव्यं श्राद्धंवैवित्तशा-
ठ्यतः। इतिमनुरपि। मुन्यन्नंब्राह्मणाःश्राद्धमामिषंवैश्यसम्भवाः
उभयामधुनाकुर्युः शूद्रामूलफलादिना। असम्भवेप्रकल्प्यमेतरे-
वह्निकेवलम्। सर्ववर्णैस्तुकर्तव्यं सामिषंसतिसम्भवइति। यच्चाप्युक्तं
प्राणिहिंसापूर्वकएवश्राद्धे मांसनिषेधइति। तदपिन। सामान्य-
हिंसाया अग्नीषोमीय पशुहिंसाविधिविहितहिंसयाबाधोपप-
त्तेः। तथाजाबालः। हिनस्तियःपशून्श्राद्ध मुद्दिश्यैवसपापभाक्।
श्राद्धापदेशतोहिंसा मपिश्राद्धेनदुष्यति। स्कान्देपि। अर्घ्येदेवपितॄ-
णांहि योहिनस्तिपशून्द्विजः। सयज्ञफलमाप्नोति तेचयान्तिपराः-

ङ्गतिम्। स्वार्थमन्नम्पचेद्यस्तु योहिनस्तिवृथापशून्। एकाकीमि-ष्टमश्नाति वयस्तेयान्तिरौरवम्। भीष्मोपि योहिंसकानिभूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया। कृष्णद्वैपायनःप्राह स्थावरत्वंसगच्छति। अत्रिरपि। मधुपर्केच सोमेच देवेपित्र्यकर्मणि। अत्रैवपशवो हिंस्या नान्यत्रेतिकथञ्चन तथा। यज्ञार्थम्पशवोवध्याः पुत्राद्यै-रयोषितद्वत्यादिवाक्यात्। यदपिकलिविषयोनिषेध इतितद-पिन। कलिविषयविधायकवाक्यैस्तद्वचनस्यबाधात्। तथाजा-तूकर्ण्यः। मांसंयुगेषु सर्वेषु यज्ञश्राद्धेषमाहृतम्। श्राद्धोपयमनेय-ज्ञे कलौतच्चविशिष्यते। सुमन्तुरपि। कृतकोपहताविप्राः कलौचे-त्याम्निरामिषम्। तृप्तिंनेच्छन्तिपितरस्तस्यश्राद्धे कदाचन। पैठीन-सिः। परमान्नं कालशाकं मधुमांसंघृतम्पयः सुन्नरन्नानिति लाविप्राः प्रकल्प्याहविरष्टधा। शस्तान्यष्टौतु सर्वेषांयुगेषुमुनिसत्तमाः। पितृ-णांदेवतानाञ्च दुर्लभानिकलावधीति। निबन्धान्तरेचैतद्वाक्य निर्मूलत्वप्रतिपत्तेश्च। तथा। गोमेधोनरमेधश्च अश्वतागोपशुस्तथा। देवराच्चसुतोत्पत्तिः कलौपञ्चविवर्जयेत्इति पराशरोक्तेः। यत्तु देशविषयोनिषेध इतितदपिन। मध्यदेशादौ जिह्वालुतयाऽवि-हित मांसभक्षणोपलब्धेः। नचदेशविषयः शक्यतेवक्तुं। देशभेद विषयस्यनिरासात्। तथा वृद्धप्रचेताः। नयुगानांनदेशानां नविप्राणांद्विजोत्तमाः धर्मशास्त्रेषुवैभेदो दृश्यतेमांसभक्षणे। देश-देशभेदे श्राद्धे दृश्यमानत्वाच्च। तस्माद्विहित हिंसादौ श्राद्धादि-कर्मसुच मांसभक्षणविधिर्नेतरत्रेतिसिद्धं। तथामनुः। प्रोक्षित-म्भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्यच काम्यया। यथाविधिनियुक्तस्यप्राणाना-मेवचात्यये। याज्ञवल्क्योपि। प्राणात्यये तथाश्राद्धे प्रोक्षितन्द्वि-जकाम्ययेति। भक्ष्यच्छागादिविहितमांसं। देवलः। पञ्चपञ्च-

नखाभक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिताः । गोधाकूर्मः शशोविश्च शल्लकश्चेतितेस्मृताः । धर्मतइतिप्रोक्षितादौ । नचायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तेः । नापिनियमः पक्षेऽप्राप्तेः । अतोत्रगोधादि पञ्चकातिरिक्त पञ्चनखनिषेधाधिका परिसंख्येति । तथारामायणे । शशकःशल्लकोगोधा सेधाकूर्मश्चपञ्चमः । पञ्चपञ्चनखाभक्ष्या । नभक्ष्यावानरानराइति । एतच्च श्वादुग्रपलक्षणम् । ननु किम्प्रोक्षितादौ नियमःपरिसंख्यावेति । परिसंख्येतिब्रूमः । पक्षप्राप्तौनियमविधानात् । यत्तु स्वरुच्याक्रियमाणेतु यत्रावश्यङ्क्रियाभवेत् । नियमःसोत्रविज्ञेयः श्राद्धे मांसाशनं यथेत्यत्रनियमोक्तौक्त सशब्दार्थरूपनिवृत्तिफलकत्वादेकरूपत्वमेव तयोरित्यविरोधः । अतोत्रश्राद्धशब्दस्योपलक्षणत्वे प्राशनात्ययादिचतुष्टये परिसंख्यैवयुक्ता । तथाबृहस्पतिः । रोगीनियुक्तविधिवद्धुतम् विप्रवृत्तस्तथा । मांसमद्याच्चतुर्ष्वेषा परिसंख्याप्रकीर्तिता । अतोन्यथातुयोश्नीया द्विधिंहित्वापिशाचतां । यावन्तिपशुरोमाणि तावत्प्राप्नोतिमानवइति । रोगीतिप्राणात्ययोपलक्षितः । नियुक्तश्राद्धे विधिवद्धुतम् प्रोक्षितादि । विप्रवृत्तो द्विजकामनयाऽभ्यर्थितः । परिसंख्येत्यभक्षणसंकल्पव्यावृत्तिः । तेन यथोक्ताक्तताभक्षण नियमस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । तथा । यथाविधिनियुक्तश्च मांसंनाश्नातिमानवः । सप्रेत्यपशुतांयाति सम्भवानेकविंशतिमिति वाक्यात् । सङ्कल्पश्च । श्राद्धवर्जंपयोमांसम् नभोक्ष्येव्यङ्कदाचन । त्यजेच्चेदितिसन्ध्याय पत्यापातनंभवेदिति कार्ष्णाजिन्युक्तेः । ईश्वरसम्वादेपि । ब्रह्मचारीयतिर्मांसं स त्यजेत्स्त्रीपतिंविना । श्राद्धवर्जमथान्योपि सन्त्यजेत्तपसःकृते इति । तस्माच्छ्राद्धादौ मांसंभक्ष्यमेवेत्युक्तं । यच्चु प्रोक्षिताभुग्रक्षितम्मांसं तथाब्राह्मणकाम्य-

या । अल्पदोषमितिज्ञेयम् विपरीतेतुलिप्यत इति महाभारत-वाक्यम् । तदेवविधिनाकुर्यात् स्वर्गंप्राप्नोतिमानव इत्यपि तत्र । क्षत्रियप्रोक्षितम्मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितम्भुवि । वेदोक्तेनप्रकारेण पितृणाम्प्रक्रियासुच । पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितंहविरुच्यते । विधिनावेददृष्टेन तद्भुक्त्वान्येनदुष्यतीति यमवाक्यं । सर्वेषामेवमांसानां महान्दोषास्तुभक्षणे । निवर्त्तनेमहापुण्य मितिमाहप्रजापतिरिति । यच्चभारतवाक्यम् भक्षणेनमहान् दोषोनिवृत्त्या-पुण्यमुच्यतइति तदुभयमपिश्राद्धादे रन्यत्रजिह्वालतया भक्षण-विषयं । तथास्कन्दपुराणे । यत्रयत्रनिषेधोहिश्रूयते मांसभक्षणे । जिह्वालान्प्रतिसज्ञेयो नत्तूक्तविधिनाश्नतां । तथा । प्रयान्तिन-रकंघोरं मांसमश्नन्ति येनराः जिह्वालाम्प्रतिदोषोयं नदोषोवि-धिनाश्नतामिति । यच्चबृहस्पतिवाक्यम् । रोगार्त्तोभर्थ्यर्थितो-वापि मांसंनाश्नन्त्यलोलुपः । फलम्प्राप्नोत्ययत्नेन सोश्वमेधफल-स्यचेति तच्छ्राद्धे ब्रह्मचारिविषयम् । तथामनुः । व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यथर्षिवत् । प्रकाममर्थितोश्नीया व्रतमस्यनलुप्यत इत्ये-कमभिक्षायांव्रतवदृषिवद्दर्शनस्यविधानात् । अलोलुप इत्यनेन तद्विषयावगमाच्च तथा । सतपाति तपोजस्सम यजतेच ददाति-च । मधुमांसनिवृत्तोयः प्रोवाचेदंबृहस्पतिः । जैमिनिरपि । ब्रह्म-चर्य्यमुपास्यैवयं कृत्वादारसङ्ग्रहम् । सन्यसेन्नाधिकारस्स्यान्मांसवि-धिवदन्यतइति । अन्यतइति दारसंग्रहादूर्ध्वम् विधिवन्मांसभक्ष-णाधिकारइत्यर्थः । तथामनुः । नमांसभक्षणे दोषोनमद्येनचमै-थुने । प्रवृत्तिरेषाभूतानांनिवृत्तिस्तुमहाफलेति । मांसमद्यमैथुनेषु विहितेषु भक्ष्यभोज्यान्नपानाभिगमने भूतप्रवृत्तित्वान्नदोषः । निवृत्तिस्तुमहाफलप्रापिकेत्यर्थः । महतीचसाच फलाचेतिव्युत्प-

त्तेः । नचैवंश्रुत्यन्ति नैवसाधुः । फलाफलशब्दयोः परयोरुभयथापि महच्छब्दस्याकारादेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाहस्मृतिः । अभून्मांसपुरोडाशो भक्षणं मृगपक्षिणाम् । पुराणेष्वेषयज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च । सौत्रामण्यांतथामेधे श्रुतौभक्षमुदाहृतम् । क्रतौदमैथुनस्वर्गम् पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः । स्वर्गंप्राप्नोतिनरंतु प्रत्यवायेनयुज्यतइति । तस्मात्प्रोक्षितादिचतुर्थं स्मृत्युक्तसंकल्पेन मांसत्यागिनामपि गृहस्थानाम् भक्ष्यमेवमांसमितिनदोषः । अविहितसंकल्पेन तत्त्यागिनान्तु प्राच्यादिभक्षणेप्यदोषः । रोगार्तानामभ्यर्थितानांच ब्रह्मचारिणाम् श्राद्धादिष्वपिभक्षणे महान्दोषएवेति । अतस्त्यक्तमांसादेरपि श्राद्धेभक्षणमेवोचितमित्युक्तम् । तथाचोशना । नियुक्तस्तु यःश्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् । पितरस्तस्य तन्मांसम् नैराश्यंप्रतिपेदिरे । देवलोपि । नियुक्तस्तुयदिश्राद्धे दैवेमांसंसमुत्सृजेत् । यावन्तिपशुरोमाणि तावन्निरयमृच्छति । स्कंदे खरसंवादेपि । निवेशितस्तु यःश्राद्धे यज्ञे वापिद्विजाधमः । मांसंनाश्नातिनिरयम् । यातिवैपशुतांनरइत्यलं बहुना ॥ एवमन्नंसंकल्प्यापोशनम् दत्वोंकारव्याहृतिपूर्वंगायत्र्यादि जपेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः । सव्याहृतिकांगायत्रींमधुवाताइतितृचम् । जप्त्वायथासुखंवाच्यं भुंजीरंस्तेपि वाग्यताः केचित्तुमधुमध्वितिविजपंवारिधारांचनकुर्वंति । तन्न । उभयोरपिविधानात् । तथाचप्रचेताः । आपोशानंप्रदायाथसावित्रीं तिर्जपेदथ । मधुव्याताइत्तृचमध्वित्येतत्त्रिकन्तथा । स्कंदेपि । आपोशानमथोदत्त्वा वारिधारांक्षिपेद्बुधः । नमोदेवे भ्यइतिचसव्ये नोदङ्मुखोद्विजः । अपसव्यम्पितृभ्यस्तुदत्त धारांवदेत्स्वधामिति । एवंजप्त्वाऽच्छिद्रीकरणं कृत्वायेदेवासः येच हेत्यादिपठित्वा यथासुखमश्नतं जुष-

ध्वमित्युक्त्वाभोजयेत् । तथाच यम: । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनंच यद्भवेत् । सर्वमच्छिद्र मित्युक्त्वा ततोयत्नेनभोजयेत् । कात्यायन: । ये देवास इत्यृचे चेहमन्त्रद्वयमुदीरयेत् । मन्त्रान्तेतु ततोब्रूयादन्नं भुज्यतामिति । पूर्वोदिवे उत्तरस्तु पित्र्य इतिविवेक: । इदयास्त्वत्रक्वापि । यथासुखं जुषध्वंभोइति वाच्यमनिष्ठुरमिति । अत्रबलिदानमित्येके । नेत्यन्ये । एवंचवैश्वदेवेबलि: पित्र्येनेत्यविरोध: । तथाच । स्पर्शनान्तेऽपिशेषान्न द्धल्पनांतेबलिंहरेत् । होमस्तु मधुवातेति होमान्तेऽर्कांपिवेदिति वैश्वदेवविषयम् । अत्रि: ॥ दत्तेवाप्यथवाऽदत्ते भूमौयोनिक्षिपेद्बलिं तदेतन्निष्फलंयाति निराशै:पितृभिर्गतैरिति पित्र्यविषयम् । पितॄणामन्नमुत्सृष्टे बलिं कुर्वन्तियेद्विजा: । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धम् पितॄणांनोपतिष्ठत इतिविशेषात् ॥

मू० अश्नत्सुजपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा रक्षोघ्नी:पित्र्यमंत्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिचपवित्राणि ॥७॥

सप्रणवांव्याहृतिपूर्वां गायत्रीमित्यन्वय: । पाठोऽर्थेनबाध्यते । वाशब्दस्तुविकल्पार्थ: । अशनात्पूर्वंत्रिरन्तेतुच सकृदितिव्यवस्थार्थोवा । पूर्वस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । तथाचमर्चिता: । आपोशानमथोद्धृत्वासावित्रीं त्रिर्जपेदथ । मधुवाताइति त्र्यचं मध्विद्येत त्रिकन्तथेति । अत्रहलायुध: सकृत्त्रिर्वामधुमतीर्मधुमध्विति चेति पाठइति तत्कर्कादिभिरनादृतत्वादसत्पदस्याशनात्पूर्वं विधानाच्च चिन्त्यम् । रक्षांसिघ्नन्तीति रक्षोघ्नीमूलविभुजा-

दित्यात्मकः। तास्तुकृणुष्वपाजइत्यादयः पंचर्चः। ऋग्विशेष-
णत्वात्स्त्रीत्वं। तथाचश्रुतिः। एताभ्रक्षोघ्नीःप्रतिसरानपश्यत्कृ-
णुष्वपाजइति रक्षोघ्नावैप्रतिसराइति। पित्र्यमन्त्राउदीरतामि-
त्यादित्रयोदश। सुरावन्तमित्यादिपञ्चदशपित्र्याइत्येके। तन्न।
पितरोदेवतायेषामितितद्धितेनउदीरता मित्त्यादिनामेवपित्र्य-
त्वात् तथाच भट्टप्रपादाः तद्धितेन चतुर्थ्यावा मन्त्रवर्णेनचेष्यते
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तुपरम्परमिति कृणुष्वपाजइतिच अग्ने-
ष्ठावर्जमुच्चरेत् सुरावन्तादिकांसर्वाम् जपेच्चपितृसंहितामित्यनेन
सुरावन्तमित्यादीनाम्पितृसंहितात्वावगमात् पुरुषसूक्तं सहस्र-
शीर्षेत्यादिषोडशर्चः अप्रतिरथमाशुः शिशानेत्यादि सप्तदश-
द्वादशेत्यन्ये विचार्यमिदं यदिसर्वस्यापिशांतिपाठस्याप्रतिरथसंज्ञा
सप्तदश द्वादशसंख्यावच्छेदकमप्रमाणंस्यात् तदवच्छेदकम्प्रमाणञ्चे
तर्ह्याचार्य मतभेदात् सप्तदश द्वादश संख्याया मूलस्याऽदर्शनादनिश्च-
यःस्यात् तस्माच्छ्रुतिमूलत्वेन द्वादशैवेतिगम्यते तथाचश्रुतिः ब्रह्म-
न्नप्रतिरथञ्जपेत्युपक्रम्यतस्माद्ब्रह्माप्रतिरथञ्जपत्याशुः शिशान इत्यै
न्द्रीभिरूपाद्वादशभवन्तीत्युपसंहारः अन्यानि पिण्डब्राह्मणादीनि
तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः पुरुषसूक्तं यजुषां पिण्डब्राह्मणशान्त्यर्थं
पितृस्तवञ्चपंचैवम् गायत्रीमधुब्राह्मणमिति ब्राह्मादिस्तोत्र समु-
च्चायकश्च तथाच मात्स्ये ब्रह्मविष्ण्वर्क रुद्राणांस्तोत्राणिविविधा-
निच इन्द्रस्यसोमसूक्तानि पावमानांश्चशक्तित इति कस्यचिज्जपस्य
पित्र्यत्वादपसव्येनेत्येके तन्नसव्येनेवविधानात् तथाचजमदग्निः
असव्येनकर्त्तव्यं सर्वंश्राद्धं यथाविधिः सूक्तस्तोत्रजपन्त्यक्त्वा वि-
प्राणाञ्चविसर्जनम् किञ्चस्तोत्रसूक्तजपन्त्यक्त्वा पिण्डप्राणञ्च दक्षि-
णां अह्वानान् स्वागतान्तंच विनाचपरिवेषणं विसर्जनं सौमन-

स्वमाशिष:प्रार्थनन्तथा विप्रदक्षिणाश्चैव स्वस्तिवाचनकं विना पि-
त्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यम्प्राचीनावीतिनासदेतिअत्रयद्याप्यन्नत्स्विवतिसामा
न्येनोक्तंतथापि यथोपदेशं भोक्तव्यंतथाचप्रचेता:पीत्वापोशानमश्नी
यात्पात्रे दत्तमगर्हितं सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं नकुर्यात्पाणिपादयो:
बौधायन:पादेनपादमाक्रम्ययोभुंक्तेनाप्रदिग्द्विज: नैवासौभुञ्जतेश्राद्धं
निराशा:पितरोगता: प्रचेता: भोजनन्तुन नि:शेषङ्कुर्यात् प्राज्ञ:
कथञ्चन अन्यत्रदध्न:क्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्यएवच शेषत्यागस्यनित्य
त्वात् तथाच जमदग्नि: भुक्त्वापीत्वातुय:कश्चिद्रिक्तम्पात्रं समुत्सृजेत्
सनर:क्षुत्पिपासार्तोभवेज्जन्मनिजन्मनि ननिन्देयु नीवशेषेयु रिति
तु।अधिकोच्छिष्टत्यागविषयं तृप्तान्तेग्राससमात्रन्तु योविप्रोनत्यजेत्त-
दा यच्छ्राद्धे पिण्डदानादौ तद्वै रक्षांसिभुंजते इतिवाक्यात् मनु: अ
त्यन्तंसर्वमन्नं स्यादश्नीरंश्चैवबाग्यता:नयद्विजातयोब्रूयु र्दातृपृ-
ष्टाहविर्गुणान् बाग्यताइत्यनेनैवाकथन प्राप्ते नब्रूयुरिति हस्तसं-
ज्ञयाप्यकथनार्थं हुंकारेणापियोब्रूयाद्धस्तेनापि गुणान्वदेरितिशं-
खेनप्रतिषेधात् श्राद्धासमाप्ताविदंज्ञेयम् निवृत्ते तु तथाश्राद्धे व-
क्तव्यं शोभनं हविरितिवाक्यात् भोक्तृणांनिषेधाद्दातातु हवि:प्रशं-
सनीयमेवरुच्युत्पादनार्थं भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेद्ब्राह्मणा-
ञ्छनै: पृथक्पृथक्चसंवेद्यकुर्यादेभ्य:प्ररोचनामिति अश्नीरंश्चैवे-
त्येवकार:परस्परस्पर्शस्यदोषत्वसूचक: तथाचशंख:श्राद्धपंक्तिषुभुं-
जानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् तदन्नमत्यजन् भुक्त्वागायत्र्यष्टशतं-
जपेत् कात्यायनोपि एकपंक्त्यौ तुयौस्यातांविप्रोविप्रं स्पृशेद्यदि तदन्नं-
नत्यजे द्भुक्त्वागायत्र्यष्टशतंजपेत् हारीत:पात्रे पात्रं प्रतिष्ठाप्यये ऽ
ज्ञानाद्भुंजतेद्विजा:आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धम् पितृणांनोपतिष्ठति मार्क-
ण्डेय: कटिभुग्नस्तुयोभुंक्ते,नंतजानुकरस्तथा हसतेवदतेचैव निरा

श्चा:पितरोगता: शंखलिखितौनचात्यंताधिकन्दद्या न्नप्रतिगृह्णी यादिति दातृधर्ममाहशंख, श्राद्धे नियुक्तोभुंजाना न्नपृच्छेल्लवणादिषु उच्छिष्टा:पितरोयांति पृच्छतोनात्रसंशय: दातु:पततिबैवाहुर्जिह्वाभोक्तुश्चभिद्यते नन्विष्टंव्यंजनादिभोक्तायाचेतनवेति उभयवाक्यद्दृष्टे: तथाचवृद्धशातातप: अपेक्षितंयोनदद्या च्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम् नयाचतेस्मृतोमूढ: सभवेद्ब्रह्मघातकइति वायौनिषेध: याचतेयद्दिदातारम् ब्राह्मणोज्ञानदुर्बल: पितरस्तुनतुष्यंतिदातु भोक्तुर्नसंशय: तथा कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यतेकर्मणस्तत :तस्माद्विद्वान्नैवदद्या न्नयाचेतनदापयेत् इति अन्यच्च नपंक्तौविषमंदद्या न्नयाचेतनदापयेदितिअत्रविरोधे उपकल्पित यांचानत्वनुपकल्पितस्येत्यविरोध: यम: यावद्धविष्यंभवति यावदिष्टंप्रदीयते तावदश्नंतिपितरो यावन्नाहददाम्यहं अहंददामीति यावन्नाहतावदश्नंतीत्यर्थ: एतच्चापेक्षितविषयं अपेक्षितं योनदद्यादितिवाक्यात् ननु मौनत्योक्ते: कथंयाचनंहस्तादिसंज्ञानिषेधात् उच्यते हस्तादिसंज्ञानिषेधो हविर्गुणाख्यातविषयो नतुयाचनादिविषयइत्यविरोध: तथाचनिगम: नान्नपानादिकंश्राद्धे वारयेन्मुखत: क्वचित् अनिष्टत्वाद्दृक्तत्वाद्वा वारणंहस्तसंज्ञया देवलोपि अन्नपानकं शीतोदकंचिन्त्योऽभ्यवलोकित: वक्तव्ये कारणेसंज्ञांकुर्वीतोर्जितपाणिनेति दावा व्यंजनादिकमादा यावलोकितवक्तव्ये हस्तेनसंज्ञांकुर्यादित्यर्थ: ।

मू० तृप्तान् ज्ञात्वान्नम्प्रकीर्य ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान्तृप्तान्ज्ञात्वासर्वान्नमुदके नाप्नाव्याग्निदग्धेत्यनेनप्रकिरेदित्यर्थ: तथाचयाज्ञवल्क्य: सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संपृक्ता

प्लाव्यवारिणा समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकरन्भुवि सार्ववर्णिकं सर्वव्यंजनसहितम् असंस्कृतभागत्वाद्विकरेदध्योदनमेवेतिकश्चित्तन्न यदन्नं पिण्डदानेषुतदन्नं विकिरेन्न्यसेदिति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः अतृप्तेष्वन्नं नविकिरेदितितृप्तान् ज्ञात्वेत्युक्तम् ज्ञात्वातृप्तांस्ततो विप्राग्प्रकुर्याद्विकिरासनमिति तृप्तिज्ञानंचान्नादिग्रहणनाहारानुमानेनचप्रतिपन्नम् अत्रयदाग्रवकीर्येत्युक्तत्यापिप्रादेशपरिमाणंस्मृत्यंतराद्बोध्यं तथाहयाज्ञवल्क्यः विकिरंभुविदातव्यमुच्छिष्टेभ्यःषडंगुलम् पठंतिच उच्छिष्टस्योत्तरे देशेपिण्डान्दद्यात्षडङ्गुलमिति यत्तुपुराणसमुच्चये विश्वेदेवपितॄणांच अंतरेतुक्षिपेत्कुशान् तत्रावकिरणं कुर्याद्गाथामेतामुदीरयेत् यच्च तत्समंविकरन्दत्तग्राहृे वपित्र्यांतरेभुवीतिद्विजाग्रस्थानबोधकमित्यविरोधः भुक्तवतामग्रतइति योगीशोक्तेः नन्वस्यविकिर संज्ञकत्वाद्विकीर्येतिवाच्यंनप्रकीर्येति उच्यते विकिरंविनाश्राद्धंव्यर्थमितिप्र शब्देनद्योतितत्वमित्यदोषः तथाचगोभिलः विकरेणविनाश्राद्धम् निष्फलंपरि कीर्तितम् एकोद्दिष्टे विशेषेणप्र तश्राद्धे षुवर्जयेदिति योमोहात्कुरुतेश्राद्धम् विकिरेणविनाक्वचित् तत्सर्वंव्यर्थतांयाति पिटपिण्डोदकादिकमिति अत्रसंशयः किमपिण्डश्राद्धे विकरःस्यादुतनेति उभयवाक्यदृष्टेः तथाहि पिण्डनिर्वापरहितंयत्रश्राद्धंविधीयते स्वधावाचनलोपोस्तिविकरस्तुनलुप्यते तथा नचाग्नौकरणं कुर्यान्नार्घदानंकथंचन नपिण्डकल्पनाश्राद्धे विकिरान्नं नचोत्सृजेदिति उभयशास्त्रत्वाद्विकल्पइत्येके यत्रपिण्डदानानिषेधस्तत्रचेद्देशकालाद्यसंभवेनपिंडवर्जं करोतितदाविकिरःस्यान्नतुयुगाद्यादिषुपिण्डदाननिषेधेपीत्यन्ये तद्विचार्यङ्किंस्विकरःप्रधानमंगम्वायदिप्रधानन्तदापिण्डप्राधान्य-

विरोधः अथाङ्गत्त्वेऽङ्गानां प्रधानानुरोधात्पिण्डाभावे तदभावइ-त्यनाश्वर्यं विकल्पनस्तुनविषयक्लृप्तेः तदुक्तं स्मृतिद्वैधेतुविषयः पृथक्पृथगिति. तस्माद्देशादासम्भवेपिण्डाभावेपिविकिरेतपिण्ड-निषेधेपीतिसुस्थं तथामोक्षेश्वरनिबन्धे मवायुगादिभरणी श्राद्धे पिण्डंविवर्जयेत् अवनेजनपूजान्तमुल्मुकास्तरणानिच निःशेषम-ग्नौकरणम्बिकिरञ्चषडंगुलमिति तस्माद्युगादिषुपिण्डनिषेधे आ-वाहनाग्नौकरणविकिरवेद्यादि पूजान्तस्वधावाक्यादीनांनिषेधः सिद्धः विकीर्याचमेत् तथाचमरीचिः श्राद्धेषुविकिरन्दत्वायोना-चामतिवैभ्रमात् पितरस्तस्यषण्मासमभवन्त्युच्छिष्टभोजनइति । तथा विकिरेपिण्डदानेच तर्पणेभोजनेतथा कृतेआचमनंप्रोक्तम् दर्भत्यागोविधीयते अत्रानग्निदग्धाइत्ययंपाठः येषांदाहोनक्रियते-येग्निदग्धास्तथापरइतिब्राह्मणवाक्यात् ॥

मू॰ सकृत्सकृदपोदत्वापूर्ववद्गायत्रीञ्ज-पित्वामधुमतीर्मधुमध्विितिच ॥ ६ ॥

विप्रेभ्यस्तुलु कार्थंसकृत्सकृदपोदत्वा पूर्ववत्सप्रणवव्याहृतिगा-यत्रींसकृत्त्रिर्वामधुमतीर्मधुमध्विति जपेदित्यर्थः तथाच मार्कण्डे-यः ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापःसकृत्सकृदिति वीप्सापित्र्य दैवद्विजार्था अपोदत्वागायत्र्यादि जपद्योतकश्च तथाचगोभिल-सूत्रम् अङ्गुष्टमन्ने विधाय सकृत्सकृदपोदद्यादिति मधुशब्दोवे यासुतामधुमत्यो मधुवाताइत्यादित्र्यृचः मधुमध्विति द्विरुच्चारणं मन्त्रप्रदर्शनार्थम् संहितायांमधुमधुमध्वितिप्रवर्ग्यमन्त्रदृष्टेः देव-पूर्वंमन्त्रानिमित्येके तन्नपितृपूर्वविधेः तथाचविष्णुः उदङ्मुखेष्वा चमनमादौ ततःप्राङ्मुखेषु दद्यादिति विसर्गस्तुलुकश्चाग्नौ कर-णम्पङ्क्तिपावनम् करशुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणिषट्सदेत्युक्तम ॥

मू० तृप्ताःस्थेतिपृच्छति ॥ १० ॥

अनन्तरन्तृप्तास्थेतिब्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थः अत्रपङ्क्तिमूर्द्धन्यप्र श्नेतृप्तास्थेति बहुवचनम्पूजार्थमित्येके तन्न प्रतिवचनेबहुवच-नानुपपत्तेः नचाग्नौकरणादिष्विवात्रैकस्यप्रश्ने दृष्टार्थत्वं तस्मा-त्पङ्क्तिमूर्द्धन्यंपृच्छति सर्वान्वेत्यव्यवस्थित विकल्पइत्युक्तं। अतः सर्वेप्रष्टव्याइति तथाचयमः यथाब्रूयुस्तथाकुर्या दनुज्ञातस्तुतैर्द्वि-जैरिति ननुभोक्तृविप्राणां वमनेकिंश्राद्धम् समापनीयम नवा तत्रसमापनीयमित्येके तन्न स्मृतिविरोधात् तथाच हेमाद्रिकल्पे अकृतेपिण्डदानेतु ब्राह्मणोवमतेयदि पुनःपाकंप्रकुर्वीत श्राद्धं कु-र्याद्यथाविधिः धर्मप्रदीपेपि अकृतेपिण्डदानेतु भुंजानोब्राह्मणो-वमेत् पाकंकृत्वापुनःश्राद्धं कर्तव्यन्तुयथाविधीति अकृतइत्युपा-दाना त्कृतेसमापनमितिचिन्न वमनस्यश्राद्धविघातकत्वात् अतो-त्तरेद्यु रेवपुनःश्राद्धमितिसिद्धम् तथाचस्मृतिः वमनेवाविरेकेवा-वातद्दिनंवर्जयेदिति नचैतन्निमन्त्रणोत्तरंश्राद्धात्प्राग्वमनवि-षयं श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअन्तरामृतसूतके वदन्तिशुद्धे तत्कार्यं दर्शे वापिविचक्षणाइत्यु त्तरेद्युर्विधानात् अत्रप्रायश्चित्तमित्ये-के पठंतिच पितृद्विजानांमध्येतुपितु श्चवमनंयदि तद्दिने चोप-वासश्चपुनःश्राद्धं परेहनि सर्वमन्नंसमादायमन्त्रैःप्राणादि पञ्च-कैः द्वात्रिंशदाहुतीर्हुत्वाशेषंकर्मसमाच रेदिति।

* तृप्ताःस्मइत्यनुज्ञातःशेषमन्नमनुज्ञाप्य ।११।

ततस्तृप्तास्मेतिद्विजैरुक्तेशेषमन्नं किंक्रियतामिति भोक्तृन्पृ-ष्ट्वाइष्टैः सहभुज्यतामित्यनुज्ञापयेदित्यर्थः। एतदपि सर्वापेक्षं नपङ्क्तिमूर्द्धन्यस्यैव ननु श्राद्धोर्वरितपाकेएवशेषशब्दोनतुपाकान्त-

रेतत्कथम्पाकान्तरभुजितद्दानञ्चेतिचेन्न गृहसिद्धस्य सर्वस्यापि पितृशेषत्वेन दानभुज्युपपत्तेः। तथाचयमः भक्ष्यम्भोज्यन्तथापेयं यत्किञ्चित्पच्यतेगृहे नभोक्तव्यम्पितॄणांतदनिवेद्यकथञ्चनेति अतः शेषस्यापिपितृद्देशेन दानमित्युक्तं ननु किंनिरग्नेरुल्मुकनिधानं स्यान्नवा उल्मुकस्यदक्षिणाग्निसाध्यत्वात्तदभावेतंनेत्येके स्मार्ताग्नेः पिण्डपितृयज्ञविधानान्ननिरग्नेरित्यन्ये न देवताग्निशब्दक्रियाः। परार्थत्वादितिपरिभाषातोनिषेधादग्न्यंतरेण नस्यादित्यपरे निरग्नेरपिश्राद्धाधिकारान्निषादस्थपतीष्टिवल्लौकिकाग्निनेतिकेचित् एवंसत्युल्मुकनिधानमनियतमिति उच्यते यदुक्तन्दक्षिणाग्न्यभावे तंनेति नतत् पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन स्मार्ताग्नेःप्राप्तत्वात् यच्चपि ण्डपितृयज्ञस्यविधेर्निरग्नेर्नेति तदपिन अकरणे प्रत्यवायस्मृतेर्नित्यत्वं यत्तु नदेवतेत्यादिनाऽग्नेः प्रतिनिध्यभावइति तदपिपिण्ड पितृयज्ञवदित्यतिदेशा ल्लौकिकाग्न्युपादान वैयर्थ्यंस्यात् यच्च निषादस्थपतीष्टिवत्त्विरोधइति तदपिन नित्यत्वानुपलब्धेः तस्माद् गुणफलविधेरुल्मुकाधानं साग्निनिरग्न्योर्नित्यमितिसिद्धम्। तथाच ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः। पितृरूपास्त्वसुराः पिशाचाराक्षसाश्चये तेषां वैरक्षणार्थायचिपेदग्निं तुनैऋते मण्डलेष्वग्निदाहंये नकुर्वन्ति द्विजोत्तमाः निराशाःपितरस्तेषां पैशाचंश्राद्धमुच्यते स्कन्देपि येरूपाणीतिमन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके शुष्कगोमयसंभूतं यावच्छ्राद्ध समाप्यते अजीर्णदोषनाशाय पितॄणामग्निवर्द्धनं श्रुतिरपि सयदिनिधायोल्मुकमथ तत्पितृभ्यो दद्यादिति॥

मू० सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्ट समीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यात्॥१२॥

एकतोद्धृत्येतिच्छान्दसः सन्धिः सर्वशब्दः सूपाद्यपेक्षोनयाव-

द्वाचकः उच्छिष्टसमीपइति सद्देशोपलक्षणं तथाचश्रुतिः पितृणा-
मासनस्थाना दग्रतस्त्रिष्वरत्निषु उच्छिष्टसन्निधानन्तन्नोच्छि-
ष्टासनसंनिधौ व्यासतोऽपि अरत्निमात्रमुत्सृज्यपिण्डांस्तत्रप्रदापयेत्।
यत्रोपस्पृशतांवापि प्राप्नुवन्तिनविन्दवइति यथायोग्यं विकल्पोत्र-
विकिरपिण्डविवक्षया सनस्थानादुच्छिष्टन्ततो विकिरस्ततःपिण्डा
वाविरत्निव्यवस्थावा व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्रप्रदापयेदिति
जातूकर्ण्योक्तेः वीप्सामातामहविषया अवनेज्येतिस्वार्थेणिच् द-
द्यादिति गोत्रादिप्रकाशकन्ततश्च सर्वान्नमेकपात्रे उद्धृत्यपत्न्या
पिण्डान्कारयित्वा यथोक्तदेशेवेद्यादिकृत्वा पृथक्पृथगवनिज्यद-
र्भेषुयथोपदेशंपिण्डान् दद्यादित्यर्थः तथाच स्कंदे अपसव्यं वाम-
जानु पातपूर्वंपिण्डानन पत्नीपिण्डांस्तुमृद्नीयात्त्रिवर्गस्यसहायि-
नीति यद्यप्यत्रसामान्येनसर्वं मन्नमित्युक्तन्तथापि निर्माषंबोध्यं
तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः माषान्सर्वत्रनैवेद्येपिण्डेग्नौचविवर्जयेत्-
यथामद्यंतथामाषा निषिद्धाश्चाग्निपिण्डयोरिति अत्रसंशयः
पिण्डपितृयज्ञे दक्षिणेनप्राप्तेषु दत्तावनेजनपिण्डेषुपुनस्तद्ग्र-
हणं कुतइति तथाच पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् तद्दक्षिणेनोल्लिखत्य-
पहताइत्यपरेणोल्मुकम् पुरस्तात्करोति येरूपाणीत्युदपात्रेणा-
वनेजयत्यसव्यं सव्येनवोद्धरणसामर्थ्यात् दक्षावनेनिक्ष्वेतियज-
मानस्यपितृप्रभृतित्रीनुपमूलं सकृदाच्छिन्नानि लेखायांकृत्वा
यथावनिक्तम् पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्यादि अत्रैके पिण्ड-
यज्ञेलेखामवनिजा दर्भेषुपिण्डदान मिच्छन्तुदर्भेष्वे वावनेजन मि-
त्येतदर्थमिति । तथाच अपःक्षिपेन्मूलदेशे वनेनिक्ष्वेतिपात्रतः
द्वितीयंचतृतीयंच मध्यदेशाग्रदेशयोरिति उपलक्षणपरमित्यन्ये
उपलक्षणे उभयगृहणानुपपत्तिः परिसंख्यानेचावनेजनदर्भेषु द-

द्यादितिब्रूयादिति हलायुधः उच्छिष्टसामीप्योपदेशान्नपरिसंख्येति-कर्कः एवंच कथमियंपुनरुक्तिरिति उच्यते यदुक्तकुशोपर्यवने ज-नार्थंतदिति तन्न तादृशावनेजनस्य छन्दोगविषयत्त्वात् तथाच-तत्परिशिष्टं प्रागग्रेष्वथदर्भेषु अर्घ्यं मार्गेवत्पूर्ववत् अपःक्षिपेन्मू-लदेशे वनेनिक्ष्वेतिनिस्तिला इति प्रागग्रं नस्तिलत्वे इह विषये नचतथाशंक्यम् अवनेनिजत्र दर्भेषुदद्यादित्यन्दयभावात् तथाच पि-ण्डयज्ञसूत्रम् अमावनेनिक्ष्वेत्यादि कम् स्कन्देपि नामगोत्रे समु-च्चार्यप्रदद्यादवनेजनम् कुशैरास्तरणंकुर्याद्दक्षिणाग्रैस्तुतत्परम् द्वि-गुणांस्तुकुशान्कृत्वा सतिलानर्घसंयुतान् अवनेनिक्ष्वचोक्त्वाथ कु-शान्भूमौपरिस्तरेदिति यत्तूपलक्षणपरिसंख्ये इतितद्वयमपि ह-लायुधेनैवदूषितमित्युपेक्षितं नतुतथेष्टं वेद्यादिकरणोपपत्तेः।
तथाचदेवलः मण्डलञ्चतुरस्रञ्चदक्षिणावर्तकम्महत् एकदर्भेणतन्मध्ये उल्लिखेच्चिस्रतंत्यजेत् ब्रह्माण्डेपि रुध्यंतराभ्यांपाणिभ्याम् कुर्यादुल्लेखनंबुधः वज्रेणाथकुशैर्वापि उल्लिखेत्तुमहीं द्विजइति यत्तुहलायुधे नपिण्डयज्ञ वत्पिण्डदानमित्युक्तम् तत्पौनरुक्त्या-परिहारा द्विषयांतरानुपलब्धेश्चायुक्तम्। पिण्डयज्ञवदुपचार इत्यनेनैवतत्सिद्धेः तस्माद्विषयांतरबोधनेनापुनरुक्तिः। तद्यथा पिण्डयज्ञवदिति तिदेशोपिसाग्निनिरग्न्यो रविशिष्टस्तथापिनिर-ग्नेर्विषयांतरदृष्टेः साग्निपरएव तस्यैवसर्वांगोपसंहारात् निर-ग्नेस्तु हस्ताग्नौकरणादिव द्विषयांतरदर्शनात्तदर्थंवै तत्सूत्रमि-त्यपुनरुक्तिः अतोनिरग्ने रुपमूललूनकुशादि निषेधार्थमिदंसू-त्रमितिसिद्धम्। तेननिरग्नेर्नंद्यादिषु मूललूनकुशास्तरणम् हस्तद्वयेनावनेजनम् एतत्तेन्न स्वधेतिप्रयोगश्चनेत्यर्थः तथाचश्रु-तिः साग्नेरासनान्तै समूलतापिण्डेषु सकृदाछिन्नतेति किंच सकृ-

लस्तुभवेद्दर्भ इतिप्रागुक्तम् यत्तु शतपथे सकृदाच्छिन्नान्युपमूलंदि
नानीत्युक्तम् तदपिसाग्निपरमेव सुमंतुरपि असाववनेनिक्ष्वेति-
पुरुषंपुरुषंप्रति त्रिस्त्रिरेकेनहस्तेन विदधीतावनेजनम् अपसव्ये-
नहस्तेन निर्वपेदुदकंसुधीतिमनूक्तेश्च तथा श्राद्धेपिण्डेविवाहेषु
दानेचैकेनदीयते तर्पणेतूभयेनैव जलन्देयन्तुनान्यथेति धर्मप्रदीपे-
पि गयायांदशपिण्डेच पिण्डशब्दोविधीयते अन्यत्रत्वन्नशब्दःस्या-
द्गंगादिषुसरित्सुच महालयादिसमुच्चायकश्च । तथाचहेमाद्रौ
महालयेगयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाहिके पिण्डशब्दप्रयोगःस्या दन्न-
मन्यत्रकीर्तयेदिति असावेतत्तइतिश्रुत्या सूत्रकृतावेतत्तइत्युक्त्वा-
द्वाजसनेयिनाम् पिण्डेषुक्लीबप्रयोगः सर्वत्रत्येके पिण्डशब्ददर्शना-
देषतेपिण्डःस्वधेति सर्वत्रवाच्यमित्यन्ये तद्द्वयमपिविषयादर्शन-
निमित्तमितिबोध्यम् तस्माद्विहिते पिण्डशब्दस्ताद्धन्ते ऽन्नशब्द-
इतिसिद्धम् यदिश्रुतिविरोधभियैतस्मिन्विषये विचिकित्सातर्ह्य
तत्ते पिण्डान्नंस्वधेत्यस्तु तथाचश्राद्धकल्पलतायां एतत्तेपिण्डा-
न्नमित्युक्तंबह्वृना एतत्पिण्डदानमेकश्वासेनकार्यं यावदेवोच्चरे
त्समन्तावत्प्राणान्निरोधयेदित्युक्तेः ननुकिंपिण्डपंक्तयः प्रागुप-
क्रमाः प्रत्यगुपक्रमावा तत्रपश्चाद्वाद्गारेतुमात्रादिवर्गीयमित्यादसं-
बगृह्या तस्तीर्थ्यस्त्रपिण्डाइहपश्चिमास्युरिति भाष्यार्थसंग्रहकृद्वाक्या
त्पश्चिमसंस्थाइति तथा पिण्डात्मक्रमेन सपत्नीनाम् किञ्चि-
दन्तर्धायेति शांखायनगृह्यादपीति पित्र्यकर्मत्वा त्पक्तीनांप्राक्-
संस्थत्वानुपपत्तेः प्रत्यक्संस्थातैवेत्यन्ये उच्यते यदुक्तंप्रागुपक्रमा-
इति तत्रतथासति पित्र्यकर्मणि प्रदक्षिणोपचारःस्यात् । पितृ-
णामप्रदक्षिणमित्यादि वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च द्वितीयेपिसएवदोषः
नचैवमिष्टं प्रत्यगुपक्रमाःप्रागपवर्गाः पित्र्यब्राह्मणसंस्थाभवन्ति

दक्षिणादिगुपक्रमादुदगन्ता एवचवैश्वदेवद्विजसंस्था भवन्तीतिवौ धायनेन ब्राह्मणोपवेशस्य तत्रापंक्तीनामपि तथैवज्ञापितत्वात् अन्यथावैरस्यःयुत्क्रमोपपत्तेः सदाचारादपि प्राक्संस्थैवेति यत्वा-पस्तंबादिगृह्यद्वयम् यच्च अग्नेर्दक्षिणदेशेतुस्थानंकुर्वीतसैकतं मंड-लंचतुरस्रंवादक्षिणावनतंतथा तत्रस्थानेततोदर्भानेकमूलान्वि-तान्वहन् दक्षिणाग्रानुदक्संस्थान्द्विधा तांस्तृणुयात्समं पूर्वभा-गस्थदर्भेषु पितृपिण्डान्विनिक्षिपेत्। पश्चात्स्तृतेषुदर्भेषु मातृपि-ण्डान्विचक्षणइतिछन्दवशिष्टवाक्यम्। तत्तच्छाखिनामेवेत्यविरोधः अथकिंपिण्डप्रमाणंनियतम् नवा तत्रकपित्थबिल्वमात्रांश्च दद्या-दामलकैःसमान् कुक्कुटांडप्रमाणान्वा वदरेणसमानथ नालिकेर-समान्वापि अधिकान्नप्रदापयेत् प्रमाणमेतत्पिण्डाना मंगि-रामुनिरब्रवीदित्यनेन विकल्पादनियतमित्येके तन्न अस्यवाक्यस्य श्राद्धविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितेः तथाचमरीचिः आर्द्रामलकमा-त्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीतपार्वणे एकोद्दिष्टेविल्वमात्रम् पिण्डमेकं-न्तुनिर्वपेत् नवश्राद्धे स्थूलतरम् तस्मादपिचनिर्वपेत् तस्मादपिस्थू-लतरमाशौचे प्रतिवासरमिति अत्रकेपिण्डदानंकेवलपिण्डैरेव नभुग्नकुशैरिति तन्न अंशभागिपत्नीनाङ्कुशैरेवश्वश्रुरांतर्धानो-पपत्तेः तथा। श्वशुरस्यायतोयस्याः च्छिरःप्रच्छादनक्रिया पुत्रैर्द-र्भेणसाकार्या मातुरश्वशुरयार्थिभिरिति मात्स्येपि ततःकृत्वांतरे-दद्यात्तत्पत्नीभ्यःकुशान्बुधइति।

मू० आचांतेष्विक्तोर्के ॥ १३ ॥

एकग्रहणम् स्वस्वशाखोक्त विज्ञापनार्थं मुनिभिर्भिन्नकालेतु पिण्डदानेतुयत्स्मृतम् तत्स्वशाखागतं यत्रतत्तत्कुर्याद्विचक्षण-

इतिवाक्यात् संग्रहकारोपि यान्यत्रकालभेदेन कर्माणिसुनयोजगुः स्वस्वगृह्यानुसारेण विकल्पंतेप्रयुज्यतइति ततश्चाचांतेष्वृद्विजेषु पिण्डदानमित्येकेजगुर्नैकात्यायनइत्यर्थः विकल्पएवायमितिकर्कोदयः ननुकिंलेपभुजान्दर्भमूलेषुदर्भाग्रेषुवादानमिति दर्भमूलेलेपभुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैरित्यादिवाक्यान्मूलेष्वित्येके तन्न लेपभाजश्चतुर्थाद्याइतिमात्स्यवाक्ये नचतुर्थपुरुषादीनांलेपभागित्वेन दर्भमूलवैषम्योपपत्तेः मार्कण्डेयोपि लेपसम्बन्धिनश्चान्येपि ताःमहपितामहादिति नन्वेवन्दर्भमूलेलेपभुजइत्यर्थक मितिचेन्न तस्यकरवर्षणविषयत्वात् तथाचविष्णुः दर्भमूलेषुकरावघर्षणमिति अतोदर्भाग्रेषुलेपभुजांदर्भमूलेकरप्रोञ्छनमित्यविरोधः तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः दत्तेपिण्डेततोहस्तन्निर्मृज्याल्लेपभागिनां कुशाग्रेसम्प्रदातव्यंप्रीत्यर्थंलेपभागिनइति तथा उत्तरेकुशमूलन्तु पितृमूलन्तुदक्षिणे कुशमूलेषुयोदद्यान्निराशाः पितरोगताः ददातिलेपभागिभ्यः पिण्डानामग्रतः सदा प्रपितान्तेचयोदद्यात्तृप्तिः पञ्चदशाब्दिकीति।

मू॰ आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षता नक्ष-य्योदकञ्च दद्यात् ॥ १४ ॥

(१) शास्त्रान्तरोक्तमन्त्रैरुदकादि दानार्थञ्च तत्पुराणे। अपांमध्येस्थितादेवाः सर्वमप्सुप्रतिष्ठितं ब्राह्मणस्यकरेन्यस्ताःशिवा आपोभवन्तुमे इत्युदकदाने लक्ष्मीर्वसतिपुष्पेषु लक्ष्मीर्वसतिपुष्करे लक्ष्मीर्वसतिगोष्ठेषु सौमनस्यन्ददातुमइति पुष्पादिदाने अक्षतञ्चास्तुमेपुण्यं शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तुमे यद्यच्छ्रेयस्करंलोके तत्तदस्तुस-

(१) ब्राह्मणेषुकृताचमनेषुसत्सुतेभ्यउदकादिकञ्चदद्यात् पुष्पाणिचाप्रतिषिद्धानि। पद्मोत्पलमल्लिकायूथिकाशतपत्रचम्पकादि। निगन्धरूपसम्पन्नान्यपिदद्यात्॥

दाममेत्यत्रतदाने एतद्यज्ञोपवीतिनाकार्यं आशीरूपत्वात् तासु-
प्रोक्षितादियत्कर्मतत्कर्तव्यं यवादिना सव्येनेत्यर्थः। तथा विसर्जनं
सौमनस्यमाशिषः प्रार्थनंविना पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यम्प्राचीनावीति-
नासदेत्युक्तं अत्राचान्तेष्वित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणं वेदग्रादिसंक-
ल्पान्त पिण्डप्रयुक्तंकर्माचमनात्प्रागेवेतिज्ञापनार्थं अतोनाचान्तेषु
तत्सर्वंकृत्वाचान्तेषूदकादिदत्वा अथ्योदकंदद्यादित्यर्थः। तच्चो-
क्तंपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तथाचपिण्डान्ददातीत्युपक्रम्यात्रपितरइ-
त्युक्त्वोदङ्मुखं आत्तमनाऽमीमदन्तइति जपत्यवनेज्य पूर्ववन्नीवीं-
विस्रंस्य नमोवइत्यञ्जलिङ्करोत्येतद्व इत्यु पास्यति सूत्राणिप्रतिपि-
ण्डमूर्णादशावावपत्युत्तरे यजमानश्चलोमानिवोर्जंस्थेत्यपोनिषि-
च्यत्यवधायावजिघ्रति यजमानउल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नावाधत्त-
इति मध्यमंपिण्डंपत्नीप्राश्नातिपुत्रकामेति अस्यार्थः। पिण्डान्द-
त्वाचम्य यवानादायात्रपितरइत्यादि वृषायध्वमित्यन्तंमन्त्रञ्जपित्वा
प्रदक्षिणंवामेनावृत्त्योदङ्मुखो यथाशक्तिश्वासमनुरुध्य शुभन्ध्यायेत्
तथाचपरिशिष्टं वामेनवर्तनं केचिदुदगन्तुप्रचक्षते स्कांदेपि प्रक्षा-
ल्यहस्तावाचम्य शुभन्ध्यायेदुदङ्मुखइति शुभध्यानंसव्येनेत्येके तन्न
मानाभावात् आवृत्त्यैतेनैव प्रदक्षिणमावृत्त्यामीमदन्तेतिमन्त्रं ज-
पित्वाक्षतान् भुविपिण्डमूलेक्षिपेदित्यर्थः प्रदक्षिणमथावृत्त्य पूज-
येदक्षतैर्यवैरतिवाक्यात् पितॄंस्वमनसाध्यात्वा ऽक्षतान्निक्षिपेद्भुवी
ति दृष्टयाज्ञवल्क्योक्तेश्च अवनेज्यपूर्ववदित्यत्र गोत्राद्युच्चारणेनेत्यर्थः
तथाच श्रुतिः अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसावनेनिक्ष्वे त्यवयज-
मानस्यपितरमित्यादि यत्तु तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेदि-
तिवाक्यं यच्च हस्तान्नवारिणाकार्यं पुनरप्यवनेजनमितिस्कन्दवा-
क्यम् तदन्यशाखिविषयं इहतुपूर्ववदवनेज्येत्यतिदेशात् अतिदेश-

विधेरनित्यत्वा द्वापिप्रक्षालनजलेनैवेतिवा नीवीं विस्रंस्य नमोव-
इत्यनेन षडञ्जलीन्करोतीत्यर्थः नन्वञ्जलिमित्येकत्वा त्कथंषडञ्ज-
लीनिति षडृतुनतिरूपत्वादञ्जलेरित्यदोषः तथाचश्रुतिः षडञ्ज-
लीनमस्करोति षड्वाऋतवऋतवःपितरइत्यादि एतद्वइतिमन्त्रेण
प्रतिपिण्डंसूत्राणि ददातीत्यर्थः । ननु प्रतिपिण्डमितिपृथग्विधे
रेतद्वइतिकथन्तन्त्रविधिः एकग्रहणेनैव त्रिषुदानेन सकृन्मन्त्रवि-
ध्यर्थमित्यदोषः एकद्रव्ये कर्मावृत्तावितिपरिभाषितत्वात् प्रति-
पिण्डमित्युक्तेर्मन्त्रावृत्त्यैव सूत्रादानमित्येके ऊर्णादशाचेतिसूत्रा-
भावइत्यर्थः । यत्तु दशाविवर्जये त्पाण्डोयदप्यहतवस्त्रजामिति
तत्सूत्रसत्त्वेबोध्यं दशायास्तदभावविषयत्वात् तथाचशौनकः सू-
त्राभावेदशामूर्णां वेति यत्तु नमोवःपितरोमन्त्रञ्जपन् सूत्रम्प्रदाप-
येदिति सूत्रमन्त्रान्तरोक्तिः सान्यशाखिविषया वाजसनेयिनान्त्वेत-
द्वइति कात्यायनोक्तेः तथाचव्याघ्रः एतद्वःपितरोवासो दशान्दत्वा-
पृथक्पृथगिति दशाद्यभावे सूत्रोक्तिः ततःसूत्रंप्रदातव्यम् कार्पास-
मथवानवं दुकूलम्पट्टवस्त्रंवा तदभावेकुशाद्यसेदिति स्कंदेपि कुशा-
द्यभावेवयसितूत्तरेलोमवास्तकमिति उत्तरेवयसिपञ्चाशदूर्ध्वंहृल्लो-
मेतिविशिष्टविधिः ऊर्जमित्यपोनिषिञ्चतीत्यत्रगोत्राद्युच्चारपूर्वकम्
तिलोदकंदानमित्येके ऊर्जदानेतिलादि द्रव्यस्यगोत्राद्युच्चारस्य-
चानुक्तत्वा त्केवलेनजलेनेत्यन्ये तथाचबृहस्पतिः अनभ्यर्च्योदपा-
त्रन्तु तेषामुपरिनिक्षिपेत् पठन्तिच सर्वञ्चैवपवित्राणि पयोमधुति-
लास्तथा ऊर्जंकालेनदातव्याः केवलञ्चोदकंक्षिपेदिति अवधाये-
त्यत्र यजमानोक्तिर्ऋत्विग्व्युदासार्था अवधायेपात्रेइतिशेषः ।
पात्रेपिंडान्समुद्धृत्य आघ्रायपितृमन्त्रवदितिइच्छयायाज्ञवल्क्योक्तेः
उल्मुकंसकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति क्षिपतीत्यर्थः सकृदाच्छि-

न्नानीति साग्निपरमित्युक्तं एवं षडोपयुक्तान्पूजां तत्कृत्वाचतुर्थ्यन्तः संकल्पेनधूपादिकं निवेदयेत् तथाच स्कान्दे समभ्यर्च्य धूपदीपनैवेद्यानि निवेदयेत् प्रकुर्यादथसंकल्पं कृत्वाचाय्योदकन्ततद्भूतिततः सुप्रोक्षितमस्त्वित्यादिनोदकादिदत्वाचाय्योदकेनतन्नैवाद द्द्यात् तथाच कात्यायनः अचय्योदकदानन्तुअर्घदानवदिष्यते षष्ठ्यैवनित्यन्तत्कुर्यान्नचतुर्थ्याकिंदाचनेत्यतिदेशस्तन्निषेधार्थः अत्तय्यमस्त्विति प्रोक्तः प्रत्येकम्पितृतः क्रमादितिशङ्खोक्तेः ।

मू० अघोराःपितरःसन्तुसन्त्वित्युक्ते गोत्रन्नोवर्द्धतांवर्द्धतामित्युक्ते दातारोनोभिवर्द्धन्तांवेदाः सन्ततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयञ्चनोस्त्वित्याशिषःप्रगृह्य ॥ १५ ॥

इतिराद्यर्थे तेनस्मृत्युक्तमन्यदाशीः प्रार्थनमितिशले, ककारर्णमित्यर्थः सन्त्वित्यत्रप्रतिवचनान्तरं प्रार्थ्यर्थं तथाचस्कन्दे अघोराः पितरःसंतुसंत्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः गोत्रन्तथावर्द्धतांमस्तथेत्युक्तस्ततःपुनः दातारोनोभिवर्द्धं तांवेदाः सन्ततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगमत् बहुदेयञ्चनोस्त्विति अन्नञ्चनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि याचितारश्चनः संतुमाचयाचिष्मकञ्चन इत्येताआशिषः सर्वागृह्णीयात्प्रतिभाषितमिति अथवेतिशब्दप्रकारेतेनतिलकमूर्द्धाभिषेकाशीः प्रार्थनंसव्येनपूजादिवत्कार्यमित्यर्थः तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः ततश्चतिलकंकुर्यान्मन्त्रेणानेनयत्नतः मन्त्रश्चनित्यानुष्ठाने त्यादि प्रागेवदर्शितः अतश्चाशीः प्रार्थनम्पित्र्येष्वेवयज्ञोपवीतिना कार्यमितिप्रागुक्तंदक्षिणादिशमाकांचन्याचेतेमान्वरान्पितृनिति

मनूक्तेः देवलोपिचार्घ्यंसर्व्वमेवाभिव्युक्ता भूयः समर्चयेदिति मूर्द्धाभिषेकश्चाचार्य्यद्दानात्प्रागित्येके ॥

मू॰ स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य्यस्वधांवाचयिष्यऽइतिपृच्छति ॥१६॥

स्वधावाचनीयाःन्युब्जोपरिस्थापिताः कुशाःपवित्राणितदधःस्थापितानि तेषांकृतप्रयोजनत्वादन्यपवित्राणिकार्य्याणीत्यन्ये तत्कर्कादिभिर्निरस्तमित्युपेक्षितं ततश्चसपवित्रान्स्वधावाचनीयकुशानादायास्तीर्य्यस्वधांवाचयिष्यइति पङ्क्तिमूर्द्धन्यंसर्व्वान्वापृच्छेदित्यर्थः नन्वेषामास्तरणंकिंपङ्क्तिमध्येपार्श्वेवा तत्रपिण्डपुरस्तादित्येके तदन्तरालइत्यन्ये एतद्द्वयमपिन मानाभावात् अतः पिण्डोपरिसमास्तीर्य्यापोनिषिञ्चेदित्यर्थः तथाचगोभिलसूत्रं स्वधावाचनीयान्पिण्डोपरिसमास्तीर्य्येति परिशिष्टेपि पवित्रान्तर्हितान्पिण्डान्सिञ्चेदुत्तानपात्रकादिति नचास्यशाखान्तरविषयत्वं स्वधावाचनिकंसर्व्वंपिण्डोपरिसमाचरेदिति मात्स्योक्तेः स्वधावाचनीयेष्विति स्वधावाचनीयाद्यलिङ्गप्रत्ययान्तं तन्नाशेप्रतिनिधिः कार्य्यइत्युक्तं मुख्यद्रव्येच्छापरत्वात् तथाचउत्तरसूत्रं स्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चतीति ॥

मू॰ वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तुस्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चत्यूर्ज्जमिति ॥१७॥

मातादिमनुष्यायकस्य: पृथङ्निर्देशादतन्नता स्वधावाचनएव- चेत्युक्तेः वाच्यतामिति ॥

मू॰ उत्तानंपात्रं कृत्वायथाशक्तिदक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्योविश्वेदेवाः प्रीयन्तामितिदैवेवाचयित्वा ॥ १८ ॥

पात्रंन्युब्जं यथाशक्तीतिसमदक्षिणाविध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यइति स्मृत्यन्तरोक्तपितृद्देशव्युदासार्थं तेनात्रब्राह्मणोद्देशेनैवदक्षिणा दानसूत्रकृदभिप्रेतं तथाचदेवल: आचान्तेभ्योद्विजेभ्यस्वप्रयच्छेदथ दक्षिणामिति पितृद्देशपक्षेपितृभ्य: प्रथमम्भक्त्यातन्मनस्क: समाहित: सुस्वधेत्याशिषायुक्तोदद्याच्छक्त्या तुदक्षिणामित्यादिविष्णुपुराणादुक्तोन्यशाखिविषय: वाचयित्वेति कारितार्थनिर्देशाद्विश्वे देवा: प्रीयन्तामितिब्रूतेतिद्विजान्प्रत्यध्येषणमुक्तं ततस्त्वविश्वेदेवा: प्रीयंतामिति ब्रूतेतिविप्रानध्ये ष्यविश्वेदेवा: प्रीयन्तामितितैरुक्ते पितृपूर्वंसव्येनदक्षिणांदद्यादित्यर्थ: अत्रास्मत्पितुरमुकशर्मणोमुक सगोत्रस्यवसुरूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठार्थ ममुकसगोत्रायामुकशर्मणे विप्रायेत्यादितुभ्यमहंसम्प्रददइतिप्रयोग: तन्त्रत्वेत्वस्मत्पितृणामितिबोध्यं पितृद्देशपक्षेत्वस्मत्पित्रे पितृभ्य इतिवेतिविशेष: । सतिलंनामगोत्राभ्यांदद्या च्छक्त्यातुदक्षिणाम् स्वस्तिवाचनकं कुर्यात्पिण्डानुधृत्यभक्तित: इतिवाक्यात् सूत्रे यद्यपि दक्षिणामितिसामान्येनोक्तम् तथापिपितृदेवयो: रौप्यस्वर्णेबोध्ये कनकेनि जरांगांतुपितृणांरजतंस्म तमितिवाक्यात् अत्रसमंस्यादश्रुतत्वा दितिन्यायाद्दक्षिणादानं सर्वेषांसममेवेत्येके दैवपूर्वंश्राद्ध मित्युक्तेः पूर्वंदेवेदक्षिणादानं पश्चात्पित्रइत्यन्ये पितुद्देशपक्षेदक्षिणा दा-

नमपसव्येन दैवपूर्वब्राह्मणोद्देशेतु सव्येनेत्यपरे अपसव्यंतुतत्रापि मत्स्योऽभिभगवान्मेने कृत्याद्रिस्मृतेः उभयत्राशास्त्रत्वान्न कल्पादिकमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेतीतरे उच्यते यदुक्तं सर्वेषांदक्षिणात्समैवेतितन्न पात्रानुसारेण दक्षिणावैषम्योक्तेः तथाच एकाक्ष्युपविष्टानांविप्राणाम् श्राद्धकर्मणि भक्ष्यंभोज्यंसमन्देयंदक्षिणात्वनुसारतइति अनुसारतः पात्रविशेषानुसारेणत्यर्थः यच्चदैवपूर्वंदक्षिणेति तदपिन पितृद्देशएव दैवपूर्वं मित्यत्रपर्यवसानात्ब्राह्मणोद्देशइति तथाचदेवलः दक्षिणांपितृविप्रेभ्यो दद्यात्विप्रे ततोद्वयोरिति यदपिपितृद्देशे ऽपसव्येनब्राह्मणोद्देशेसव्येनेति तदपिन पितृपूर्वकस्यसव्येनैवोक्तेः तथाचसएव सर्वंकर्मापि सव्येनदक्षिणादानवर्जितमिति नचदक्षिणादानंदैवपूर्वं तस्यविसर्गरूपत्वात् तथाचहृद्रयाज्ञवल्क्यः पूर्वंपितृभ्योदद्यात्तुदेवेभ्यस्तदनन्तरम् असुराःपितृरूपेणदत्तंहिं संतिदानवाः तेषांवैरक्षणार्थायपश्चाद्दद्देवेविसर्जयेत् । याज्ञवल्क्योपि पितृपात्रं तदुत्तानंकृत्वाविप्रान् विसर्जयेदिति यत्त्वपसव्यंतु तत्रापीति तदन्यशाखिविषयं यच्चसंकल्पादिकमपसव्येनत्यागमात्रंसव्येनेति तन्न मानाभावात् तस्मादुभयपक्षेपि कात्यायनमतानुसारिणां दक्षिणादानंपितृपूर्वकं सव्येनैवेत्तिसिद्धम् तथाचहेमाद्रिपद्धतौ सूक्तस्तोत्रजपंत्यक्त्वापिण्डाघ्राणंचदक्षिणाम् आह्वानं स्वागतं तर्पणचनाचपरिवेषणं विसर्जनंसौमनस्यमाशिषां प्रार्थनंतथा विप्रप्रदक्षिणांचैव स्वस्तिवाचनकंविना पितृकर्मन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिनासदेति तथा उपवीतीपितृप्रीत्यै वित्तशाठ्यविवर्जितः दक्षिणांपितृविप्रेभ्य पूर्वं दद्यादथेतरान् इतरेभ्यइत्यर्थः तथा स्वागतंस्वस्तिवचनंदक्षिणांचप्रदक्षिणाम् गोत्रवादनमर्धंच षडेतेउपवीतिनइति

गोत्रवादनम् गोत्रन्नो वर्द्धतामित्यादिनानाल्पमाकलय्याहसंग्रह कारोपि याज्ञवल्क्योविसर्गात्प्राक् पात्रमुत्तानमिच्छति यमोवि-सर्जनंकृत्वा गृह्यकर्तापिशौनक: प्रीतिमंत्राणुदेवानामितिका-त्यायनादय: सर्वेषामपिपात्राणाम् स्वगृह्योक्तंविधीयते स्वगृह्यो-क्तस्यवाभावे ग्रहणम् स्वेच्छयाभवेदिति अन्यच्च विसर्गरूपप्रति-ज्ञापात्रचालनत्नपूजने देवद्विजवाचनादिकंनकुर्यात् दक्षिणाया-उपलक्षणार्थत्वात् तथा मंत्रहीनंक्रियाहीनम् भक्तिहीनंद्विजोत्त-मा: श्राद्धंसंपूर्णतांयातु प्रसादाद्भवतांममेति गोभिलोपि देवेवा-चयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा दक्षिणांदद्यादिति पिण्डाश्च-पात्राणिचेतिविग्रह: नित्यत्वात् अचालयित्वातत्पात्रम् स्वस्तिकु-र्वंतियेद्विजा: निराशा:पितरस्तेषां शप्त्वायांतियथागतम् रहतुपूजाल-सव्ये नेत्यके तत्र आचम्योदक्पराहत्य विरामस्य शनैरसून् षट्-तूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेवचसर्वदेतिवाक्यात् विशेषमाहजातूकर्ण्य: पात्राणिचालयेच्छ्राद्धे स्वयंशिष्योथवासुत: नस्त्रीभिर्नचबालेन ना-सजात्याकथंचनेति बृहस्पतिरपि भाजनेषुचतिष्ठत्सु स्वस्तिकुर्वंति-येद्विजा: तदन्नमसुरैर्भुक्तम् निराशै:पितृभिर्गतै भाजनानिभोजन पात्राणि स्वस्तीतिभगवन्ब्रूहीतिपारस्कर: अत्रब्राह्मणेभ्योदद्या-दिति सूत्रयताचतुर्थ्यागोत्राद्युच्चारोविप्राणांसूचित: ततोस्म-त्पितुरमुकशर्मणो मुकसगोत्रस्य वसुरूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठार्थममुक-गोत्रायामुकशर्मणइदन्तरादि तुभ्यमहंसंप्रददे इतिप्रयोग: तत्नेषुष-ष्ठीबहुवचनेन पितृदेशपक्षेत्वप्रतिपचइत्यादि चतुर्थ्याप्रयोग: वि-सर्जनमन्त्रमाह।

मू॰ वाजेवाजेवतेतिविसृज्यानुव्रज्यामावा-

जस्येतिप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यप्रविशेत्।१८।

ततोवाजेवाजइत्यनेन कुशमूलैः पित्र्यविप्रान्पूर्वंपश्चा त्कु-
शाग्रैर्दैवद्विजान्विसृज्यतामनु व्रज्यामावाजस्येत्यनेन बहिर्य-
ज्ञोपवीतीतान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यप्रवि शेद्गृहमितिशेषः
अत्रकुशाग्रैरेवसर्वं विसर्गइत्येके तथा वाजेवाजेतिमन्त्रेणकुशमू-
लेनतान्पितॄन् देवांस्तेनैवमन्त्रेणकुशाग्रेणविसर्जयेदिति मनुरपि-
आमावाजस्यमन्त्रेण कर्तव्यंहिप्रदक्षिणम् नमस्कृत्यततोविप्रा-
नासनेषूपवेशयेत् तांबूलंहिततोदद्यात्पाद प्रक्षालनंततः पा-
दाभ्यंगंततःकुर्यात्पादमर्द्दनमेवच अत्रविसर्गप्रदक्षिणे ऽपसव्ये-
नेत्येकेतन्न स्वागतंस्वस्ति वचनन्दक्षिणांचप्रदक्षिणामित्युक्तेः
बृद्धयाज्ञवल्क्यः वाजेवाजेजपेन्मंत्रमामावाजस्यत्रैपुनः बहिःप्रद-
क्षिणंकुर्यादच्छिन्नजलधारया वन्धुवर्गेणसहितःसभार्यःसकुटुंबकः
पुनराचम्यतत्रैव(१)स्वादुषठं॰ जपेत्सुधीः ब्राह्मणाः संपठेयुस्तेश्रा-
द्धभोक्तृद्विजोत्तमाः श्राद्धारंभेवसानेच पादशौचेद्विजार्चने विकरे-
पिण्डदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतमिति कात्यायनोक्तेः विसर्जये-
त्ततोविप्रान्प्रणिपत्यपुनःपुनः आद्वारमुपगच्छेयुःपुनराचमनन्ततः
वैश्वदेवन्ततःकुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतइतिद्वारगमनासंभवेतुबहिः
प्रदक्षिणंकुर्यात्पदान्य ष्टावनुव्रजेत् बन्धुवर्गेणसहितःपत्नभार्या-
समन्वितइति अथोर्ध्वंकृत्यं ततोच्छिष्टमार्जनतत्प्रतिपत्तिपिण्ड-
विकिरप्रतिपत्तिवैश्वदेवनित्यश्राद्धशेषभोजननियमादीन्युच्यंते पै-
ठीनसिःनस्पृशन्तितथादुष्टास्तथैवोच्छिष्टमार्जनंतैस्तुपृष्टेतदुच्छिष्टे-
पितरोयांत्यधोगतिं प्रचेताःखनित्वानिक्षिपेद्भूमा वन्यथास्पर्शनम्भवे

(१) संहितायामुत्तरार्द्धे। २९। अ० मन्त्रः। ४६।

तु निषिद्धं स्पर्शनन्तेषांतस्मात्खननमुत्तमं तत्रोच्छिष्टमार्जनेविरुद्धा-
निवाक्यानिदृश्यन्ते तथाहिवसिष्ठः ॥ श्राद्धे नोद्वासनीयानिउच्छिष्टा
न्यादिनक्षयात् श्च्योतन्तेवैस्वधाकारास्तेपिबंत्यकृतोदका: ब्रह्मपु-
राणेपि अस्तं यातेततःसूर्येविप्रगात्।णिचांभसि अधोमुखानिप्रय-
तोभूत्वासर्वाणिनिक्षिपेत् याज्ञवल्क्यः निक्षिपेत्सत्सुविप्रेषुद्विजो-
च्छिष्टंनमार्जयेत् श्राद्धेश्वोपविष्टेषुविप्रेषुचनमार्जयेदितिविज्ञाने-
श्वर: अत्रैकेव्यवस्थापयन्ति दैवपात्राणितद्दिनेमार्जयेत्पित्र्याणी-
ति तथाचदेवल: एवंतृप्तेषुपानीयन्दद्यादाचमनन्तथा उच्छिष्टस्था-
पपनयेत्पितॄणान्नोपमार्जयेदिति अन्ये त्वाहु: अरत्तंयातइत्यनेनरा
त्रौमार्जनविधानाद्रात्रावेवेति तत्रनादरः पितॄणामुच्छिष्टमुन्नयेन्ना
वमार्जयेदेत्यस्मद्विकल्पोपपत्तेः ॥ द्वितीयेऽह्निसर्वेषांभाण्डानांच
चालनंस्मृतमितिब्राह्मवचनेसर्वेषामितरनेनसर्वेषामेवमार्जनोपपत्ते
द्वितीयोपिनसम्यगिवाभाति उच्छेषणंतुतत्तिष्ठेद्यावद्विप्रविसर्ज
नमितिमनूक्तात्रपित्र्यथ्यर्थात् तस्मात्यथासम्भवस्विकल्पइतियुक्तं
यत्तुद्वितीयेऽह्नीतिब्राह्मवचनन्तदप्यशुचिस्पर्शरहितागृह्यांतरसम्भ
वविषयं तथाचप्रचेता: भृतत्रवर्गस्ततोभुक्तेकव्यशेषंस्वगोत्रजैः अन्य
स्यांश्राद्धशालायांद्विजोच्छिष्टंनमार्जयेदिति तस्माद्गृहगृहांतरेसम्भ
वति नमार्जनं तदभावेद्विजांप्रेष्यपिण्डप्रतिपत्त्यनन्तरम्मार्जनमिति
व्यवस्थेतिसिद्धम् पिण्डप्रतिपत्तिमाहयाज्ञवल्क्य: पिण्डांस्तुगोजवि-
प्रेभ्यो दद्यादग्नौजलेपिवा गोशब्दोगतवीर्यवृषभपरः तथाचवायवीये
गतवीर्यस्तु योह्यश्वोऽनड्वांश्चैव तथाविधः तयो:पिण्डःप्रदातव्योयतो-
वीर्यन्नरोहति एतत्कामनाविशेषेव्यवस्थितं तथाचवायुपुराणम् पि-
ण्डमग्नौसदाददद्याद्भोगार्थी सततंनरः पत्न्यैप्रजार्थीदद्यात्तु म-
ध्यमंमन्त्रपूर्वकम् । उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यम्प्रयच्छति प्र-

जांमह्यांयशः कीर्त्तिमप्सुनिधापयेत् प्रार्थयेद्दीर्घमायुस्तुवायरि-
भरः प्रयच्छति आकाशङ्गमयेदप्सुस्थितो वा दक्षिणामुखः पितॄणां
स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्तथैव चेति यथागृह्यं पिण्डप्रतिपत्तिरित्यन्ये
त कात्यायनः आधत्तेतिमध्यमं पिण्डम्पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति
आधत्तेतिप्राशनमन्त्रः समर्पणे त्वन्यः अपान्त्वौषधीनां रसम्प्राश-
यामि भूतकृतङ्गर्भन्धत्स्वेति पत्नीतिपुत्रकामस्त्रीमात्रोपलक्षणमि-
त्येके पुत्रकामापतिव्रतेत्यस्मन्मतं तथाचमनुः पतिव्रताधर्मपत्नी
पितृपूजनतत्परा मध्यमन्तु ततः पिण्डन्दद्यात्सम्यक्सुतार्थिनीति
अत्रैतत्सन्दिह्यते किंविकिरं उच्छिष्टे निक्षिपेत् किंवापिण्डेष्विति त-
त्रैके आहुः तस्यास्वश्यत्वादुच्छिष्ट एवेति अन्येत्वाहुरुच्छिष्टपिण्ड-
त्वात्पिण्डेष्वेवेति तदुभयमपिनसम्यग्भाति तस्यपिण्डोच्छिष्टवैल-
क्षण्यात् अशुचिपिण्डत्वाच्च अतश्चपृथगेवकाकेभ्यो निक्षिपेदिति
पिण्डानामपितद्दानस्य पाक्षिकत्वात् तथाचधर्मप्रदीपे निक्षिपे-
त्तु शुचौभूमौकाकेभ्यो विकिरन्तथेति अत्रैके गृहेपिश्राद्धं कृत्वाप्सु
पिण्डान्विक्षिपन्ति तदसत् तीर्थश्राद्धविषयत्वात् तथाचविष्णुधर्मो-
त्तरे तीर्थश्राद्धे सदापिण्डं क्षिपेत्तीर्थे समाहितः दक्षिणाभिमुखो-
भूत्वा पितृदिक्सा हि कीर्तितेति वैश्वदेवसूत्र एव प्रपञ्चयिष्यते नि-
त्यश्राद्धे तु मार्कण्डेयः नित्यक्रियांपितॄणान्तु केचिदिच्छन्तिसत्तमाः
नपितॄणान्तथैवान्ये शेषंपूर्ववदाचरेत् नित्यक्रियानित्यश्राद्धं तुल्य-
विकल्प एवायमित्येके करणेउपकारातिशयो ऽकरणेप्रत्यवायोने
त्यन्ये तदुभयमपिनसम्यक् पूर्वव्यवस्थोपपत्तेः तथाच नित्यश्राद्धं
नकर्त्तव्यं प्रसङ्गादत्र सिध्यति श्राद्धान्तरे कृतेन्यच नित्यत्वात्तन्नहा-
पयेदिति एकोद्दिष्टादौ पितामहादितृप्त्यसम्भवात्कर्त्तव्यम्पार्वणादौ
प्रासङ्गिकतृप्तेर्नेतिव्यवस्थेत्यर्थः आहच दर्शादिश्राद्धनिष्पत्तौ ननि-

तत्रश्च पृथक्क्रिया तेनैव तस्यसिद्धिःस्यात्काम्ये नित्याग्निहोत्रवदिति एवमेकपार्वणादावपि द्वितीयेतुनित्यत्वादनुपपत्तेः शेषभोजनेपि विवदन्ते एकादश्यादावाघ्राणस्योक्तत्वा च्छेषभोजनमनित्यमिति केचित् शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीततदनन्तरम् दृष्टैःसार्द्धन्तुविधिव द्बुद्धिमान्सुसमाहितमिति शातातपोक्तेरमुत्रापचएवपितृसेवित-भक्षणम् नित्यमन्यथानैतन्यं तत्द्वयमपिनातीवशोभते पूर्वत्र-नित्यत्वेन आम्नायविध्युपपत्तेः तथाच उपवासन्तदाकुर्या दाघ्रा-यपितृसेवितमिति द्वितीये त्वनुज्ञाताभावे तीर्थादावभोजनम्प्राप्नो-तीति नैतदुचितम् भोजनाभावे प्रत्यवायश्रुतेः तथाचदेवलः श्रा-द्धन्त्वातुयोविप्रो नभुंक्तेऽथकदाचन हव्यान्देवानगृह्णन्ति कव्यानि-तरस्तथा जैमिनिरपि श्राद्धंकृत्वातुयोविप्रो नाश्नातिपितृसेवितं सयातिनरकंघोरं यावदाभूतसंप्लवं ब्रह्मवैवर्त्ते पिपितृद्विजेभ्यः स्व-र्वेभ्यो यद्यदन्ननिवेदितं अश्नन्नेवहितत्सर्वपितॄन्प्रीणातिमानव इति भोजनक्रममाहदेवलः निवृत्तेपितृमेधेतुदीर्घंप्रच्छाद्यपाणिना आचम्यपाणिप्रक्षाल्यज्ञातीन्शेषेणभोजयेत् ततोज्ञातिषुतृप्तेषुस्व-भृत्यान्प्रतिपूजयेत् पश्चात्स्वयञ्चपत्नीभिःपितृशेषमुदाहरेत् दीर्घंप्र च्छाद्यहस्तेनश्राद्धदीपमन्तर्धापयेदित्यर्थः उदाहरेद्भुञ्जीत तथाचोश नाः शेषमिष्टैभ्योदद्यात्स्वयम्भुञ्जीत आपस्तम्बः सर्वतःसमवदा याग्रासावरार्ध्यंप्राश्नीयात् यथोक्तं ग्रासावरार्द्धं ग्रासन्यूनसमवदाये-त्यन्वयः यथोक्तमितिमांसभक्षणेनियमोनेतिकेचित् सर्वतःसमवदाये तिसर्वोपदानस्योक्तत्वान्मांसभक्षणमपीतरन्य एवं सतिश्राद्धविप्रान् मांसम्भोजयित्वाभुञ्जीतान्यथानेति व्यवस्थेतितथाचप्रचेताः विप्रान भोज्ययोमांसमश्नात्यन्नेश्चभोजयेत् वृथाभवतितच्छ्राद्धम्भुक्ताच नरकंव्रजेत्इति तथाच ततश्चवैश्वदेवान्तेसभृत्यैःसहबान्धवैःभु-

ञ्जौतालिथिसंयुक्तः सर्वंपितृनिषेवितमिति तत्रक्तमांसस्याभक्षणमन्यस्यभक्षणमितरथविरोधोवा तथाचजातूकर्ण्यः मधुमांसनिवृत्तस्तु श्राद्धकर्मणिवाचरेत्पातृस्यं गंधमाघ्रायपितृणामन्नमिभवेदिति पात्रस्यस्याजनपात्रस्थस्यपिहृणामन्नम्‌इति तदवघ्राणादपिपितृतृप्तिर्भवतीतिदर्शिता ब्रह्मपुराणेपि भगिन्योबान्धवाःपूज्याः श्राद्धेषुचसदैवहि अश्रोत्रपण्डकर्षंडाश्चतथान्ये दीर्घरोगिणः अश्रोत्रिकिन्नरः षंढोनपुंसकः पण्डःक्लीवहृत्तिः शातातपः श्राद्धंकृत्वा परश्राद्धेभुञ्जन्तयेद्विहृलाः पतंति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः अत्रकेचि पश्चात्तत्रयंच भुञ्जीतेत्यनेन प्रदोषपर्यंतम सर्वोन्नसन्तोष्यरात्रौश्राद्धकृद्भुञ्जीतेत्याहुः तदयुक्तम्‌ रात्रिभोजनस्य प्रतिषिद्धत्वात्‌ अतश्चदिवैवसर्वैःसहभुञ्जीत। तथाचजातूकर्ण्यः अन्त्येवनुभोक्तव्यम्‌ कृतेश्राद्धेद्विजन्मना अन्यथाह्यासुरंश्राद्धम्‌ परपाकेचसेविते नाग खण्डेपि बलिंनिक्षिपेत्तस्मा द्भोजनंचसमाचरेत्‌ मौनेनदृश्यते सूर्योयावत्तावन्नराधिप यश्चैवास्तमितेसूर्ये भुङ्क्तेचश्राद्धकृन्नरः व्यर्थतांयातितच्छ्राद्धम तस्माद्रात्रौनभोजयेदिनियमानाह बृहस्पतिः तान्निशांब्रह्मचारीस्यात्‌ श्राद्धकृच्छ्राद्धिकैःसह अन्यथावर्त्तमानौतौ स्यातांनिरयगामिनामिति पुनर्भोजनमध्वानम्‌ यानमायासमैथुनं श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्‌ स्वाध्यायंकलहंचैव दिवास्वप्नञ्च वेच्छया श्राद्धिनोविशेषमाह यमः पुनर्भोजनमध्वानम्‌ भारमायासमैथुनं संध्यांप्रतिग्रहंहोमं श्राद्धभुक्त्वष्टवर्जयेत्‌ संध्याहोमप्रतिषेधाकृतप्रायश्चित्तविषयो दशकृत्वःपिवेदापो गायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः ततःसंध्यामुपासीत जपेच्चजुहुयादपीति भविष्यपुराणवचनात्‌ दृश्याद्दूरतः अध्वनीनोभवेदश्वः पुनर्भोजीतुवायसः होमकृन्नेत्ररोगीस्या त्पाठादायुःप्र-

हीयते दानं निःफलतामेति प्रतिग्राही दरिद्रता कृमिकुलंजायते-दासी मैथुनी सूकरो भवेदिति स्वबुद्धिकल्पितं नेह वचनं लिखितं-मया दृष्टश्रुतं समूलं वा नवास्माभिनंदूषणं दृष्टं यत्कल्पद्रुमेषु निबन्धेषु तदाहृतं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् । प्रमा-णमप्रमाणं वा सर्वज्ञः कर्तुमर्हति । दृष्टश्रुतेन विश्वासो माहृशैः कर्त्तुमिष्यते ॥

इति श्राद्धकाशिकायां तृतीयाकण्डिका समाप्ताः ।

॥ * इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मजः श्रीविष्णुमिश्रात्मजकृष्ण * ॥

॥ * कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां * ॥

॥ * अपरपक्षिकं श्राद्धं समाप्तम् * ॥

॥ श्रीः ॥

उक्तं प्रकृतिश्राद्धमिदानींविकृतिश्राद्धमुपक्रमते ॥

मू० अथैकोद्दिष्टं ॥ १ ॥

अथशब्द आनंतर्ये प्रकृतिश्राद्धानंतरं विकृतिश्राद्धमेकोद्दिष्टमुच्यत इतिशेषः अथवाथशब्दो ऽधिकारार्थं एकोद्दिष्टमिति विकृति श्राद्धोपलक्षणं ततश्च प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्यायात्सर्वाङ्गप्राप्तौ विकृतिश्राद्धनियमोपदेशप्रधानाङ्ग हीतानिभवंतीत्यधिक्रियंतइत्यर्थः तानिच युगादिमन्वादि संक्रांतिमघाभरणी रविवार प्रेतषोडशक नव नितत्र तीर्थविवाहोपनयनोर्ध्वांक कपाल क्षयाश्माम-होमा पिण्डकसंकल्पश्च इति तथाहि मत्स्यपुराणादिषु अयनद्वितय श्च इष्विषुवद्दितयेतथा संक्रांतिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते पुत्रस्तत्र: युगादिषु चकुर्वीत पिण्डनिर्वपणादृते तथा युगादौपि

मृतस्य च तथा मन्वंतरादिषु अर्घपिण्डं न कुर्वीत वैष्णवं श्राद्धमाचरे-
त् वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च श्राद्धं संक्रांतिवत्कुर्या-
त् पिण्डनिर्वपणं विना मघायुगादौ भरण्यां संक्रांतौ रविवासरे पि-
ण्डदानं न कुर्वीत यदीच्छेत्सुतजीवितं सुतः मघायां पिण्डदाने न-
ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु तयोरिष्टां कुर्यादभ्युदयाहृते प्रेत-
श्राद्धेषु सुमंतुः विकिरं नैव दातव्यं न कुर्यादाशिषां जपः षडङ्गलो-
मन्न कुर्वीत एकोद्दिष्टेषु सर्वदा आशिषो द्विगुणा दर्भाः जपाशीः स्व-
स्तिवाचनम् पितृशब्दः स्वसंबन्धः शर्मशब्दस्तथैव च। पात्रालंभोऽवगा-
हस्य उल्मुकोल्लेखनादिकम् तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषमन्नम् तथै-
व च। प्रदक्षिणाविसर्गश्च सीमांतानुव्रजस्तथा। अष्टादशपदार्थाश्च
प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत्। सत्यव्रतः अनूदकमधूपं च गन्धमाल्यादिव-
र्जितम्। नवश्राद्धमसंतं तु पिण्डोदकविवर्जितम् अनूदकमिति वै
दीर्घं छान्दसं अवनेजनोदकरहितम् अनूदकम् पिण्डोदकविव-
र्जितं प्रत्यवनेजनोदकरहितमिति कश्चित् तन्नोचितं स्मृत्यन्तर-
योः षष्ठ्यर्थप्रतीतेः तथा च अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम्
निनयेदश्मनि पूर्वं ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् पश्चाच्च निनयेत् पूर्वं त-
स्मिन्नेव यथाविधीति अस्यार्थः सर्वमन्नमन्यभोजनम् निनयेत् तत-
स्तत्रापि पिण्डनिर्वपणाख्यं श्राद्धं कुर्यात्पश्चाच्च तत्रैव पिण्डप्रत्य-
वनेजनं दद्यात् पूर्वमिति प्रत्यवनेजनमुच्यते पूर्वं पूर्वपूर्व इति धा-
तोराप्यायनार्थत्वात् एवं सत्यनूदकम् पिण्डोदकविवर्जितञ्चेति
पदद्वयंजजं स्वधावाचनाभ्याम् प्राप्ताम्बुनिषेकनिषेध मित्युचित-
मित्यर्थः देवलस्यापि अन्नं न विकिरेद्भूमौ गृह्णीयान्नाशिषो न तु
पात्रालम्भो न वाचस्य आसनादिप्रयोगतः नामगोत्रेण संबंध र-
हितम्प्रेतशब्दवत् नवश्राद्धं गृहे कार्यं भार्यायवाग्नयोपि चेति। तथा

आसीमान्तंवस्तिराच्यं पिण्डानांचनसंस्कृतिः नपुष्पं पिण्डमाधेनं-
स्यम् अन्देहिप्रकरच्युतम् सर्ववर्णेषुसर्वदा ध्येयसाधारणोविधिरि-
ति मत्स्यपुराणे नित्यंनावस्थवच्ये ऽह्नमर्घावाहनवर्जितम् देव-
हीनंभवेत्तत्तु नियमादिविवर्जितं तीर्थश्राद्धंप्रकुर्वीतपाकान्ने-
नविशेषतः आमान्नेनहिरण्येन कन्दमूलफलैरपि एषामभावे-
कुर्वीत अद्भयाचजलेनच तथाब्राह्मणान्नपरीक्षेतं तीर्थकालन्न-
चिन्तयेत् प्राप्ततीर्थेयदाविद्वां स्तदाश्राद्धंसमाचरेत् आवाह-
नन्नतीर्थेस्यात् दर्शदानन्तदाभवेत् आहूताःपितरस्तीर्थे कृतार्थाःसं-
तिवैद्विजाः तथा आवाहनन्नदिग्बंधो नदोषोदृष्टिसंभवः सकारु-
ण्यं वकर्त्तव्यम् तीर्थश्राद्धंविचक्षणैः भविष्येपि देवाश्चपितरोयस्मा
द्गंगायान्तुसदास्थिताः आवाहनंविसृष्टिश्च नतत्रतेषांनविद्यते स-
कारुण्यमित्यनेन पितृव्यभ्रात्रादीनाम् पुत्राणामपि तीर्थश्राद्धेय-
थोपदेशं कर्त्तव्यमित्यर्थः कार्ष्णाजिनिः मौञ्जीबन्धाद्विवाहस्य वर्षा-
दूर्ध्वमेवच पिण्डान्सपिण्डानोदद्युः सपिण्डीकरणादृतइति। स-
पिण्डीकरणं षोडशश्राद्धोपलक्षणम् संग्रहकारोपि विवाहोपनया
दूर्ध्वं वर्षंवर्षार्द्धमेवच नकुर्यात्पिंडनिर्वापं नदद्यात्कारणादृते
अत्रापवादस्तेनैवोक्तं महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेहनि
कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतइति क्षयाहैकोद्दि-
ष्टेतूक्तंपूर्वकृता नावाहनमित्यादि आमश्राद्धन्तु आचारतिलके
आमश्राद्धमनङ्गुष्ठ मग्नौकरणवर्जितं तृप्तिप्रश्नविहीनन्तु कर्त्तव्य
मानवैर्ध्रुवं धर्मप्रदीपे आवाहनाग्नौकरणं विकिरम्पात्रपूरणम्
तृप्तिप्रश्नंनकुर्वीत आमेश्राद्धेकदाचनेति एतद्विषयमुपरिष्टाद्वच्यामः
अपिण्डकन्तु अग्नौकरणमर्घ्यश्चावाहनावनेजने पिण्डश्राद्धेषुकु-
र्वीत पिण्डहीनेनिवर्त्तते पिण्डनिर्वापरहितं यत्श्राद्धंविधीयते

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते अक्षय्यदानमास्तवास्ति सौमनस्यं यथास्थितं। धर्मप्रदीपेऽपि। आवाहनं चैव तथार्घं अग्नौकरणमेव च अक्षय्यापोऽन्नविकरं पिण्डहीने विवर्जयेदिति इदञ्चाक्षय्यवर्जनम-शक्त्या पिण्डकरणविषयं शक्तौ तु यथास्थिति विहितत्वात्। स्मृतिसंग्रहेऽपि अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् संकल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम् आपस्तम्बोऽपि संकल्पश्राद्धेऽर्घावाहनाग्नौ करणपिण्डस्वधावाचनानि वर्जयेदिति व्याध्यादिनाय-थोक्तम् पार्वणं कर्तुमशक्तः संकल्पश्राद्धमेव कुर्यादित्यर्थः विकिरव्य-वस्था च तदवसर एवोक्ता हेमश्राद्धे तु बौधायनः संक्रमेऽन्नद्विजाभा-वे प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः समाचरेत् व्याघ्र-पादः आर्त्तवेन द्विजाभावे ग्रहणे देशविप्लवे आमश्राद्धं द्विजः कुर्या-च्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि गालवः तीर्थेऽन्नाभावे पदि च देशान्तरगतस्य पि हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति अन्यस्मृतिभ्योऽप्ययम् अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्राद्धे अग्नौ करणं स्यादुत नेति अत्रैक-आहुः सिद्धान्नेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत दद्यादन्नं द्विजातिभ्यः शृतं वाप्यथवा-शृतं येनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदित्यति देशेना-ग्नौकरणं भवतीति तदयुक्तम् अतिदेशस्य ब्राह्मणविषयत्वात्। तथा च कल्पलतायाम् आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः सदा हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विशेषतः अतश्चामश्राद्धेऽग्नौकरण निषेधः शूद्रविषये भवितुमर्हति किञ्च भविष्यत्पुराणे धर्मसेवान्तु धर्मज्ञो यदि शूद्रः प्रकुर्वते अग्नौकरणमन्त्रोऽस्य (१) नमस्कारो विधीय-तद्धत्यग्नौ करणनिषेधान्नमस्कारविधानात् अथवा विहित प्रतिषि-

(१) अग्नये कव्यवाहनायनमः॥ १॥ सोमाय पितृमतेनमः॥ २॥

ज्ञात्वा त्वपिण्डकापिण्डकविषयौ विधिनिषेधावकृतमधुनोच्यते त-
त्रैकं उद्दिष्टं यत्र तदिति व्युत्पत्त्येकं नवं मिश्रं पुराणञ्चेति त्रिधैकोद्दिष्टं
तत्रैकोद्दिष्टमित्यनेन किमुच्यते तथा चाङ्गिराः प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि
पञ्चमे सप्तमे तथा नवमैकादशे चैव नवश्राद्धानि षट् तथेति आश्वला-
यनगृह्यपरिशिष्टे नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्ऋतून् अतः प-
रन्तु पुराणं वै त्रिविधः श्राद्ध उच्यते हारीतोऽपि प्रायश्चित्ते श्राद्धे चा-
न्द्रायणं नवश्राद्धम् प्राजापत्यन्तु मासिके एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चि-
त्तं विधीयते इति तत्रैके आहुः यथाहि पार्वणस्यैनीत्वा एतैको-
द्दिष्टमेवैतदिति तदयुक्तं स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इत्यादेरस्य प्रेत-
श्राद्धेषु निरस्तत्वात् नचैतन्मासिकादि नवमिश्रस्य भवितुमर्हति
पित्रादिशब्दस्य प्रयोगा..भावात् तस्मात्पुराणैकोद्दिष्टमेवैतदिति-
युक्तं अतश्चावाहनादि निषेधविशेषवर्जं सर्वाङ्गमत्र भवतीति
विशेषविधि निषेधयोः शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वादिति न्यायात् ॥

मू० एकोर्घ्यऽएकं पवित्रमेकः पिण्डः ॥२॥

कर्तव्य इति यथालिङ्गं वाक्यशेषः पात्रविशेषणत्वाल्लिंगव्यत्ययः
पूजाविधिर्वा प्रकृतितोनेकप्रसक्तौ विकृतित्वात्प्रतिषेधः तदयुक्तं
प्रसज्यमानः प्रतिषिध्यत इति भट्टोऽपि दृष्टा सर्वत्र शास्त्रेषु निवृत्तिः
प्राप्तिपूर्विका तदभावा विशेषोऽत्र नहि दृष्टो द्वयोरपीति पवित्रमा-
देशमात्रं कुशैकदलम् अत केचिदत्यवतिष्ठन्ते दर्भाः पवित्रमित्युक्तं
इतिवचनात् त्रिशाखस्तु भवेद्दर्भः चतुःशाखः कुशः स्मृतः पञ्चशाख-
स्तु निधिपः षट्शाखन्तु पवित्रकमिति पारिभाषिकत्वाच्च पवित्रं-
षट्शाखैककुशमिति तदयुक्तं पार्वणेषु च सर्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृ-
तं एकोद्दिष्टे तु तत्प्रोक्तम् पवित्रं द्विदलं नृप एकोद्दिष्टे शलाकै-
केति भागवत चतुर्विंशति मतवचनाभ्यामुल्लेखोपपत्तेः एकशब्दे-

पौनरुक्त्यं विस्पष्टार्थं ननुचैकोद्दिष्टमित्यनेनैव पिण्डैक्ये लब्धे एकग्रहणं किमर्थं उच्यते पिण्डविच्छित्तिनिषेधार्थं मष्टांगपिण्डविध्यर्थंचेत्यदोषः तदुक्तम् तिथिच्छेदोनकर्त्तव्यो विनाश्राद्धं यदृच्छया । पिण्डश्राद्धं चदातव्यं विच्छित्ति न्नैवकारयेत् निषिद्धदिनेपीतिशेषः श्राद्धशब्देन ब्राह्मणभोजनम् ॥ पिण्डशब्दस्य पृथगुपादानात् चकारोऽग्नीकरणार्थः तेनसतिसंभवे ब्राह्मणभोजनम् पिण्डदानंचचयाह्निकार्यं भोजनासंभवेतु पिण्डमात्रमपिकार्यमितिविच्छितिशब्दार्थइति माधवीये आहिताग्नेःपित्रर्चनम् पिण्डैरेवन्नब्राह्मणानपिवा भोजयेदिति निगमस्मृतौ वाशब्दस्यसंभवासंभवेन व्यवस्थितत्वात् एवंचाब्दिकमन्नेनैव कर्त्तव्यम् नामान्नेनेत्युक्तम्भवति तथाचमरीचिःअनग्निकःप्रवासीच यस्यभार्यारजस्वला आमश्राद्धं प्रकुर्वीत नतःकुर्यान्मृतेहनीति लौगाक्षिरपि पुष्पवत्सुपिदारेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः अन्नेनैवाब्दिकं कुर्या द्धेम्नानाऽमेनवाक्वचित् क्वचिदितिदर्शे रविग्रहेच्चयाह्निसतीत्यर्थः तथाच गोभिलः दर्शेरविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितं अन्नेनासंभवे हेम्ना कुर्यादामेनवासुतइति अत्राप्यसम्भवइतिविशेषणात्वा त्सम्भवेन्नेनैवेत्युक्तम् श्राद्धविघ्नेद्विजातीना मामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं अमावास्यादिनियतमाससम्वत्सराद्दतइति हारीतोक्तेः अष्टाङ्गत्वमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः मधुचान्नञ्चव्यघृतम्पानीयम्पायसन्तथा कुतुपस्तिलसंयुक्तं ज्योतिश्चैवाष्टमीतथा कपित्थश्रीफलाकारःपिण्डोष्टांगसउच्यते तिलैरुक्तोध्यतेमुद्गै र्क्षीरैर्वाज्यघृतेनहृत् मधुनाचैवनासाचतोयैर्हस्तौतथापरौ ज्योतिश्चैवानुजीवःस्यात्पिण्डनिर्वपणं स्मृतं यत्तु मधुचाज्यंजलश्चार्घंपुष्पन्धूपम्बिलेपनं बलिन्दद्यात्तुविधिवत्पिण्डोष्टांगोभवेद्यथेति ब्राह्मवचनन्तत्पार्वणविषय म्पूर्ववचनस्यचयाहप्रकरणोक्तत्वात् ॥

* नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः ॥ ३ ॥

अत्रैकोद्दिष्टे विकृतित्वादावाहनाद्यं गं न भवतीत्यर्थः नन्व-
यम्विशेषनिषेधार्थः अत्राहपद्धतिकृतयज्ञदत्तः एकोद्दिष्टे तु स्व-
धावाचनन्न भवतीति तन्न पिण्डरहितश्राद्धे तन्निषेधात् तदुक्तं
स्वधावाचनलोपोस्तीति प्राक् अतस्त्वाक्षय्यतिपत्रे ऽमुकशर्मणोऽमुक-
सगोत्रायस्वधोच्यतामितिप्रयोगः अत्रैक आहुः अत्र प्रथमपात्राभा-
वात्संस्रवबहुत्वाभावाच्च पितॄणां स्थानमसीति मन्त्रानुपयुक्तत्वाच्च
नात्र तत्पात्रमिति तदयुक्तं एकोद्दिष्टस्य विहितत्वात् यत्तु कर्कोपा-
ध्यायैर्यत्पात्रन्युब्जकरणमित्युक्तं तदन्यथैवोपपद्यते पात्रन्युब्जन्न क-
र्तव्यं किन्तूत्तानमेव निधेयमिति, अस्ति च पात्राभावान्न्युब्जत्वभावयो
र्महाभेदः अतोर्थानवबोधात्तदयुक्तमिति तथा च स्कन्दसम्वादे एको
द्दिष्टे न कुर्वीत स्कन्दपात्रमधोमुखं नोत्थापयेच्च तत्पात्रं यावच्छ्रा-
द्धविसर्जनं अनान्तरोत्थापिते पात्रे श्राद्धं सम्पद्यते तथेति तस्मात्स्व-
धावाचनीयानास्तीयं स्वधावाचनीयं कर्तव्यमिति सूक्तं ॥

मू॰ स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीत
रे ब्रूयुः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ऽभिरम्य-
तामिति विसर्गो ऽभिरतास्म इतीतरे ॥ ४ ॥

अत्रनेत्यनुवृत्तौ मण्डूकप्लुत्याद्गतिन्यायेन पूर्वसूत्रोक्तोविधि-
रेवानुषज्यते तेनतृप्ताःस्थेतिप्रश्ने स्वदितमिदमक्षय्यमस्त्वित्यलोप-
तिष्ठतां वाजेवाजेवतेत्वाभिरम्यतामिति विसर्गो भवतीति वाक्य-
शेषः अतश्चैतत्पुराणैकोद्दिष्टमित्युक्तं प्रेतैकोद्दिष्टे तदभावात्
अथ चयाहे किम्पार्वणं कार्यमेकोद्दिष्टमेवेति सन्दिह्यते उभयथा-

वचनदर्शनात् तथाहि जातूकर्ण्यः पितुःपितृगणस्यस्य कुर्यात्पा- र्वणवत्सुतः सर्वदादर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोःक्षयेहनीति शातातपः प्रदानंयत्रयत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं तत्रपार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्यु- दयाहृते तथा अर्वाक्सम्वत्सराद्वृद्धौ पूर्णेसंवत्सरेपिवा येसपिण्डी- कृताः प्रेता नतेषांतुपृथक्क्रियेति एकोद्दिष्ट तुयमः सपिण्डीकर- णादूर्ध्वंप्रतिसंवत्सरंसुतैः मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंमृतेहनि व्यासोपि एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणङ्कुरुतेनरः अकृतन्तद्वि- जानीयाद्द भवेच्चपितृघातकः एकोद्दिष्टम्परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् सदैवपितृहासस्यात् मातृभ्रातृविनाशकः मृताहेपार्वणं कुर्वन् नधोधोयातिमानवः सम्पृक्तोष्वाकुलीभावः प्रेतेषुतुततोभ- वेदिति अत्रविरोधेच्चकेचाहुः द्वादशपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रौ पार्व- णं कुर्यातामन्ये दशैकोद्दिष्टमिति तथाचजातूकर्ण्यः प्रत्यब्दम्पा- र्वणेनैव विधिनाक्षेत्रजौरसौ कुर्यातामितरेकुर्यु रेकोद्दिष्टंसु- तादशेति जावालोपि औरसःक्षेत्रज.पुत्रौ विधिनापार्वणेनतु प्र- त्यब्दमितरेकुर्यु रेकोद्दिष्टंसुतादशेति विशेषोल्लेखादिति तद- युक्तं प्रत्यब्दमित्यनेन क्षयाहव्यतिरिक्ताक्षय्य तृतीयादिविषयत्वा वगतेः एको.द्दिष्टंतुकर्तव्य मौरसेनमृतेहनि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्नपार्वणमितिपैठीनसि वचनविरोधाच्च एवञ्चसति मृ- ताहेपार्वणैकोदिष्टयो रुभयोरपिपक्षयोः प्राप्तत्वात्। अमायाम्वा क्षयोयस्यप्रेतपक्षे यत्राभवेत्सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तःपार्वणोवि- धिरिति शंखवचनेन दर्शप्रेतपक्षमृतयोरेव पार्वणस्यनियमितत्वा- त् तत्रमृतयोरेवपार्वण मन्यत्रमृतयो रेकोद्दिष्टमिति विज्ञानेश्वर- प्रभृतयः। अन्येतु द्वादशविधपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रयो र्विशेषस्तत्रा- पिसाग्नित्वम् तत्रापि दर्शापरपक्षमृति रित्येवंविशेषोपसंहार

परम्परायापुरोडाशाग्ने य वद्विशेषोपसंहारपर्यवसाना दर्शापरपक्ष मृतावपि साग्न्यौरसश्चेत्तदावेव पार्वणङ्कुर्यात्तान्ननरग्निपुत्राइति वर्णयन्ति तदेतद्विचारणीयम् किन्नियम प्रतिपादनम्न्याय्यम् । उक्तविशेषोपसंहारइति तत्र यदिनियमप्रतिपादनन्याय्यमित्युच्यते तदादर्शापरपक्षमृतिं विनापि साग्नेः पार्वणविधानमनर्थकं स्यात् यथाहसुमंतुः प्रत्यब्दमितरेकुर्युः एकोद्दिष्टं सुतादश अनग्निमानौरसस्य कुर्यात्साग्निस्तुपार्वणं पुलस्त्योपि अनग्निकौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृतेहनि प्रत्यब्दंपार्वणं साग्ने रन्येषान्तुनपार्वणमिति अथविशेषोपसंहारोपन्यास स्तस्यसाग्नेरेवपार्वणस्य विहितत्त्वा द्दर्शापरपक्षमृतावपि तस्यैवपार्वणम् ननिरग्नेरित्यतो ऽमायांवापक्षयोयस्येतिवाक्यम् साग्निविषयएवोपसंहरणीयमिति विशेषोपसंहारएवयुक्तः प्रतिभाति तथाचश्राद्धकल्पलतायां इन्दुक्षयेप्रेतपक्षे विपत्तिश्चेद्द्विजन्मनः । साग्निकः पार्वणंकुर्या देकोद्दिष्टं निरग्निकइति । तस्मादौरसस्येव कलौप्रचुरत्वा त्सएवसाग्निदर्शापरपक्षमृतौ पार्वणं कुर्यादन्यथैकोद्दिष्टमेवेतिराद्धान्तः तथाचमत्स्यपुराणम् । प्रदानंयत्तत्तेषां सपिण्डीकरणात्परं पार्वणेनविधानेन देयमग्निमतांसदा ब्रह्मयाज्ञवल्क्योपि वैतानाग्निगृहेयेषां मातापित्रोःक्षयेहनि नतेषामधिकारःस्या देकोद्दिष्टे कदाचन सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मग्नियुक्तस्यपार्वणं अनग्नेस्तुक्रियानान्या एकोद्दिष्टमृतेक्वचित् एकोद्दिष्टविधिस्तेषां मन्त्रेवाजसनेयिनां येषामाध्यन्दिनीशाखा येद्विजा अग्निवर्जिताइति नन्वेवन्तर्हिवह्वृग्नयस्तु येविप्रा येचैकाग्नयएववा तेषांसपिण्डनादूर्ध्वं मेकोद्दिष्टंनपार्वणमितिस्मृत्यंतरवचनंविरुध्येत् मैवं अस्यवचनस्य अन्यथार्थोपपत्तेः तथाहि येपितरः साग्नयोमृताभवंति तेषांनिरग्निः सपिण्डनादूर्ध्वं मेकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

त्तथानिरग्नय: पितरोग्नता: साग्नि:पुत्रस्तदा सपिण्डनादूर्ध्वं स्तता हेपार्वणं कुर्यादिति तथाचमरीचि: साग्निकौतुपितापुत्रौ वमायांस्यात्पितामृत: । पार्वणोद्दिविधिस्तस्यप्रतिसंवत्सरंभवेत् । तथा साग्निकस्यपितु:पुत्रो ऽमावास्यायांमृतस्यच । पार्वणोद्दिविधिस्तस्य प्रतिसंवत्सरंभवेत् तत:नकश्चिद्विरोध: अभिरम्यतामिति कर्तृकेऽभिरतास्मेति श्राद्धिन: प्रतिवदेयुरित्यर्थ: अत्रकेऽप्याहु: एकएवद्विजोभोज्य: पिण्डोप्येकोविधीयते इतिवचनादेक एव-श्राद्धे एकोद्दिष्टइति तदयुक्तम् तस्यवचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वा दभावविषयत्वाद्वा अभिरम्यतामितिवदेत् ब्रूयुस्तेऽभिरतास्मइति याज्ञवल्क्येनबहुत्वाभिधानात् इतरइतिसूत्रोपदेशाच्च-अत्रैतच्चिंत्यते किंक्षयाहश्राद्धम् नित्यकर्मकृत्वाकर्त्तव्यमुताकृत्वेति तत्रनित्यंकृत्वैव श्राद्धमाचरन्तीतिसदाचार: वृद्धयाज्ञवल्क्येतु श्राद्धानंतरंकर्मकुर्यादित्युक्तम् । तथाच क्षयेहनिसमासाद्य संस्नातोविधिपूर्वकम् स्नानंसंध्यांप्रकुर्वीत नित्यकर्मनकारयेत् नित्यनैमित्तिकश्चाम्य विविधश्चर्मलक्षणं निमित्तमनुव्यतिक्रम्य नित्यंकर्मनकारयेत् जपोहोमस्तथादानन्तर्पणन्देवतार्चनं च येहनिसमासाद्य नकुर्यात्पूर्वमेवहि क्षयाहन्तुसमासाद्य नकुर्यात्-प्राक्चतर्पणं पितृघातीसविज्ञेयो वदंस्त्येवंपितामहइति तत्सदाचारविरोधाच्चिंत्यं अथवासामगयजु:शाखिनां पूर्वंनित्यंकर्मबह्वृचानां पश्चादितिव्यवस्थेत्यविरोध: । सामगायजुष:पूर्वं बह्वृचास्तथांत्तिकइतितेनैवोक्तत्वात् अथवा एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धन्तन्नैमित्तिकमुच्यत इत्येकोद्दिष्टस्यनैमित्तिकत्वेन नित्यान्नैमित्तिकं-बलीयइतिन्याया देकोद्दिष्टमेव पूर्वंपश्चान्नित्यम् नत्वयाहनिमित्तकं पार्वणमपीतिव्यवस्था तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्य: । एकोद्दिष्टेनि-

वृत्ते तु तथा विप्रविसर्जने नित्यकर्म ततः कुर्यात्तर्पणन्देवतार्चनम् नित्यं नैमित्तिकञ्चैव द्वावेतौ परमार्थिनौ नैमित्तिके व्यतीते तु ततो- नित्यं समाचरेदिति विश्वामित्रोपि नैमित्तिकं यदा श्राद्धं पैतृकन्तु कुरुते नरः तदा नित्यं न कुर्वीत तीर्थश्राद्धं विना क्वचित् नित्ये नैमित्ति- के प्राप्ते नित्यं न परिलंघयेत् आदौ निमित्तकं कुर्यात्पश्चान्नित्यं स- माचरेदिति अपि च पठन्ति प्रत्याब्दिके निवृत्ते तु पश्चान्नित्यं समा- चरेत् अनयोर्भिन्नतन्त्रत्वात् तस्यालोपात्काग्निहोत्रवदिति।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां चतुर्थी कण्डिका समाप्ता॥

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्मनः कृष्णमिश्रस्य कृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ।

एकोद्दिष्टश्राद्धं समाप्तम्॥

एवं पार्वणैकोद्दिष्टमुपदिश्येदानीं सपिण्डीकरणमुपक्रमते।

मू० ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशा हे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत॥ १॥

ततः श्रद्धोद्दिष्टेतो यतः सपिण्डीकरणमुभयात्मकम् तत उच्यत इत्यर्थः अथवा तत इति दशाहात्परतः एकादशेहनीत्यर्थः। पार्वणैकोद्- दिष्टानन्तरोपन्यासित्वर्थस्य लब्धत्वात् एतच्च निरग्नौ प्रेते एकादशा- हे दर्श संभवे साग्निकर्तृविषयं एकादशाहे द्वादशाहे वेति बौधायनेन चानग्नौ पितरि पुत्रस्य साग्नित्वाधिकारणभावादेतद्व्याख्यान मयुक्तमिति वाच्यम् भार्यामरणपक्षेवादेशान्तरगतेपि वा अधिकारी भवेत्पुत्रो महापातकिनोपि वेति शङ्खेनाधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् तस्योपादाना श्रौतस्मार्त्तं दर्शानुरोधविधयत्वाच्च तथा च काष्णांजि-

निः सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्वंदर्शाग्निवत्सुतः परतोदशरात्राच्चेत्कुहू-रद्धोपरीतरइति अग्निमान्साग्निः दशरात्रात्परतएकादशेऽप्यशौचान्तोपलक्षणम् तथाचकात्यायनः सर्वेषामेववर्णानामाशौचांतेस-पिंडनमिति नाग्निमतांद्विजातीनामितिशेषः अद्धोपरितइत्युक्ते-स्वात् एकादशेऽहनिकुहूश्चेदित्यन्वयः इतरोनिरग्निःवसिष्ठः प्र-थमास्यादमावास्यामृताहाद्दशमेऽहनि सपिण्डीकरणं तस्यांकुर्या देवसुतोऽग्निमान् मृताहादूर्ध्वं दिनमारभ्य दशमेऽहनीत्येकादशा-हइत्यर्थः ननु चैकादशाहे वृषोत्सर्गादिकर्मबाहुल्या त्कथमेतच्छ-क्यतेकर्त्तुम् नैषदोषः। पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वा त्स्वार्थस्यशक्यत्वात् अथवाएकादशाहंनिर्वर्त्य सपिण्डीकरणं कृत्वा प्रेतंसापिण्ड्य पि-ण्डपितृयज्ञानन्तरमुक्तकाले मासिकादिकुर्यादितिक्रमः मासि-कानन्तरं सपिण्डीकरणादूर्ध्वभावित्वादपि तथाच श्राद्धनिषोड-शकृत्वा कुर्याद्देवसपिण्डनं। अपिचवृद्धिविषये देवः कार्यंव्यासङ्गतो-वित्ता ज्ञावाहादेशविप्लवात् राजदैवोपघाताद्वामासिकान्यकृ-तानिचेति कृत्वासपिण्डनंवृद्धि कर्मासाग्रा न्मासिकान्यतइति एक-वनिर्णीतःशास्त्रार्थो ऽन्यत्राप्युपतिष्ठत इतिन्यायात् संवत्सरेपूर्णे वृध्यभावेऽप्यात्ताग्नौप्रेते निरग्निकर्तृविषयं वृद्धिविषयस्यवच्यमा-णत्वात् तथाचभविष्यपुराणम् सपिण्डीकरणं कुर्या द्यजमान-स्त्वनग्निमान् अनाहिताग्नेः प्रेतस्यपूर्णेऽब्देभरतर्षभ पुलस्त्योऽपि निरग्निकःसपिण्डत्वं पितुर्मातुश्चधर्मतः पूर्णे संवत्सरेकुर्यात् वृद्धि-र्वायदहर्भवेत् देवरपि निरग्निश्चेद्दाता प्रेतश्चौपासनाग्नि-मान् सपिण्डीकरणंतस्य पूर्णेऽब्दे नात्रसंशयइति। त्रिपक्षइत्य-यंशब्दः प्रेतकर्त्रोरोश्चाहिताग्निविषयत्वेन समाहारमध्यमप-दलोपाभ्यांबोधाविवक्षितः। तथाहि त्रयःपक्षासमाहृता त्रिपक्षः

पात्रादित्वान्ङीषभावः अथत्रिभिर्दिनैरूनः पक्षो त्रिपक्षोद्वादशाहः ततश्चाहिताग्नौप्रेतेनिरग्निःकर्त्ता तृतीयपक्षेप्रेतेवानिरग्नौ आहिताग्निःकर्त्ता द्वादशाहेसपिण्डीकरणंकुर्या दुभयोरनाहिताग्नित्वेसाग्नित्वेवा द्वादशाहएवेतिव्यवस्थेत्यर्थः अयंविषयोवाशब्दस्यव्यवस्थितार्थत्वात् सम्भवेसतिघटते तथाचसुमन्तुः प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदाभवेत् सपिण्डीकरणन्तस्यकुर्यात्पक्षेतृतीयके गोभिलः साग्निकस्तुयदाकर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः साग्निकःआहिताग्निः ननुच साग्निकशब्देन कथमाहिताग्निः समानेनाऽग्निमद्वाचकत्वात् उच्यते तथाहिताग्नौप्रेते निरग्निःकर्त्ता तथानिरग्नौप्रेते आहिताग्निःकर्त्तेति शङ्कायाविद्यमानत्वात् तथायजमानोग्निमान् राजन्प्रेतस्त्वानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीकरणं सुतैरिति । भविष्यत्पुराणवचनेग्निमच्छब्दवत् भूम्निमतुपः-शासनादाहिताग्निवाचकत्वसम्भवत्वाच्च नचाहिताग्निश्च समानधर्मेत्युचितं किञ्च सपिण्डीकरणङ्कुर्या द्यजमानस्त्वनग्निमान् त्वनाहिताग्नेःप्रेतस्यकालान्तरेणविषयान्तस्योपलब्धत्वात् उभयोराहिताग्नित्वेवचनं साग्निकस्तुयदाकर्त्ताप्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत् द्वादशाहेसदाकार्यं सपिण्डीकरणम्पितुरिति चत्रापिवाशब्दः-आहिताग्न्यनाहिताग्निविषयत्वेनव्यवस्थितार्थः ततश्चनिरग्नौ-प्रेतेसमात्ताग्निः कर्त्ताशौचान्तेसमातोग्नौ प्रेतेनिरग्निः कर्त्तापूर्णेब्देचाहिताग्नौ प्रेतेआहिताग्निःकर्ता द्वादशाहएवषोडशश्राद्धानिकृत्वासपिण्डी करणङ्कुर्यादितिमुख्योर्थः तथाच वृद्धमनुः द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेतुभूभृतां वैश्यानांचत्रिपक्षादथवाब्दांत् सपिण्डनमिति वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तव्यव-

स्यायाम् अतश्चसाग्निनामितिशेषः अथवाहि ताग्निअनाहि-
ताग्नि शब्दौसाग्निनिरग्निपरौ तेनसाग्निकः कर्त्ताचेच्चैकाद-
शाह द्वादशाहकालयोः दर्शानुरोधेननियमः तथाचस ग्रहकारः
द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेक्ते साग्न्यनग्निकत्वविष-
यःकर्तुरेवनियामकइति अतश्चपिण्डपितृयज्ञानुरोधात् सा-
ग्नेरेवद्वादशाहादिकालकर्तृत्वंननिरग्नेरित्युक्तं भवति तथाच
गालवः सपिण्डीकरणाभ्रेते पैतृकम्पदमास्थिते आहिताग्नेः
सिनीवाल्यां पितृयज्ञःप्रवर्ततइति आहिताग्नेः सिनीवाल्यामि-
तिचसाग्निदर्शयोरुपलक्षणं प्रमादात्कालातिक्रमेतु गोभिलः।
द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितं सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् का-
लेषूत्तरभाविषु उत्तरभाविषु त्रिपक्षादिषु यदहर्वोत्युभयो र-
प्यनग्नित्वविषयं वृद्धेःपूर्वमित्यर्थः असपिंडीकृतस्य वृद्धौदाना-
नर्हत्वात् वाशब्दःस्मृत्यन्तरोक्त कालसमुच्चये तथाच वौधायनः
सपिंडीकरणसम्वत्सरेपूर्णे त्रिपक्षेवातृतीयेवामासिचैकादशेवेति-
भविष्येपि द्वादशाहेत्रिपक्षेवा षण्मासेवात्रिमासिवा एकादशेवापि-
मासि मङ्गलस्यह्युपस्थिताविति मङ्गलेवृद्धौ अतोत्तरोत्तरकाले वृद्धि
सम्भवेपूर्वकालेवृध्यनुरोधेनेति सपिंडीकरणङ्कुर्यादित्यर्थः एवञ्चस
त्युभयोरनग्नित्वे वृध्यनुरोधेनैवसंवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणापक-
र्षोन्यथानेत्युक्तम्भवति तथाचशाठ्यायनः प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि स-
पिंडीकरणं तथा अपकृष्यापिकुर्वीत कर्त्तानांदीमुखेद्विज इति तथा
अन्तरेणैवयोवृद्धिं प्रेतश्राद्धानिकर्षति सश्राद्धीनरकेघोरेपच्यतेपितृ-
भिःसहेति अपिच नागरखंडे ततःसपिंडीकरणं वत्सरादूर्ध्वतःस्थि-
तं वृद्धिर्वागामिनीचेत्स्यात्तदर्वागपिकारयेत् उशनाअपि पितुःसपि-
ण्डीकरणम् वार्षिकेमृतवासरे आधानादुपसम्प्राप्ता वेतत्प्रागपि-

वत्सरादिति आदिशब्दस्तीर्थलाभाद्यर्थः वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायां तीर्थलाभतः सपिंडताद्वादशाहे मार्गेऽसार्थे ऋतुर्गतइतिवचनात् ततः संवत्सरेपूर्णेइतिसूत्रं केचिदन्यथैवव्याचख्युः तन्नविषयव्यवस्थाभावा न्नादरणीयमाकम् नचकात्यायनः अथातोऽधिकारइत्यारभ्य श्रौतस्मार्त्तकर्मणि श्रौताग्निस्मार्त्ताग्निमद्विषयाण्यभिधाय सपिंडीकरणमेवकेवलं साग्निकविषयमन्तरेण निरग्निविषयेऽवाहस्मेतिसम्भवान्नायं अतोमदुक्तापिव्यवस्था सूत्रस्येतिमामनुकम्पयविपश्चितःसहंतां नन्वेवंव्यवस्था सूत्रसन्नघटतइत्याशङ्कनीयम् ऋषिप्रणीतत्त्वेन सूत्रस्यगहनार्थत्वात् तस्मादाहिताग्न्यनाहिताग्नि निरग्निविषयत्वे नोक्तैवव्यवस्थेतिसिद्धम् अतःकश्चिद्व्याख्यत्द्वादशाहवर्षपर्यंतं वर्णकर्मलोपभयात् आनंत्यात्कुलधर्माणांपुंसांचैवायुषःक्षयात् अस्थितेश्चशरीरस्य द्वादशाहःप्रशस्यतइतिवचनाच्च । एकवर्षपक्ष एव नशोभनइति तद्वृद्धस्मृतिवैय्यर्थ्या न्नादरणीयंअंतरेणैवयोवृद्धि मित्यनेनप्रत्यवायोपलब्धेःआनंत्यात्कुलधर्माणांशरीरस्यास्थितेश्चेति हेतूपन्यासादस्यवचनस्य कुलधर्मपरत्वादशक्तरोगिकर्त्तृ विषयत्वावगमाच्च किञ्च सतिसंभवतिसपिण्डस्यावर्षांतएवसमापनविधानात् तथाच पूर्णेसंवत्सरेपिण्डः षोडशःपरिकीर्त्तितइति पिण्डःश्राद्धोपलक्षकः एवंकालमभिधाययोगमाह ।

मू॰ चत्वारिपात्राणि सतिलगंधोदकानि-पूरयित्वात्रीणिपितॄणामेकम्प्रेतस्य ॥ २ ॥

पात्राण्यर्घपात्राणित्रिभ्योऽर्घदानन्नषड्भ्यइतिचत्वारीत्युक्तं सतिलेत्यत्रबहुव्रीहिणैवतिलयुक्तत्वेलब्धेशब्दोपादानम्मंत्ररहित्यद्योतनार्थं अथवा तिलोसिप्रेतदेवत्यइतिप्रेतपात्रे मन्त्रविपरिणामार्थः

तथाचैकादशाहश्राद्धे रेणु: तिलोसिप्रे तदैवत्य:प्रे तालोकान्हिनो-
त्तमं मन्त्रमुक्त्वातिलानेवप्रक्षिपेदर्घपात्रेतद्गति लौगाक्षिपितृणामेकमप्र
तस्येतिक्रमस्तद्धि: तेनवैश्वदेवकृत्यानन्तरं प्रे तकृत्यं तत: पितृकृत्य-
मिति एकोद्दिष्टस्यसपिण्डीकरणांतर्भावात् तथाचबैजवाप: चत्वा-
र्युदकपात्राणिप्रयुनक्ति तत्रैकंप्रे तायत्रीणिपितृभ्यइति तदयुक्तम्
सूत्रोक्तक्रमस्यवैयर्थ्यात् नचबैजवापवचनं वाजसनेयिविषयं बह्वृच
विषत्वात् तथाचतत्सूत्रम् चत्वायुदपात्राण्येकं मृतस्यत्रीणीतरे-
षामिति अतोवविषयानवबोधादयुक्तमित्युक्तम् तथाचकठश्रुति:
दत्त्वापिण्डान्पितृभ्यस्तु पश्चात्प्रे तायपार्श्वत: तत्तु पिण्डंत्रिधाकृ-
त्वाआनुपूर्व्याच्चसंततम् निदध्या त्रिषुपिण्डेषुएषसंसर्जनेविधि:
चर्थपिण्डम् तस्त्र्यत्रिधाकृत्वापिण्डे षुनिदध्यादिति लौगाक्षि-
वचने पिचतुर्थपिंडस्यत्र्यश्चाह्वानप्रतीते: नचैकोद्दिष्टस्यदैवपूर्वत्वं-
युक्तम् तथाचशातातप: सपिंडीकरणंश्राद्धं देवपूर्वन्नियोजयेत्
पितृनेवाशयेत्तत्रपुन: प्रे तस्यनिर्द्दिशेत् इति यत्तु प्रे तपूर्वकंपिच्य-
श्राद्धमाचरन्तितद्भ्रान्तिनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् तथाचमार्कण्डेय
पुराणं तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्रपात्रचतुष्टयम् कुर्यात्पितृणांत्रितय
मेकम्प्रेतस्यपुत्रक धर्मप्रदीपेपि श्राद्धद्वय मुपक्रम्य कुर्वीतसहपिण्डनं
तयोस्त्रिपुरुषपूर्वं मेकोद्दिष्टन्तत:परमिति यत्पुन:पूर्वंकृत्वा नव-
म्प्रेतमुत्तरांस्तुपितामहान् चतुर्भि:पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तुर्वभ्रीयत-
इति चतुर्वंशतिमतमुक्तं तद्देशदेशात्पूर्वं प्रेतश्राद्धानुष्ठानविषयं क्वचि-
त्तथाचरणात् बह्वृचविषयंच तस्मात्पूर्वोक्त एवक्रम इतिसिद्धं अत्रच
पितृणां मित्यवेकशेषसमासा न्मातादीनामपीति गमयितव्यं युक्त-
मस्तावि पि पूर्वंजनिकपूरणेन सपिण्डन ङ्कर्त्तव्यंते नैवोत्तरत:श्राद्धं हि
त्वात्तथाचहारीत: तत:प्रभृतिवैप्रेत: पितृसामान्यमाप्नुयात् विंद-

तेपितृलोकञ्च ततःश्राद्धम्प्रवर्त्तते तथा पितृलोकङ्गतस्यान्नंभुक्तं स्यात्
स्वधासमं पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छतेति ब्रह्मपुराणेपि
मृतेपितरियस्याथ विद्यतेचपितामहः तेनदेयास्त्रयःपिण्डाः प्रति-
तामहपूर्वकाः तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डो नियोक्तव्यश्चपूर्ववत् मातर्य-
थमृतायान्तु विद्यतेचपितामही प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तासाम-
यंविधिरिति यत्तुमनुनोक्तम् व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानां नैवकार्यासपिण्ड
तेति तन्मातादित्रयव्यतिरिक्तविषयं तथाचस्कन्दपुराणम् व्युत्क्रमे-
णमृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरिष्यते यदिमातायदिपिता भर्तानैषत-
दाविधिरिति एषविधिर्व्युत्क्रममृतौ सापिण्ड्यनिषेधविधिरित्यर्थः ।
सुमन्तुः त्रयाणामपिपिण्डाना मेकेनापिसपिण्डने पितृत्वमश्नुते-
प्रेत इतिधर्मोव्यवस्थितइति अत्रैतच्चिन्त्यते किमपुत्रस्य सपिण्डी-
करणं स्यान्नवेति तत्रैकेकर्कादयआहुर्नेति तथाचगृह्यं पिण्ड-
करणे प्रथमः पितृणाम्प्रेतःस्यात्पुत्रवांश्चेदिति स्मृतिरपि अपुत्रस्य
परेतस्य नैवकुर्यात्सपिण्डताम् आशौचमुदकम्पिण्ड मेकोद्दिष्टं
नपार्वणं अपुत्रायेमृताःकेचित्पुरुषावास्त्रियोपिवा तेषांसपिण्डनाभा-
वादेकोद्दिष्टं नपार्वणमिति अन्येत्वपुत्रस्यापिभवतीत्याहुः तथाचरे-
णुः भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवा सपिण्डःशिष्यएववा सपिण्डीकरणङ्कुर्या
त्पुत्रहीनेमृतेसति भ्रात्रादिभिरपुत्रस्य सपिण्डीकरणेकृते एको-
द्दिष्टन्नियमतः कार्यन्तस्यैवसर्वदेत्यादि एवंद्वैधेसति करणे उपकारो
ऽकरणे प्रत्यवायोनेति केचित् आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्थेत्यन्ये
एतदुभयमप्य विचारितरमणीयम् कर्कादिपक्षेसापत्न्या पुत्रस्य
असपिण्डनेदौहित्रकर्तृकपार्वणादौ असपिण्डनस्य दानानर्हत्वा-
पत्तेः विधायकवचनैस्तस्यबाधितत्वाच्च द्वितीयपक्षेतूक्तव्यस्थापने
सपिण्डनस्यानियतत्वेन पिण्डस्यानर्हप्राप्यानर्हत्वदोषसद्भावापत्तेः

तस्मादपुत्रशब्देनानपत्यस्य विहितत्वात्करणम् सापत्यविषयमकरणञ्चानपत्यविषयमितिव्यवस्थेत्यविरोधः

सू० प्रेतपात्रम्पितृपात्रेष्वासिञ्चति येसमानाऽइतिद्वाभ्याम्॥ २ ॥

पात्रंपात्रोदकम् तेनकर्तायेसमानाइतिऋग्द्वयेन प्रेतार्घोदकम्पितृपात्रेष्वासिञ्चति मेलनेनसंस्कुर्यादित्यर्थः अत्रसंस्कारप्रयोजनत्वात्पूर्वमासिंच्यपश्चात्पितृपूर्वंञ्चतुर्थ्योर्घदानमितिक्रमः अत्र तत्संदिह्यते प्रेतशब्देनकिञ्चतुर्थःपुरुषोभिप्रेतः उताहो(१) न वमृतइति उभयथापि वचनदर्शनात् तथाहि वृद्धयाज्ञवल्क्यः वृद्धस्यैवतुयत्पात्रम् तत्त्रिञ्चे अपितामहे तत्सुतेसिञ्चयेत्पात्रमृतंसुतेसिञ्चयेत्पुनः वृद्धवसिष्ठश्च नवातीतार्घपात्रञ्च पिण्डांश्चपरिकीर्त्यते पितृपात्रेषुपिण्डेषु सपिण्डीकरणन्तुतत्रइति तथानिबन्धकृतोपि विश्वरूपप्रभृतयः केचित्प्रकर्षेणतोमृतःप्रेतइतिव्युत्पत्त्या चतुर्थस्यार्घपिण्डयोस्त्रिधाकरणे नासिक्रमेलनाभ्यामपि पिण्डत्रयस्यएककरणम् नचमृतस्यापि अर्घपिण्डयोस्त्रिधाकरणे न पिण्डत्रयमेलनमित्येवं संशयः तत्रैकआहुः उभयशास्त्रत्वा दुभयमतप्रामाणिकत्वाच्च विकल्पएवेति अत्रतेप्रष्टव्याः किंविकल्पःसाधीयानुतव्यवस्थेति तत्रयदिविकल्पःसाधीयानित्युच्यते तदाष्टदोषदुष्टत्वंसम्भवति अथव्यवस्थासाधीयसी तर्हि सम्भवेत दोषाभावात्सैवग्राह्येति नचव्यवस्थासंभवे ऽष्टदोषदुष्टोविकल्पो मीमांसकस्यग्या तस्माद्व्यवस्थैवग्राह्येति । तथाचाङ्गिराः प्रमाणानिप्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानियत्नतः सीदन्तिहिप्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः वसिष्ठोपि अव्यवस्थाचसर्वत्र तद्विनाशनमात्मनइति अतश्चसाग्निकःकर्ता चतुर्थपुरुषस्यैवार्घपिण्डौ

(१) समनन्तरमृतइत्यर्थः॥

विभागस्तथा सपिण्डनङ्कुर्यात् निरग्निककर्तातु मृतस्यैवार्घपिण्डत्रेधाकरणमित्यविरोधः तथाचकाश्यपः प्रपितामहस्यहृद्धस्य अर्घपिण्डक्रियाविधा इतरेषुनियुञ्जीत सपिण्डीकरणेग्निमान् वृद्धयाज्ञवल्क्योपि वृद्धप्रपितामहपिण्डन्त्रिधाकारयेद्बुधः प्रकर्षेणागतः प्रेतो नपिताप्रेतउच्यते स्मृत्यन्तरेपि प्रेतपात्रोदकपिण्ड मितरेषुनियोजयेत् त्रिधाकृत्वाक्रमेणैव सापिण्ड्यंतुनिरग्निकइति प्रेतपात्रोदकन्तत्र मृतपात्रोदकम् इतरेषुपितामहादिपात्रेषु॥

सू॰ एतेनैवपिण्डोव्याख्यातः॥ ४॥

एतेनेत्यर्घोदकतोयेन पिण्डोव्याख्यातो ऽर्घोदकवत्पिण्डोपि त्रिधाकृत्वा पितृपिण्डेषु योजनीयइत्यर्थः एवकारोमेलनेनैव पङ्क्तिर्भवतीतिनियमयति एवञ्चसति व्युत्क्रममृतौ पत्न्यासहगमनमृतौ च यथार्हं प्रपितामहभर्तृसपिण्डने सत्यपिपार्वणान्वष्टकादौ पङ्क्तिसिध्यर्थम् पुनरपिपितामहप्रपितामह्यादिभि र्यथायोगंसपिण्डीकरणम् कर्तव्यमित्युक्तंभवति तथाचरेणुः व्युत्क्रमेणप्रमीतायेतद्विनाप्रेतताध्रुवं पुनःसपिण्डनंतेषां कुर्यात्प्रेतोपितामहे अन्वष्टकासुदृध्यादौ पितामह्यादिभिःसह श्राद्धे सत्युपपन्नंस्यात्नचपित्रा सपिण्डनम् उशनाः अवपिड़तोयदापिण्डः पत्याचैकेनयोजितः अन्वष्टकेषुकर्षूणां तर्पणेचपृथक्पृथक् पुनःसपिण्डनंकार्यं पितामह्यादिभिःसह पठन्तिच व्युत्क्रमेणापिसापिंड्यम् कार्यमाचार्यसंमतं तथाप्यूर्ध्वंस्यसापिंड्येक्रतेस्यपुनराचरेदिति एवमन्यत्राप्यूहनीयं अत्रैतन्मीमांस्यते किंसहगमनेपत्न्या सापिंड्यङ्केवलं भर्त्रैवसहकिम्वा श्वश्र्वादिभिरपीति तत्रैकआहुः पत्याचैकेनकर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः सामृतापिहितेनैक्यं गतामन्त्राहुतिव्रतैरि-

त्वनेकश इत्यस्मुख्यवाचकतया इत्यश्राद्धस्य च पार्वणत्वाच्च प्रत्येक-त्वम्पितामहाद्युपलक्षणमिति अन्ये तु पुनरेकशब्देन जीवत्पिता-पितामह्या मातुःकुर्यात्सपिण्डनं प्रमीतपितृकःपित्रा पितामह्या-पिवासुतः तन्मातातत्पितामह्या तच्छ्वश्वावासपिण्डनं आसुरादि-विवाहेषु विन्नानांयोषितांस्मृतमिति वचनविहितस्य विकल्पचतु-ष्टयस्य निवर्तकत्वमितिव्याचक्षते ततस्य पित्रादित्रयेणैवमातुः सपिण्डनमिति उभयेषामभिप्रायः तदपरेनक्षमन्ते पत्न्यापिण्डस्य श्वशुरादिपिण्डेषु मेलनमनुचितत्वापत्ते. अतश्चसत्यपिपार्वणत्वे ऽन्वारोहणे भर्त्रैवकेवलंपत्न्यः सपिण्डनमित्येषामभिप्रायः एवं चसत्यन्वारोहणेभर्तृमात्रेणैव सापिण्ड्यं युक्तमित्याभाति मृता-यानुगतानाथस।तेनसहपिंडतां अर्हतिस्वर्गवासञ्च यावदाभूतसं-प्लवमित्यनेन विशिष्टविधानात् पार्वणादावपि तासां शभागित्वं पिंडदानेष्वपि कुशैरेवशिरोगोपनादि विधानोपपत्तेः तथाच श्व-शुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रियेतिप्रागुक्तम्। तथाचहे-माद्रिपद्धतौ पत्याचैकेनकर्तव्यं सपिंडीकरणं सुतैः सहयानेतु-मातॄणां वर्जयेतत्पितामहौ वचनान्तरमपि तत्रव्यासः मातुः सपिंडीकरणं क्रियते स्वामिनासह मातृकस्यैतृकम्पिंडमेकीकृ-त्यविधानतः। त्रीणिमिरपि पितामह्यादिभिस्त्रीभि र्मातरन्तुस-पिंडयेत् पितरिम्रियमाणेतु तेनैवोपरतेसति पुराणसमुच्चये पि-तामहादिभिःसार्द्धं पितुःकुर्यात्सपिंडतां मातुर्भर्त्रासहैकेन नत्व-न्यैःश्वशुरैः सहेति पक्षिकारणान्तुप्रागेवाभिहित मित्यलंबहुना अतैकेविवदन्ते सहगमनेभर्त्तुःसपिण्डनम् विधाय पश्चात्पत्न्या अपिसपिंडनमिति द्वयोःसपिंडनंपृथक्पृथगिति अन्ये पुनर्दम्पत्योः परस्परमन्त्यकपिंडद्वयम् मेलनंकृत्वा ऽनन्तरन्त्रिभिःसहभर्त्तुः स-

पिंडनेपत्न्या अपिक्लृतंभवेदित्येकमेवसपिंडीकरणमित्याहुः तन्न सहगमनेनुगमनेच भर्त्रैकेनसह पिंडनस्य विहितत्वादेकमेव सपिंडीकरणंयुक्तमित्याभाति तच्चासंस्कृतेन पत्यासपिंडनमयुक्त-मितिवाच्यम् असंस्कृतौनसंस्कार्यौ वैपौत्रप्रपौत्रकैः पितर-स्तत्रसंस्कुर्यादितिकात्यायनोब्रवीत् पापिष्टमपिशुद्धेन शुद्धंपाप-कृतापिवा पितामहेनपितरं संस्कुर्यादितिनिश्चयइतिकात्याय-नवचनात् पापिष्टमगतप्रेतभावं शुद्धेनप्रेतत्वरहितेन तथाशुद्धं-गतभावं पापकृताप्रेतेनपितरंसंस्कुर्यादित्यर्थः अनेनवचनेनासं-स्कृतेनापि मेलनमभ्यनुज्ञातं तस्मादेकमेवसपिंडीकरणमितिसि-द्धं तथाचरेणुः पृथक्चित्यांसमारूढा म्रियतेनुमृतापिवा पत्न्या-चैकेनकर्त्तव्यं तस्याअपिसपिंडनं पृथक्चित्यांसमारूढा यानारी तुपतिव्रता स्वामिनासहपिंडत्वे तस्याअपिकृतंभवेत् दम्पत्यर्थंद्वि-जश्चैकम् भोजयेत्रींस्तथोत्तरे तयोःसपिंडीकरणन्तुदम्पतिपिंडयो-रिति स्मृतिरपि मृतेपितरिमातुस्तु नकुर्यात्सहपिंडनं पितुरेव-सपिंडत्वेतस्या अपिकृतंभवेत् अन्यच्च देशकालद्रव्यदेवकर्त्तृक्ये तान्त्रिकोविधिः भेदेपुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यते स्मृत्यर्थसा-रेपि अन्वारोहणेत्वेके चित्यारोहणे स्त्रियाः पृथक्सपिंडीकरणन्न-कार्यमिति अत्रैकेपुनराक्षिपन्ति ॥ सपिंडश्राद्धेचतुर्थ्यः पिंड-दानङ्कृत्वानन्तरं सापिंडाप्रत्यवनेजनादिसर्वङ्कर्म मृतमारभ्यैवक-र्त्तव्यं पुनःप्रेतन्ननिर्दिशेदितिवचनात् एवञ्चसतिप्रत्यवनेजना-दिसर्वंकर्मस्मृतमारभ्यैव कर्मसुपितामहपिंडे पितुर्दैवतात्वं पि-तामहपिण्डे पितामहस्य तृतप्रपितामहपिंडे प्रपितामहस्येत्येवं चतुर्थस्यनिवृत्ति रितितेषामभिप्रायः तदयुक्तं उपक्रमोपसंहार-विरोधा द्येनैवारब्धस्तेनैवसमाप्तिरितिन्यायबाधादेकस्मिन्पिंडे

ऽन्यथ निर्देशेद्विदेवतैकत्वसम्भवादुपक्रान्त क्रमस्यैवेत्यर्थापत्तेः
नचतथेष्टं स्मृत्यन्तरे श्राद्धसमाप्तावेव पिंडमेलनस्याविहितत्वात्।
यत्तु पुनःप्रेतं ननिर्द्दिशेदित्युक्तं तदपिसापिंडाश्राद्धोत्तरश्राद्धेषु
प्रेतशब्दनिर्देशाभावप्रतिपादनपरंनपुनर्व्युत्क्रमप्रयोगविधायकम्
तस्मात्प्रकृतोपक्रांतक्रमेणैव श्राद्धं कृत्वांते पिंडसंमेलनंकर्तव्यमि-
तियुक्तं तथाचब्रह्मपुराणे सुवर्त्तुलांस्ततस्तांस्तुकृत्वा पिंडान्प्रपू-
जयेत् सर्वैःपुष्पैस्तथाधूपै र्दीपमाल्यानुलेपनैरिति सर्वैकाश्चाहुःपु-
त्रेणैवतुकर्तव्यंसपिंडीकरणं स्त्रियःपुरुषस्य मृतस्यान्येभ्रातृपुत्रादयो
पिये अपुत्रायांमृतायान्तु पतिःकुर्यात्सपिंडता मित्याभ्यांपतिपुत्र-
योरेवाधिकारस्तादभावेस्त्रीणां सपिंडनंनास्तीति अन्येतुसर्वंचसर्वस्य
भवतीत्याहुः एवञ्चसत्यकरणं अनपत्यास्त्रीविषयमित्यस्मन्मतिः।
तथाचपठंति कुर्याच्चेन्मृतभर्तृकायदिसृता पुत्रः स्वभर्त्रैव तत्
सापिंड्यं सचबांधवामृतयुवतिभिर्भर्तारमन्वेतिया तस्याभर्तृसपिं-
डनंसुतवती भर्तारमन्वेति या तस्यास्त्रीभि रनुक्रमादितिह षट्-
त्रिंशन्मतेनिर्णयः अस्यार्थः मृतभर्तृकायाः सपिंडनञ्चेत्पुत्रःक-
रोति तदाभर्त्रैवकेवलंसपिंडयेत् जीवद्भर्तृकायास्तु पितामह्यादि
भिरेव यातुभर्तारमनुगच्छति तस्याअपुत्रायाभर्त्रैवसपिंडनम्॥
पुत्रिण्यास्त्वनुगमनेपि पितामह्यादिभिरेवेति। अनेनचपतिपु-
त्राभावेपि सपिंडनमस्तीतिगम्यते अतश्चोक्तैवव्यवस्थेति तथाच-
धर्मप्रदीपे अपुत्रायोषितःपिण्डं भर्तृपिंडेनयोजयेत् यदिजीवतिभ-
र्तातु स्वश्वादिषुसमाविशेदिति अपुत्रासापत्यामृतास्त्री अनप-
त्यायाः सापिंड्या प्रयोजनानुपयुक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते किंसपिं
डीकरणे श्राद्धद्वयमेकपाकेन उततत्पृथक्पाकेनेति उभयथावचन-
दर्शनात् तथाह्योदनञ्चपृथक्पृथगिति तथासपिंडीकरणम् श्राद्धं

पृथक्पाकेनश्रद्धतदूति रेणुस्तुपाकैक्यमाह एवंश्राद्धद्वयङ्कु यत् कार्यैक्यादेकपाकतः एकोद्दिष्टम्पार्वणञ्च शेषम्प्रकृतिवद्भवेत् इति अत्रव्यवस्थीयते पृथक्पाकविधान मसपिंडनविषयम् पाकैक्यवि-धानन्तु पुनःसपिंडीकरणविषयमिति अन्यथाविरोधापत्तेः नच विकल्पः सम्भावनीयः अष्टदोषदुष्टत्वात् पुत्रिकापुत्रविषये बौधा-यनः आदिशेत्प्रथमेपिंडे मातरम्पुत्रिकासुतः द्वितीयेपितर न्तच्च तृतीयेचपितामहम् चशब्दश्चतुर्थे चतुर्थसमुच्चयार्थः गोत्रविषयेतु मार्कण्डेयः ब्राह्म्यादिषुविवाहेषु यातूढाकन्यकाभवेत् भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रे-णधर्मविदिति लौगाक्षिः मातामहस्यगोत्रेण मातुः पिंडोदक-क्रिया कुर्वीतपुत्रिकापुत्र एवमाहप्रजापतिरिति पत्नीकर्तृक सा-पिंड्ये विरोधमाभाषते लौगाक्षिः सर्वाभावेस्त्रियःकुर्युः स्वभर्तॄणा ममन्त्रकम् सपिण्डीकरणंश्राद्ध मेकोद्दिष्टञ्चपार्वणं श्राद्धेषुमन्त्र-वत्पत्नी कर्मकुर्याद्यथाविधिः तदौर्ध्वदेहिकेसाहि मन्त्राहोधर्मसं-स्कृतेति अत्रविरोधेह्यमन्त्रककरणं अधर्मविवाहोढाविषयं समन्-त्रककरणन्तु मन्त्रोढाविषयमितिव्यवस्था तथाचशातातपः धर्म्मैः-र्विवाहैरूढाया सापत्नीपरिकीर्तिता सहाधिकारिणीह्येषा यज्ञा-दौधर्मकारिणी तथाच मन्त्राहोधर्मसंस्कृतेत्युक्तं एतच्चानुज्ञाविषयं नारीयात्वननुज्ञाता पित्राभर्त्रासुतेनवा विफलन्तुभवेत्तस्या या-करोत्यौर्ध्वदैहिकमित्यापस्तम्बोक्तेः तदभावेविशेषमाह कात्यायनः असंस्कृतेनपत्न्याच ह्यग्निदानंसमन्त्रकम् कर्तव्यतमितरत्सर्वं का-रयेदन्यमेवहि तथा सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नीकुर्यात्सपिण्डनं ऋत्वि-जङ्कारयेद्वापि पुरोहितमथापिवेति पत्नीकर्तृत्वंसाध्वीपरम्वा । अपुत्राशयनंभर्तुः पालयन्तीव्रतेस्थिता पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्न

मर्थंहरेदपीति वचनादिति असंस्कृतोऽनुपनीतः सचकृतचूड-स्त्रिवर्षः तथाचसुमन्तुः श्राद्धङ्कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकोद्विजः। व्रतस्थोवाव्रतस्थोवा एकएवभवेद्यदिइति यत्तुमनुनोक्तं नाभि-व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते नह्यस्मिन्युज्यतेकर्म विनामौंजी निबन्धनादिति तदत्रिवर्षकृतचूडविषयं तथाचसुमन्तुः अनुपेत-स्तुकुर्वीतमन्त्रवत्पैतृमेधिकं। यद्यसौकृतचूडःस्या द्यदिस्याच्चत्रि-वत्सरः नाभिव्याहारयेद् ब्रह्मयावन्मौञ्जीनिबन्धनम् मन्त्राननु-पनीतोपि पठेदेवैकएवयद्वति तस्मात्त्रिवर्षकृतचूडः पितरौर्ध्वदे-हिकम् मन्त्रवदेवकुर्वीतेत्यलम्प्रसंगेन॥

मू॰ अतऊर्ध्वं संवत्सरे प्रेतायान्नं द-द्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतःस्यात्॥ ५॥

अतइति सपिंडनादूर्ध्वं वीप्सानित्यत्वार्था प्रेतायेतेयकत्वं-विहितपार्वणव्यतिरिक्तविषयं अहःशब्दस्तिथिवचनः अन्नग्रहणं-सतिसम्भवे आमव्युदासार्थं तेनच्चयाहेपाकेनैवश्राद्धमितिज्ञापितम् अत्रच सपिण्डनादूर्ध्वंप्रेतशब्दोपादानात् द्वादशाहादौसपिण्डने-पि पुनर्मासिकाद्यावृत्तिज्ञापनार्थम् तथाचगोभिलः यस्यसंवत्सराद-र्वाग्विहितातुसपिण्डता विधिवत्तानिकुर्वीत पुनःश्राद्धानिषोड-शेति विधिवदितियथाधिकारं पार्वणैकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथाच-पैठीनसिः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदाकुर्यात्तदापुनः प्रत्यब्दंयोय-थाकुर्यात्तथाकुर्यात्सदापुनः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तेस्ततः प्रागेकोद्दिष्टविधिनेतिगम्यते सपिण्डीकरणादर्वा कुर्याच्छ्राद्धा-निषोडश एकोद्दिष्टविधानेनकुर्यात्सर्वाणितानितिनैवोक्तत्वात् जातूकर्ण्योपिपितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः प्रत्यब्दम्प्रति-

मासश्च विधिर्ज्ञेय:सनातनइति पुनर्मासिककरणमाह कात्याय-
न:। सपिण्डीकरणादूर्ध्वंम् नदद्यात्प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टवि-
धानेन कुर्यादित्याहगौतम: सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधानेन
प्रतिमासिकन्नदद्या त्किन्तुपार्वणविधानेनेतिकात्यायनमतं गौत-
ममतेत्वेकोद्दिष्ट विधानेनेति अयंव्यवस्थितोविकल्प: साग्निक:
पार्वणविधिना निरग्निरेकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थ: तथाचजाबाल: अ-
सपिंडीकृतंप्रेतम् एकोद्दिष्टेनतर्पयेत् सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् त्रि-
भि:सामान्यमिष्यते पुलस्त्योपि एकोद्दिष्टेनतेताव यावत्पित्रो:स-
पिण्डनं सपिंडीकरणादूर्ध्वं मेकोद्दिष्टन्निवर्ततइति साग्निकवि-
षयमेतत् गौतममतोक्तमेकोद्दिष्टन्तु निरग्निविषयमित्यविरोध:
शौनकोपि तदूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधाने नदद्यादिति पार्वणत्वेविशे-
षमाह गौतम: अदैवंपार्वणश्राद्धं सोदकुम्भंत्वधर्मकम् दद्यात्प्रत्या-
ब्दिकश्राद्धा त्संकल्पविधिनान्वान्वहं अधर्मकं दाटभोक्तृधर्मशून्यं
प्रत्याब्दिकश्राद्धात्पूर्वंसपिंडीकरणादूर्ध्वं मित्युक्त: अत्रै तत्सन्दिह्यते
सापिण्ड्यादूर्ध्वंमासिकेषु किंप्रेतशब्दस्यनिर्द्देश: उतपितृशब्दस्येति

तत्रैकआहु: सपिण्डीकरणादर्वाक्प्रेतशब्देनतं बदेत् तदूर्ध्वम्पि-
तृशब्देन शर्मशब्देन निर्द्दिशेदित्यनेनपितृशब्दइतिअन्येत्वाहु पितृ
शब्दस्योच्चारणस्य मासिकादन्यश्राद्धविषयत्वा त्प्रेतशब्दएव तथाच
यस्यसंवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणम्भवेत् प्रेतत्वञ्च पितृत्वञ्चभवेत्त-
स्यद्विरूपतेति मासिकेषु प्रेतत्व मष्टकादौपितृत्वमित्यर्थ: अतोय-
दत्रयुक्तन्तद्ग्राह्यं पार्वणत्वे ग्नौकरणमाह पाणौहुतञ्चनाश्नीयात्
प्रेतोद्देशेषुसर्वदा तद्धोमञ्चनवाकुर्या दश्नीयात्तुसपिण्डने अस्यार्थ:
साग्निनाप्रेतोद्देशेषुमासिकेषुप्रेताग्रस्याद्दित्युद्देशेन पाणौहुतंना
श्नीया त्किन्त्वग्नौचिपेत् सपिण्डनेतु प्रेतश्राद्धत्वेपि हुतमश्नीयात्

तद्धोमश्चनेति निरग्निविषयं वाशब्दस्यव्यवस्थार्थत्वात् निरग्नेरे
कोद्दिष्टत्वादग्नौ करणाभावइति तथाचकात्यायनः हस्तेहुतं-
यदश्नीया ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः नष्टम्भवतितच्छ्राद्ध मितिशाता
तपोब्रवीत् स्मृतिरपि पित्र्येविप्रकरेहोमः साग्नेरपिभवेदिह अग्नौ-
करणशेषंहि पित्र्यब्राह्मणभोजने लौकिकेग्नौक्षिपेदन्नं श्राद्धेष्वन्नं
करेहुतं पार्वणादीतदश्नीयादित्युक्तम् श्रीधरादिभिः पठन्तिच
साग्निकेनतुविप्रेण यदन्नंहूयतेकरे तदन्नंनिक्षिपेदग्नौ भुक्त्वा-
चान्द्रायणञ्चरेदिति अथवासूत्रे प्रेतशब्दग्रहणं त्रिवर्षपर्यन्तमा-
ब्दिकश्राद्धस्याशुद्धत्वज्ञापनार्थं तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः सपिण्डीक-
रणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् तावदेवनभोक्तव्यं वर्जयित्वाक्ष-
येहनि पठन्तिच एकादशाहमारभ्य यावदब्दत्रयम्भवेत् ताव-
च्छ्राद्धेनगृह्णीयादितिशातातपोब्रवीत् अन्येकेआहुः त्रिवर्षप-
र्यन्तंश्राद्धगृहे नकुर्यादिति प्रेतमशुद्धंश्राद्धं अन्येकेंप्रत्यवतिष्ठन्ते
आब्दिकेपादकृच्छ्रंस्या देकाहःपुन. राब्दिके अतऊर्ध्वंनदोषः-
स्यात् प्रमाणाभावात् बहिःश्राद्धंनकुर्वीतेति वचनाच्च पठन्तिच
त्रैवार्षिकञ्चाप्रेतंस्या च्छ्रंवस्यवचनं यथेतिवचनात् त्रैवार्षिक-
मेवाशुद्धमिति तत्रतत्रउक्तवचनविरोधात् किञ्चैतद्वचनस्यार्यास्व-
त्तभावं बोधयति नशुद्धत्वंविदधाति वचनांतरविरोधात् भर-
द्वाजः प्राणायामत्रयंकृत्वा वहोरात्रंसपिण्डनइति अतश्चसदाचा
रानुरोधा दाब्दिकेपादकृच्छ्रंस्यादित्येतद्व चनमेव व्याख्येयम्
आब्दिकेऊनाब्दिकानन्तरकर्तव्यमासिके। सपिण्डनेपुनरहोरात्र-
स्योक्तत्वात् पुनराब्दिकंसपिण्डनम् अतश्चवर्षान्ते मृताहएव
सपिण्डीकरणङ्कृत्वाब्दिकमितिक्रमः तथाचजाबालः पूर्णेसम्व
त्सरेवृत्ते मृताहेपुनराब्दिके सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पुत्र-

स्तुने तरः तथाच पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः एको-
द्दिष्टन्तु तत्रैव मृतेऽहनि समापयेत् गालवः ततः संवत्सरे पूर्णे द्वे
श्राद्धे मृतवत्सरेति तथाच पूर्णे संवत्सरे चान्द्रायणन्नव मिश्रकं
प्राजापत्यं पुराणेष्वेकदृत्यर्थः एषांलक्षणान्येकोद्दिष्टप्रकरणे
भिहितं तथाच हारीतः चान्द्रायणन्नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके॥
एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयतइति पुराणेष्वितिबहुत्वं-
विकल्पपरं तत ऊर्ध्वं नदोषइत्यर्थः चतुर्थस्याग्रहणात् तथाच मासि-
कान्युपक्रम्याह हरेणुः दशमैकादशेमासि द्वादशेन्यूनवत्सरे ततो-
परेद्युरब्दान्ते सपिण्डीकरणं भवेत् ततोपरेद्युर्द्वितीयवत्सरादौ
तथाब्दिकम् तृतीयवत्सरात् प्रत्याब्दिकमितिक्रमइति अपिच-
पठन्ति सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दद्वयम्भवेत् तावद्विप्रोनभो-
क्तव्यो यदि व्याससमीपिच तथाच सपिण्डीकरणादूर्ध्वं काम्य-
श्राद्धेषु भोजयेत् संवत्सरांश्चचत्वारो वर्जनीयाः क्षयेहनि प्रथमेब्देतु
मांसानि द्वितीयेस्थानिचैवहि तृतीये रुधिरं प्रोक्तं चतुर्थेन्नं विशुध्य-
तीति॥ द्वादशाहस्य सापिण्ड्य विषयमेतत् कात्यायनः अशुद्धेषु
च श्राद्धेषु विप्रोभोक्ता नजायते विप्रं कुशमयं कृत्वा पाके कर्व्यं निवे-
दयेत् प्रेतायान्नन्दद्यादितिसूचयता तथोदककर्मेत्युपक्रम्यैकादश्या
मयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयेदित्यादिना गृह्योक्तं प्रेतश्राद्धमात्रोपयुक्तमि
ति नात्रपुनरुक्तमितिज्ञापितं तेनमासिकादिषोडशकं कृत्वा स-
पिण्डयेदित्युक्तं भवति अन्यथा प्रेतश्राद्धान्यनुक्त्वा सपिण्डीकरणं क्र-
थमसूचयिष्यत् मासिकान्याह याज्ञवल्क्यः मृताहनितुकर्तव्यम्
प्रतिमासन्तुवत्सरम् प्रतिसंवत्सरेचैव माद्यमेकादशेहनि अस्या-
र्थः अब्दपर्यन्तम् मासिमृताहे मासिकानिकार्याणि आब्दिकश्रा-
द्धमपि प्रतिवर्षमेवमेव आद्यंतु श्राद्धमेकादशेन्हिकार्यमिति तन्नैत-

त्सन्दिह्यते मासिकस्यमृताहेविहितत्वात् प्रथमासिकञ्चि मृताहे-स्या दुतैकादशाह इति तत्र केचाहुः आद्यमासिकमेकादशाहे द्वितीयादिकन्तु प्रतिमासंमृताहमिति तथाचरेशुः प्रतिमासम्मृताहस्युः द्वादशैतानिवत्सरम् उत्कृष्यते हितत्सदंकुर्या देकादशेन्हितदिति अन्येत्वाहुः एकादशाहेश्राद्धद्वयम् कार्यमेकं प्रथममासिकत्वेनापरमेकादशाहिकत्वेनेति तन्नादरः प्रथमासिकस्य द्वादशाहादिकालेषुविहितत्वात् तथाचगोभिलः मरणात् द्वादशेन्हिस्यात् मास्यूनेवोनमासिकमित्यादि नद्वितीयः नचैकादशाहश्राद्धमेव श्राद्धद्वयोपलब्धेः तयोरेकैकादशेन्हितन्नियमितत्वाच्च तथाचात्रिः प्रेतार्थंसूतकान्नेन ब्राह्मणान्भोजयेद्दश आदरश्राद्धनिमित्तेन चैकमेकादशेहनीति एकादशेन्हिदशैकञ्चेत्यन्वयः तथाप्रथमेन्हितृतीयेच पञ्चमेसप्तमेपिच नवमेकादशेचैव तत्रचश्राद्धमुच्यते तस्मान्नव श्राद्धमाद्यं चैकादशाहेप्रथमासिकन्तु द्वादशाहादाविति युक्तम् तथा चकार्ष्णाजिनिः ऊनान्यूनेषुमासेषु विषमेन्हिसमेपिवा त्रैपक्षिकत्रिपक्षेस्या न्मृताहेष्वितराणितु॥ ऊनानीत्यूनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकानि अपिचपठन्ति आदरन्त्रैपक्षिकञ्चैव ऊनषाण्मासिकेपिवा अन्यानिमासिकानिस्युः स्वस्वकालेयथाविधीति आदरमूनमासिकम् प्रथममासिकमित्यर्थः एषांकालमाह गालवः ऊनषण्मासिकंषष्ठे मासन्यूने मासिकम् त्रैपक्षिकन्त्रिपक्षेस्या दूनाब्दंद्वादशेतथेति एषांमृताहेष्वनियमइत्यर्थः तथाचक्रतुः श्राद्धे एकादशेमासि तथाश्राद्धे तुपञ्चमे ऊनाब्दिकोन षण्मासौ भवेतांश्राद्धकर्मणीति पक्षान्तरमाहगौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यूनैः त्रिभागेनोनएव वा श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याहगौतमःएकद्वित्रिदिनैर्न्यून इति ऊनत्रिंशद्यष्टाविंशति सप्तविंशतिदिनेषु क्रमेणोनाब्दिकोनषा

बमासिकाद्यमासिकानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः द्विभागेनोनइत्येकविंशद्ब्‍
दिनेप्रातानिकार्याणीतियथाशक्तिविकल्पः अनुकल्पोवाद्वादशाहं
यदाद्यमासिकविधानम् तद्भिन्नकर्तृविषयम् क्षत्रियादीनांत्वाशौचा
न्तेशरीरपूरक पिण्डकसमाप्तावेव मासिकश्राद्धस्य वक्ष्यमाणत्वात्
ऊनानांवर्ज्यकालमाह गार्ग्यः नन्दायांभार्गवदिने चतुर्दश्यान्त्रिपु-
ष्करेऊनश्राद्धंगृहीपुत्र धनक्षयमवाप्नुयात् मरीचिः त्रिपुष्करेचनन्दा
सु सिनीवाल्यांभृगोर्दिनेचतुर्दश्यांचनोनानि कृत्तिकासुत्रिपुष्कर
इति अत्र केचिद्वदन्ते आद्यमेकादशेहनीत्येकादशाहश्राद्धम् क्षत्रि
यादीनामाशौचमध्येभवतीति आद्यंश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशे-
हनि कर्त्तुस्तात्कालिकोशुद्धि रशुद्धःपुनरेवसः एकादशेन्हियच्छ्रा-
द्धम् तत्सामान्यमुदाहृतम् चतुर्णामपिवर्णानां सूतकन्तुपृथक्पृथ
गितिवचनाभ्या मेकादशाहेविहितत्वादिति अन्येत्वाहुः एकाद-
शेहनीत्यस्याशौचान्तदिनोपलक्षकत्वा चातुर्वर्ण्यस्याथाशौचांतए
वेति अन्यथा विप्रस्या शौचान्ते क्षत्रियादीनामाशौचमध्ये इत्यर्द्धज-
रतीयापत्तेरिति आद्यंश्राद्धमशुद्धोपीत्यस्य मासिकापेक्षया नव-
श्राद्धस्यैवाद्यत्वा न्नवश्राद्धविषयत्वं नवश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकाद-
शेहनीति कार्ष्णाजिनिपाठादिति निबन्धकृतांविरोधः तदेतद्वि-
चारणीयम् किमाशौचमध्येकरणम् विचारसहं किंवाशौचोत्तर-
इति उभयपक्षस्यापिवाचनिकत्वात् तथाहिआशौचमध्येआह
कात्यायनः एकादशेन्हियच्छ्राद्धं प्रतेकन्तत्समाचरेत् आशौचेषुच-
श्राद्धेषुविप्रोभोक्तानजायते विप्रं कुशमयंकृत्वेतिप्रागुक्तम् गालवोपि
एकादशेन्हियच्छ्राद्धन्ततत्कुर्याद्वृषपूर्वकम् सर्वेषामेववर्णानां सूत-
कन्तुपृथक्पृथगिति सापिण्डरे विष्णुरपि मन्त्रवर्जं हिशूद्रस्य द्वाद-
शेहनिकीर्तितमिति आशौचांतेत्वंगिराः एकादशेन्हिविप्राणाम्

क्षत्रियाणांचयोदशे वैश्यानांषोडशे श्राद्ध मेकविंशेचशूद्रके। श्राद्ध मेकादशाह्निकं मासिकादित्रं नवमादाद्य मात्स्येपि क्षत्रादिःसूत कान्तेतु भोजयेदयुजोद्दिजान् द्वितीयेन्हिपुनस्त द्वदेकोद्दिष्टंसमाचरेत् तथा आशौचानन्तरंपुत्रो वृषोत्सर्गप्रपूर्वकं आरभेतशुद्धिंभूत्वा श्राद्धमेकादशाहिकं अत्रिरपि प्रेतार्थंसूतकांतेतुब्राह्मणान्भोजयेद्दश आद्यश्राद्धनिमित्तेन एकमेकादशेहनीति दशैकम्बेतत्र-न्वयः एवंवचनविप्रतिपत्तौ व्यवस्थीयते एकादशाहेश्राद्धत्रयं प्राप्नोति एकमत्रनवश्राद्ध द्वितीयमाद्यश्राद्धं तृतीयमपकर्षंमासिकं तत्रापकर्षे ब्राह्मण एकादशाहेंऽत्रनवश्राद्धं आद्यश्राद्धञ्चेतिद्वयङ्कृत्वा प्रथममासिकादिश्राद्धचतुर्दशकञ्चकृत्वा द्वादशाहे सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् अनपकर्षेत्वेकादशाहे नवमाद्यञ्चेतिद्वयङ्कृत्वा द्वादशाहादौविहितस्वस्वकाले मासिकादिषोडशकङ्कुर्यादिति क्षत्रियादिभिस्त्वं तत्रनवश्राद्ध माद्यश्राद्धञ्चैतेकादशाहे नियमितत्वादाशौचमध्येद्वयङ्कृत्वा ऽशौचान्तेप्रथममासिकादिषोडशकमपकर्षेकर्त्तव्यम् आशौचमध्ये पूरकपिंडासमाप्तौ मासिकानामविहितत्वात् आशचान्तेतिसपिंडदानस्यविहितत्वाच्च तथाचमरीचिः आशौचातेवतःसम्यक् पिंडदानंसमाप्यते ततःश्राद्धम्प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयन्विधिः हरिनाथोपि प्रदेयोदशमःपिंडो राज्ञांवैद्वादशेहनि वैश्यानांपञ्चदशके देयस्तुदशमस्तथा पिंडः शूद्रेणदातव्ये-दिनान्यष्टौनवाथवा सम्पूर्णेचततोमासे पिण्डशेषंसमापयेदिति अनपकर्षेतु यथाकालम्मासिकमिति अतस्त्वयेषुनिबन्धेष्वेकादशाहे क्षत्रियादीनां श्राद्धम्विहितम् तत्रनवश्राद्धाद्यश्राद्धविषयम् येषुत्वाशौचांतेप्रतिपादितम् तन्मासिकादिश्राद्धषोडशकविषयमित्येवङ्कल्पने ननिबन्धकृतामविरोधोदेशाचारविषयत्वेनवेति सर्वमनवद्यम्।

इति श्री श्राद्धकाशिकायाम्पञ्चमोकण्डिका समाप्ता।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्मनः
कर्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायांसूत्रवृत्तौ ।
सपिण्डीकरणप्रकरणम् ॥

इत्थम्पार्वणैकोद्दिष्टसपिण्डनश्राद्धेष्वप्रादक्षिण्यादि धर्मानुपदिश्येदानींस्त्रीकृत्वेन तद्विपरीतप्रदक्षिणादिधर्मान्प्रतिपादयिषुराभ्युदयिकश्राद्धमारभते ॥

मू॰ आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः ॥१॥

अभ्युदयइष्टापूर्त्तादुत्सवकाल स्तत्रक्रियतइत्याभ्युदयिकम् शेषिकष्ठञ् प्रदक्षिणमितिविशिष्टविधिः उपचारःकरणम् अत्रश्राद्धेसर्वमनुष्ठानम् प्रदक्षिणम्भवतीत्यर्थः अभ्युदयोवृद्धिःइत्यनर्थान्तरम ॥ तथा अग्न्याधानाभिषेकेदा विष्टापूर्त्ते क्रियाकृतौ वृद्धिश्राद्धम्प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणेतथेति वृद्धगार्ग्य वचनात् आदिशब्दः-पुत्रजन्मविवाहाद्यर्थः तथाचसएव पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौंजीत्यागबन्धने चूडायांचविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयतइति ननुच नान्दीमुखङ्कर्माङ्गञ्चेति संज्ञाभेदात्कथमाभ्युदयिकम् वृद्धिश्राद्धमित्युच्यते वृद्धिश्राद्धएवनांदीमुखमिति संज्ञाभेदःप्रयोग विशेषणार्थः तथा चवृद्धवसिष्ठः पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् तच्चनान्दीमुखमितिविशेषः समुदाहृतइति यत्तु कर्माङ्गमिति संज्ञान्तरं तदपिवृद्धिधर्मातिदेशेन तत्तद्रूपमेवसंज्ञाभेदेपीत्यविरोधः तथाच पारस्करः । निषेककालेसोमेच सीमन्तोन्नयनेतथा ज्ञेयंपुंसवनेश्राद्धङ्कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतं लौगाक्षिरपि नामान्नचौलगोदान सोमोपनयपुंसवे स्नानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धम्विधीयतइति अत्राभ्युदयिकइति वदतामातृस्थापनाद्यंगेषु प्रागुदक्संस्थतैवोक्ता देवकृत्य

त्वादितिगम्यते अतएवप्राङ्मुखस्य कर्तुरुदक्संस्थतायामप्रादक्षि-
ण्यमपि स्यादित्याहुः तत्रापिप्रादक्षिण्यमेवेत्युदङ्मुखस्यैव कर्तृत्व-
मित्यन्ये अत्रानूचानाःप्रमाणम् अत्र तच्चिन्त्यते किंश्राद्धत्रयन्दिन-
त्रये कार्यमुतैकदिनएवेति तत्र केऽप्याहुः एकस्मिन्कर्माहएवेति
मातृभ्यःप्रथमन्दद्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरं ततोमातामहेभ्यश्च वृद्धौश्रा-
द्धत्रयंस्मृतमितिवचनादिति तदयुक्तं अस्यापित्रिदिनविधायकत्वं
प्रतिभानात् तथाचस्मृतिः मातृश्राद्धन्तुपूर्वेद्युः कर्माहन्येवपैतृकम्
मातामहञ्चोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयम्भवेत् वसिष्ठोपि पूर्वेद्युर्मातृकंश्राद्धं
कर्माहम्पैतृकन्तथा उत्तरेद्युःप्रकुर्वीतमातामहगणस्यत्विति नन्वेक
दिनकरणन्दिनत्रयाशक्तौ कर्माहएवेदितव्यमितिचेत् तदपिन तत्रा-
पिपूर्वेद्युरेव विहितत्वात् तथाच पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्व-
वासरे श्राद्धत्रयम्प्रकुर्वीतवैश्वदेवन्तु तान्त्रिकमिति तान्त्रिकमि-
त्येकदिने विशिष्टविधिः वृद्धमनुरपि अलाभेभिन्नकालानां नांदी-
श्राद्धत्रयम्बुधः पूर्वेद्युरेवकर्तव्यम्पूर्वाह्णेमातृपूर्वकमिति यत्त्वेक-
दिनएवाचरन्ति तद्वचनादर्शननिबन्धनमित्यवधेयं जातकर्मादि-
विषयम् वेत्यविरोधः पठन्तिच पुंसवनेच सीमन्तेत्यन्न चौलोपना-
यने गोदानेस्नानउद्वाहे नांदीश्राद्धम्पुरोदितंइति अतस्त्वविहितेषु
पूर्वेद्युरेवेति तन्न अकृत्वामातृयागन्तुयः श्राद्धम्परिवेषयेत् तस्य-
क्रोधसमाविष्टाहिंसामिच्छन्ति मातरइत्यादिवचनान्मातृपूजनस्य
श्राद्धे पूर्वभावित्वात्तत्पूजने विरुद्धानीचवाक्यानि दृश्यन्ते अत्रकात्या-
यनपरिशिष्टम् गौरीपद्माशचीमेधा सावित्रीविजयाजया देवसेना-
स्वधा स्वाहामातरोलोकमातरः धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्म देवतया
सह गणेशेनाधिकाह्येतावृद्धौ पूज्याश्चतुर्द्दशेति चतुर्विंशतिमतेतु-
ब्राह्मण्याद्यास्तथासप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपः वृद्धौवृद्धौसदापूज्याः

पश्चान्नान्दीमुखान्पितॄन् ब्राह्मीमाहेश्वरी चैवकौमारी वैष्णवीतथा वाराहीचतथैन्द्रीच चामुण्डादेव्रमातरः तिस्रःपूज्यापितुः पत्नेति- स्त्रोमातामहेतथा। इत्येतामातरःप्रोक्ताः पितृमातृस्वसाष्टमीति अत्रयथाशाखंयथा जातिकुलम्बाय्यस्त्वविरोधः तथाच चतुर्वि- शतिमते श्राद्धआभ्युदये प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम्। जातिधर्मकुल- श्रेणिलोकानां हृद्धिकारकमिति तत्रमाध्यन्दिनशाखायामनुक्तत्वा त्किञ्छन्दोगोक्तम् कार्यमुत्तान्यस्मृत्युक्तमिति सन्देहः तत्रैकेआ हुःपरोक्तत्वाद्यत्किञ्चिदिच्छयेति तथाचसंग्रहकारः सर्वेषामपि पत्नाणांस्वगृह्योक्तंविधीयते स्वगृह्योक्तस्य त्वभावेग्रहणंस्वेच्छयाभ- वेदिति तदयुक्तं सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृत्वात्तस्यान्यशाखिवि- षयत्वात्पारस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च तथाचस्मृतिसंग्रहः। नगृ- ह्यादिस्मृतिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते कर्तुमर्हन्तितेसर्वेपारस्कर- मुनीरितमिति परेषांकरोतीतिहिव्युत्पतेः अतश्चगौर्यादयएवा- त्रशाखायामितितत्प्रकारमाह॥ सएवप्रतिमासुचशुद्धा सुलिखि- त्वावापटादिषु अपिचाचतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्चपृथग्विधैरिति शुद्धासु- रजतादिधातुमयीषुअक्षतपुञ्जाः यवमुष्टयः यथामश्वबंयथाकुलञ्च- विकल्पः व्यवस्थितविकल्पोवा जातकर्मणिबालानांनामाह्न यन कर्मणि निरीक्षणेप्राशने च व्यवस्थंमातृपूजनमितिवचनात्। अ- तएवपृथग्विधैरित्युक्तं गन्धताम्बूलवस्त्रादिभिश्चशब्दार्थः तथा कु- ड्यलग्नावसोर्धारांसप्तधारांघृतेनतु कारयेत्पञ्चधारांवानातिनी- चांनचोच्छ्रितां कारयेदितिस्वार्थेणिच्स्वकर्तृत्वान्नियमार्थोवा ते- ननातिनीचांनचोच्छ्रितामितिमातृसंमितामेव नतासामधऊर्द्ध- त्वाधिकमित्यर्थः कालमाह॥

मू॰ पूर्वाह्णे ॥ २ ॥

श्राद्धङ्कुर्य्यादितिशेषः एतच्चसकलदैवधर्मोपलक्षणं तेनोपवीति प्राङ्मुखदक्षिणजानुपातदैवतीर्थप्रागुदक्संस्थनमस्कारादिदैवधर्मः सर्वोपिप्राप्नोतीत्यर्थः। तथाचप्रचेताः अपसव्यन्नकुर्वीत नकुर्यादप्रदक्षिणं प्राङ्मुखोदेवतीर्थेनक्षिपन्देवविसर्जनम् दक्षिणम्पातयेज्जानुन्देवान्परिचरन्सदा निपातोनहिसव्यस्यजानुनोविद्यतेक्वचित् यथोशोपचरेद्देवांस्तथाद्धौपितॄनपि दध्यव्रतेः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोपिवा तथा पूर्वाह्णे दैविकंश्राद्धमपराह्णे तुपैतृकं एकोद्दिष्टन्तुमध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति दैविकन्द्वादश्यादिषुवैष्णवं तथाच विश्वामित्रः देवानुद्दिश्यक्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्द्वादश्यादिषुयत्नतइति नन्वेवं प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यादानेकस्मृत्याप्रातरेवास्यविहितत्वात्कथम्पूर्वाह्णइति उच्यते प्रातःशब्देनपूर्वाह्णस्यैवोक्तत्वादितिवक्ष्यमाणत्वात् एवञ्चसतिपूर्वाह्णः किंद्वेधाविभक्तोह्निग्राह्यः किंवात्रेधाह्निविदइत्यायाति चतुर्धाविभागान्तर्भूतत्वात् उच्यते दैवमानुषपित्र्यकालापेक्षयाविभागौ चिन्त्यौत्रिधाविभागएवग्राह्यइत्यदोषः तथाचश्रुतिः पूर्वाह्णोवैदेवानांमध्यन्दिनोमनुष्याणा मपराह्णःपितॄणामिति नन्वेवमपिश्रुतिरेवपुनरन्हः पूर्वाह्णोदेवाः अपराह्णः पितरइतिद्विधैवाह तत् कथन्त्रिधाविभागएवेति मैवं सामान्येनास्याः श्रुतेराभ्युदयिकादन्यपित्र्यविषयत्वात् यत्तु पितॄनप्यत्रदेववदित्यतिदेशेनप्रागावर्त्तनादह्नः कालंविद्यादितिगोभिलसूत्रेणच द्विधाविभागेनमध्यान्होभिहितःसपाकयज्ञादिदैवकर्मविषयः अन्यथापराह्णेपाकयज्ञासंभवात्। तस्मात्त्रिधाविभागएवग्राह्यइत्यदोषः तथाचश्रुतिः पूर्वा-

ह्लोवैदेवानां मध्यन्दिनइति सिद्धम् तथाचगार्ग्यः ललाटसंमिते भानौप्रथमः प्रहरः स्मृतः सएवाध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते अध्यर्धमधिकार्धं सार्धं प्रहरइत्यर्थः। अग्न्याधानाभ्युदयिकेतु गालवः। पार्वणञ्चापराह्णेतु वृद्धिश्राद्धन्तथाग्निकमिति। अग्न्याधान निमित्तमपराह्णइत्यर्थः।

सू० पित्र्यमन्त्रवर्जञ्जपः॥ ३॥

मधुमतीपितृसहितयोरुपलक्षणञ्चैतत्। तथाचमनुकात्यायनौ मधुव्वाताजपस्थानेकुर्यात्तत्रप्रयत्नतः। उपास्मैगायतेत्यादिकृचः पञ्चजपेत्तथा मधुमध्विति यस्तत्रत्रिर्जपोशितुमिच्छताम्। गायत्र्यानन्तरं सोत्रमधुमन्त्रविवर्जितः। नचाश्नत्सुजपेदत्र कदाचित्पितृसंहितां अन्यएवजपःकार्यः सोमसामादिकं शुभमिति। पित्र्यमन्त्राअश्नत्सुजपे दित्यत्रोक्तास्तान्वर्जयित्वाजपः कर्तव्यइत्यर्थः। अत्रजपत्वाविशेषा दुशन्तस्त्वाऽयंतुनइत्यादीनामपि प्रतिषेधइति केचित्। आवाहनार्थत्वादनयोर्न प्रतिषेधइत्यन्ये एवञ्चस्मृतिब्राह्मणाना मग्निस्थानीयत्वात्तच्छरीरवर्तिपित्रावाहनस्य मन्त्रेणैवोचितत्वाच्च विधिरेवंयुक्तःप्रतिभाति। अन्यथामन्त्रवत्क्रियमाणानाममन्त्रकत्वेन विफलत्वापत्तेः। अत्रेदं चिन्त्यते किंवस्वादिप्रयोगः प्रकर्तव्यउतनेति। अत्रशेषंपार्वणवदित्यति देशेनप्राप्नोतीति। तदयुक्तम् पितृणामप्यत्रदेवरूपत्वात्। तथाचस्मृतिः पितृणांरूपमास्थाय देवाअन्नमदन्तिते तस्मात्सत्येन दातव्यं वृद्धिपूर्वंप्रदातृभिः नांदीमुखेतिप्रयोगस्य तत्प्रतिनिधिरूपत्वाच्च। तथाह्युक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषः समुदाहृतः अपिच चतुर्विंशतिमतम् नांदीमुखमितिविशेषः सम्पादितोनान्यइत्यर्थः।

ऋजवोदर्भाः ॥ ४ ॥

दर्भशब्दोत्रदूर्वादि द्रव्योपलक्षको नसमूलत्वव्यापकः तेनात्र-दूर्वासाहचर्याद मूलाऋजुदर्भाभवन्तीत्यर्थः। तथाचपुराणसमुच्चये दधिदूर्वाक्षतमधु बदराद्यैर्तमिश्रितैः अनुलेपनगन्धादि रक्तसूत्र ञ्चशस्यते वृद्धवसिष्ठोपि अपसव्यञ्चानुपातमन्त्रं मांसञ्चवारिजम् रक्तंविवर्जयेदर्भा न्समूलांश्चतिलानपीति गृह्यपरिशिष्टेपि युग्मा-न्ब्राह्मणाञ्समूलादर्भाइति। तत्रैतत्संदिह्यते किंवृद्धिश्राद्धमदैवतं स्यादुतसदैवतमिति उभयथापिस्मृति दर्शनात्। तथाहि विष्ण-प्येतेषु युग्मांस्तुभोजयेद्ब्राह्मणांच्छुचिः प्रदक्षिणन्तु सव्येनप्रदद्या द्दैवपूर्वकमिति। मार्कण्डेयोपि वैश्वदेवविहीनन्तत्केचिदिच्छन्ति सूरयइति। तदाभ्युदयिकं तत्रैकआहुः यथाशाखंव्यवस्थेति। एवञ्चसतितत्रापिकिंश्राद्धत्रयेपि विशेषणाद्दैवतविकल्पः किंवाश्रा-द्धविशेषइति संदेहः अविशेषेणैवश्राद्धत्रयेपीत्येके तदद्वयंश्राद्धवि-शेषेत्रदैवस्य विकल्पितत्वात्। तथाचशातातपः नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैवच मातृश्राद्धन्तु युग्मैस्यादवैं प्राङ्मुखैःपृथक् केवलमित्यर्थः। आचाररतिकेपि पितरोन्वष्टकाश्राद्धेमाताभुंक्तेसदै-वताम् वृद्धावदैत्रतंमाता पितरश्च सदैवतामिति तस्मान्मातृश्राद्धएव दैवतविकल्पइति सिद्धं तथाच अन्वष्टक्येपितृभ्यश्च ततस्त्रीभ्यश्च सदैवतं ताभ्यस्त्वदैवतं वृद्धौतेभ्यश्चैवसदैवतमिति यत्तु विष्णवप्ये-ष्वितिवचनं तत् द्वादशदैवत्यापिक्षयान्यनवदैवत्ये प्युपपद्यतइ-तिविरोधः॥

मू० यवैस्तिलार्थाः ॥ ५ ॥

(१) अर्थं प्रयोजनंप्रतिनि धुग्रपलक्षणञ्चैतत् तेनयवैस्तिलप्रतिनि-

(१) अत्रयावन्तस्तिलार्थास्तेसर्वेपियवैरेवकर्त्तव्याः॥

धिर्यथातथास्वधादिपदेषु स्वाहादिपदानिप्रतिनिधातव्यानीत्य-
र्थः तथाचेश्वरः कुर्यात्स्वाहास्वधास्थाने वाचनेप्रीयतामिति इ-
ष्टिश्राद्धेषुसर्वत्रनमोमेनन्निरिष्यतइति । नचयवैस्तिलार्थाइति वद-
तीयवक्षेपमंत्रोपिपितृपर्वेषु स्यादित्युक्तं तिलार्थस्यैवयवैरुप दिष्ट-
त्वान्नमन्त्रस्येति तिलोसीति प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च अतस्तिलोसीति-
मन्त्रएवयवोसीत्यादि पदप्रक्षेपःपितृपात्रे प्वपीतितथाचाश्वलायनः
यवोसिसोमदेवत्यो गोसवोदेवनिर्मितः प्रत्नमद्भिःपृक्तःपुष्ट्यानांदीमु-
खांल्लोकान्प्रीणाहिनःस्वाहेति पुराणसमुच्चयेपि अस्मच्छब्दन्नकु-
र्वीत श्राद्धे नान्दीमुखेक्वचिदिति अत्र केचिद्वृद्धिश्राद्धे पितृर्घपात्रं न्युब्ज-
मित्याहुस्तद्विशेषवचनानवलोकननि बन्धनमितुप्रेक्षणीयं तथाचे-
श्वरः अपसव्यं पितृश्चैव वामजानुनिपातनम् न्युब्जंपात्रन्नकर्त्त-
व्यं वृद्धिश्राद्धेषुसर्वदा वसिष्ठोपि दत्त्वापिण्डान्नकुर्वीत पिण्डपात्र-
मधोमुखमिति तथा गुडेधूपःप्रयत्नेनपुष्पाण्येवोत्तमा निचइति ॥

मू० सम्पन्नमितितृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्न-मितीतरेब्रूयुः ॥ ६ ॥

तृप्तास्थ इत्यत्रसंपन्नमितिवदेदित्यर्थः (१) साकांक्षत्वात्सुसंप०नमि-
तिप्रतिवचनम् एतच्चपाकश्राद्धएवनामान्ने तत्रैतदसम्भवात् त-
थाच आमश्राद्धमनंगुष्ठ मग्नौ करणवर्जितम् तृप्तिप्रश्नविहीनन्तुक
र्त्तव्यं मानवैर्ध्रुवमिति विहितश्चविकल्पो नामश्राद्धम् तथाचवृद्ध-
याज्ञवल्क्यः आमश्राद्धंप्रकर्त्तव्यं बुद्धोनान्दीमुखेसदा पाकेनवाब-
हिःशालेः मधुरम्बदरंदधीति अत्रयथाकुलंयथासम्भवंवाविकल्पः
अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्राद्धे पिण्डदानमामे कार्यमुतपाकेनेति
तत्रकआहः आमश्राद्धं यदाकुर्यात् । विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा तेना ।

(१) सुसम्पन्नमितिप्रोक्तंशेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ग्नौकरणंकुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत्। दद्यादृ्दिद्विजातिभ्यः।
शृतन्वायदिवाशृतं तेनाग्नौकरणंकुर्यात्पिण्डांस्तेनैवनिर्वपेत्दृति
मत्स्यपुराणव्यासवचनाभ्यां आमेनविहितत्वादामेनैवेति। तद-
युक्तं आमश्राद्धं यदाकुर्यात्पिण्डदानङ्कथम्भवेत्। गृहपाकात्समु
द्धृत्य सक्तुभिःपायसेनवेति पाकेनविहितत्वात् एवन्तर्हि विक-
ल्पोऽस्त्विति नव्यवस्थासंभवेऽष्टदोषदुष्टत्वात्। तस्मात्द्विजकर्तृ-
केपाकेन शूद्रकर्तृक आमेनेतिव्यवस्थोत्पदेयत तन्नातीवशोभते।
साग्निनिरग्न्योर्विषया व्यवस्थोपपत्तेः तस्मात्साग्नेः पाकेनाग्नौ
करण पिण्डौनिरग्नेरामान्नेनेतिव्यवस्था अथवायथाकुलमिति।
यच्च आमेनपिण्डांदद्यादग्रो विप्रान्पक्वेनभोजयेत्। पक्वेनकुरुतेपि-
ण्डान्विप्रेष्वामं प्रयच्छति तावुभौमनुनाप्रोक्तौ नरकार्होनसंशयः
तस्माद्विपर्ययस्विद्वान्नकुर्याच्छ्राद्धकर्मणीति तच्छ्राद्धान्तरविषयं॥

मू० दधिबदराक्षतमिश्राःपिण्डाः॥७॥

अक्षतायवाः मिश्रणंमिश्रः दध्यादिभिर्मिश्रितोदनेन पिण्डा-
देयाइत्यर्थः। बहुव्रीह्युपलब्धेः अत्रैकआहुः दध्यादित्रयमेव मेल-
यित्वादेयाइति तदयुक्तम् शाल्यन्नस्यविहितत्वात् तथाचांगिराःशा
ल्यन्नं मधुसंयुक्तं बदराणियवास्तथा मिश्राणिकृत्वाचत्वारि पिण्डा
(१) च्छ्रीफलसंमितान् दद्यादिति कात्यायनोपि सर्वस्मादन्नमधृ-
त्य व्यञ्जनैरुपसिच्यच संयोज्ययवकर्कन्धु दधिभिःप्राङ्मुखस्ततइति
पिण्डग्रहणमपिण्डकव्युदासार्थं एतच्च साग्निविषयं तथाचनिगमः
आहिताग्नेःपित्रर्चनं पिण्डैरेवेति स्मृतिरपि योग्नौतुविद्यमानो-
हि ब्रह्मौपिण्डान्ननिर्वपेत् पतन्तिपितरस्तस्य नरकेसतुपच्यतइति
यत्तु पिण्डनिर्वपणङ्कुर्यान् नवाकुर्यान्नराधिपेति भविष्यवचनं।

(१) श्रीफलंबिल्वम्॥

यच्च वृद्धिश्राद्धविकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतमिति वचनं तन्निरग्नि विषयं तथा च यावन्नाचाग्निसम्बन्ध उत्पन्नाग्निस्तथैव च तावद्वृद्धिषु सर्वासु कल्पश्राद्धमपिण्डकं अत्रविशेषः पिण्डहीनेपि कर्त्तव्यम् विकरम्पात्रपूरणं अग्नौकरणमर्घ्यञ्च त्येतच्छ्राद्धे चतुष्टयं वर्जनेपिण्डहीनेपि सर्वमर्घादिकम्भवेत् कुशांस्थाप्यास्वधांकुर्यात् चिपेदग्नौजलेपिवेति यत्तु सङ्कल्पन्तुयदाकुर्यान्नकुर्यात्पात्रपूरण मित्यादितत् श्राद्धान्तरविषयं अपिण्डकन्तथादेशकुलाचारविषयञ्च वृद्धिश्राद्धे कुलाचार देशकालाद्यपेच्यत्वीति भविष्यद्वाक्यशेषात् अत्र तच्चिंत्यते किमत्रावनेजन मुदकेनदेयमुतान्यद्रव्येणेति तत्रैक आहुः तत्पात्रचालनेनाथपुनरप्यवनेजयेदित्यनेन पिण्डपात्रचालनजलेनैवेति अन्येत्वाहुः चालनोदकस्य छन्दोगविषयत्वात् उदकेनैवेति तदुभयमपि विशेषवचनानुपलब्धि निबन्धनमित्यवधेयं चालनोदकस्य प्रत्यवनेजनविषयत्वात् चीरेणविशिष्टविधानाच्चेति तथाच प्राङ्मुखस्त्वथदर्भेषु दद्यात्चीरावनेजनं दधिवदरयवमधुयुतंश्रीफलसन्निभं तथाचयोदकस्थाने दद्यात्चीरयवोदकमितिब्रह्मपुराणवचनात् अतस्यचीरेणैवेति पुनश्चिंत्यते पिण्डदानमपि किन्देवतीर्थेनाहोस्वित् प्राजापत्येनेति तत्रैक आहुः दध्यचतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोपिवा देवतीर्थेनवैपिण्डान्दद्यात्कायेनवान्वपे त्यनेनोभयतीर्थस्य विहितत्वाद्विकल्पएवेति । अन्येत्वाहुः । छन्दोगादेवतीर्थेन वाजसनेयिप्रभृतयः प्राजापत्येनेति तथाचमार्कण्डेयः नान्दीमुखानांकुर्वीत प्राज्ञःपिण्डोदकक्रियाः प्राजापतयेन तीर्थेन यच्चकिञ्चित्प्रजापतेरिति अत्रानूचानाः प्रमाणं पिण्डोदकव्यतिरिक्तं देवतीर्थेनपिण्डोदकम् प्राजापत्येनेतिव्यवस्थावा अत्रविशेषमाह स्मृतिः । वङ्मातृकपूर्वोयः

श्राद्धेष्वन्वष्टकादिषु सर्वासांनामसंकीर्त्य पिण्डमेकंसनिर्वपेत्। पुराणसमुच्चये एकस्यबहवोभार्या एकपुत्रस्तथायदि एकेनापिसपुत्राद्याः सर्वासांपिण्डःस्तुसः बह्वीनामेकपत्नीना मेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् तेनपुत्रेणपुत्रिण्यः सर्वास्तामनुरब्रवीत् इति अत्र तत्सं-दिह्यते किमर्घदानेपिण्डवदेकस्मि न्सर्वनामोद्देशः किंवापृथग-र्घाइति तत्रैकेआहुः अर्घस्यपिण्डवद्विधानमेवेति तदयुक्तं अर्घ-दानपृथक्त्वोपदेशात् तथाचगालवः अनेकमातरोयस्य श्राद्धेचा-परपाक्षिके अर्घदानंपृथक्कुर्या त्पिण्डमेकञ्चनिर्वपेदिति अप-रपाक्षिकइतिश्राद्धान्तरोपलक्षणम् अत्रैके दाक्षिणात्याष्टद्धिश्रा-द्धेषु प्रपितामहमारभ्यार्वाचीनम् पिण्डदानादिप्रयोगमाचरन्ति-नान्दीमुखेविवाहेच प्रपितामहपूर्वकम् वाक्यंसमुच्चरेद्विद्वा नन्य-त्रपितृपूर्वकमितिवचनादिति तदनुचितम् नान्दीमुखाःपितरःपि-तामहाःप्रपितामहाःप्रीयंतामित्यादिप्रयोगस्यकात्यायनेनपितृप्रभृ-तुत्तरोत्तरक्रमेणाभिहितत्वात् श्राद्धचपरिशिष्टे उत्तरोचारदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः। भवेदधस्त्वाधरणा माधारः श्राद्धकर्मणि तस्माच्छ्राद्धेषुसर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषुच मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्स-क्तांश्चनिर्वपेदिति उत्तरोत्तरः पुत्रपौत्रादिभिः समृद्धयःअग्राणाम-ग्रमध्यमूलक्रमेणाधोदानेनाधाराः।पुत्रादिभिर्हीनोभवेदित्यर्थः त-स्मादत्रशाखायां तत्रोचितमिति यत्तु नान्दीमुखेविवाहेचेति व-चनन्तदन्यशाखिविषयम् देशकुलधर्मादिविषयंवेत्यविरोधः अत्रै-तच्चिंत्यते वेदिकाया लेखात्रयम् पिण्डदानञ्च किमुदक्संस्थं क-र्त्तव्यमुतदक्षिणासंस्थमिति तत्रैकआहुः अप्रदक्षिणत्वेपि अस्य-श्राद्धस्यदैविकत्वा दुदक्संस्थमेवेति तदयुक्तम् आभ्युदयिके प्रद-क्षिणमुपचारइतिविरोधाच्च नचोदक्संस्थतायाम् प्रमाणमुपल-

श्चन्दक्षिणासंस्थत्वेच प्रदक्षिणंप्रमाणमस्त्विति तस्माद्दक्षिणसं-
स्थमेव रेखायांपिण्डदानादि तथाचकात्यायनएव द्वितीयञ्चतृ-
तीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः मातामहादिप्रभृतीन् एतेषामेववाम-
तइति एतेषांपित्रादित्रयाणाम् वामतइत्यन्वयः तत्पित्रादीनां-
मधेय यत्वेनसम्बोधयत्वेनच स्वसंमुखत्वाद्दक्षिणसंस्थत्वेनतेषांवा-
मता यत्वाशास्त्रित्येन पिण्डानामव्ययवाभावाद्वामतायां कर्त्तृगतो-
वयवइष्यतइत्युक्तम् तदसङ्गतम् एतेषामेववामत इतेयतच्छब्देन पि-
त्रादीनांपरामृष्टत्वात् कर्त्तुरवयवत्वेतु एषामितिचबहुत्वविरोधा-
च्च तस्माद्दक्षिणासंस्थत्वेनैवतद्वामतासम्भवः अतएवदृष्टद्वयाद्ध्व-
लक्षः जीवन्भर्त्तुर्वामांगे मृतेभर्त्तुर्दक्षिणइति अपिचस्मृत्यंतरं
श्राद्धे सदैववामाङ्गे पत्नीनामुदकंहरेत् वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षि-
णांगेसदाभवेदिति श्राद्धे सदैववामांग इत्येतदापस्तंबादिविषयं
तेषाम्पित्रादिपिण्डपश्चिमतश्चपत्नी पिण्डविधानात् तथाचापस्तंब-
गृह्यं ॥ द्विधाभूतं यथाभवति तथासहदक्षिणाग्रान् दर्भानुल्लिखित
देशेसंस्तीर्य तत्रपूर्वभागेपित्रादि वर्गार्थंस्तरणं पश्चाद्भागेतु मात्रा-
दिवर्गार्थमिति स्त्रीभ्यश्चपिण्डाइहपश्चिमाःस्युः इतितद्गृह्यभाष्या-
र्थसंग्रहकारः वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षिणांगंसदाभवेत् इतितुसर्व-
विषयं तस्माद्रेखापिण्डदानादिकम् प्राङ्मुखकर्तृदक्षिणासंस्थ-
मेववृद्धिश्राद्धेषु सर्वत्रकर्त्तव्यमितिसर्वमनवद्यम् ब्राह्मणनिवेशोप्येवं
प्रागारभ्य पश्चात्संस्थमेवेति ॥

मू० नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो ॥ ८ ॥

लिङ्थेलट् अत्र तद्वक्तव्यं किम्पित्रादित्रिकस्य नांदीमुखत्वं आहोस्वित् वृद्धप्रपितामहादित्रिकस्येति स्मृतिषूभयथादर्शनात्।

तथाचब्रह्मपुराणम् पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः त्रयोह्यश्रु-
मुखाएते पितरःपरिकीर्तिताः तेभ्यःपूर्वतराश्चैव प्रजावन्तः सुखै-
षिणः तेतुनान्दीमुखानान्दी समृद्धिरितिकथ्यते प्रसन्नमुखसंसर्गा
न्मङ्गलीयांस्ततस्तुतइति । ततश्चवृद्धप्रपितामहादिमुखत्वेना-
भ्युदयिकत्वंप्राप्नोति अथवा पितापितामहश्चैव तथैवप्रपिताम-
हः ॥ पिण्डसंबन्धिनोह्येते पितरः परिकीर्तिता इत्यादिवचनैर-
श्रुमुखानामेव पिण्डसम्बन्धित्वा त्पिचादित्रिकस्यापि नांदीमुख-
त्वमिति तथाचसूत्रम् ॥ नांदीमुखाः पितरःपितामहाःप्रपि-
तामहाइति मार्कण्डेयोपि येस्युःपितामहादूर्ध्वं तेस्युर्नान्दीमु-
खाअपीति प्रपितामहस्यापि नान्दीमुखत्वं नवृद्ध।दित्रिकस्यैवेति
एवंचसतुभयेषामपि नांदीमुखत्वमविरुद्धम् यच्चाश्रुमुखादिसं-
ज्ञाकीर्त्तनन्तत्कारणपरम् प्रसन्नमुखसंसर्गादित्यादिना नान्दी-
मुखाःवंशवृद्धिमीहन्ते ऽश्रुमुखास्तुपिण्डरणसमर्थाः सन्ततमिति-
ब्राह्मेनिरूपितत्वत् तस्माज्जीवत्पितृमातृमातामहादिकस्य क-
र्त्तुरधिकारार्थं वृद्धप्रपितामहादिकस्य नान्दीमुखत्वकीर्त्तनं मृ-
तपितृमातृमातामहादिकस्य कर्त्तुरधिकारार्थं मश्रुमुखानांनां-
दीमुखत्वमितिव्यवस्थेत्यविरोधः तथाच चतुर्विंशतिमतम् नांदी-
मुखेविवाहादौ प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यं समुच्चरेद्विद्वानन्यत्रपि-
तृपूर्वकं जीवत्पितृकःप्रपितामहपूर्वक मन्यत्रमृतपितृकः पितृपूर्व-
कमित्यर्थः दाक्षिणात्यास्तुप्रपितामह पितामहपितरितिक्रमदृ-
ष्ट्यर्थमेतदित्याहुः कात्यायनोपि जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नो-
दकेद्विजः पितुःपितृभ्योवादद्या त्सपितेत्यपराश्रुतिः ब्राह्मेपि उक्त-
मादायपिण्डंतु कृत्वाबिल्वप्रमाणकं दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमू-
लेयथाक्रममिति पठन्तिच जनन्यांविद्यमानायाम् यजेद्यस्तुपि-
तामहीं मातृभ्यःसर्वविज्ञेयो वृद्धिश्राद्धातेकचिदिति अतश्चजीव-

वत्पित्रादिपंक्तिलिकस्यापि वृद्धिश्राद्धेऽधिकारइतिसिद्धम् अत्रैक-
आहुः पितृमातृमातामहानांमध्ये योजीवतितद्वर्गंपरित्यज्य पा-
र्वणद्वयमेकंवा यथासम्भवङ्कर्त्तव्यं त्रिषुजीवत्सु मातृपूजनमेव-
नश्राद्धमिति तथाच पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्स-
यदिवर्गादौ तद्वर्गन्तुपरित्यजेत् इति तथाच सपितुःपितृकृत्येतु
अधिकारोनविद्यते नजीवन्तमति क्रम्य किञ्चिद्दद्यादितिश्रुतिः
तथा पित्र्यञ्जीवत्पितुर्नास्ति सग्नौहोमोऽपिपाक्षिकः नजीवन्तम-
तिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादितिश्रुतिरिति जीवत्पितृकस्यहोमान्तम-
नारम्भोवेत्यादिवचनेभ्य इति॥ यत्तु उद्वाहेपुत्रजनने पित्र्येष्टयांसौ
मिकेमखे तीर्थेब्राह्मणमायाते षडेतेजीवतः पितुरिति मैत्रायणी
यप रिशिष्टं तन्मैत्रायणीयशाखिनां साग्नीनामेव नजीवत्पितृकः
कुर्याच्छ्राद्ध मग्निमृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यः कुर्वीतसा-
ग्निकइति सुमन्तुवचनेननिरग्नेर्ज्जीवत्पितृकस्य श्राद्धानधिकारा-
दिति ग्वोचाते यदुक्तम् पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यचे
त्यादि तन्नजीवद्वर्ग परित्यागस्य तीर्थब्राह्मणसम्पत्यादौनिरग्निजी-
वत्पितृकविषयत्वेनचरितार्थत्वात् तथाचाधिकारमाह महानदी-
षुसर्वासु तीर्थेषुचगयांविना जीवत्पितापिकुर्वीत श्राद्धम्पार्वणधर्मव
दिति यच्चोक्तं त्रिषुजीवत्सुमातृपूजनेनैवश्राद्धसिद्धिरिति तदप्यसं-
गतम् अङ्गिनः श्राद्धस्यलोपेऽङ्गस्य मातृपूजनस्यप्रवृत्तावाश्रयर्योपपत्तेः
नचश्राद्धमन्तरेणमातृपूजायाः कर्मणोऽङ्गत्वम् यच्चाभ्यधायिसपितुःपि
तृकृत्येष्वित्यादि निषेधस्तस्यवृद्धिश्राद्धादन्यश्राद्धविषयत्वात् तथाच-
क्रतुःअष्टकासुचसंक्रान्तौ मन्वादिषुयुगादिषु चन्द्रसूर्यग्रहेपाते स्वेच्छ
यापूज्ययोगतः जीवत्पितानैवकुर्यां च्छ्राद्धङ्काम्यन्तथाखिलं अखिल-
मिति। व्यतीपातोजन्मऋक्षं चन्द्रसूर्यग्रहौतथा तिथिनक्षत्रवारांश्च

उद्दिश्याभ्युदयन्तथा एतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाव्यानाह प्रजापतिरित्या दिकं आभ्युदयआराममहादानाद्युत्सवः यत्त्वाम्नातं नजीवत्पितृकः कुर्या च्छ्राद्धमग्निमृतेद्विज इत्यनेननिरग्नि जीवत्पितृकस्य श्राद्ध-निषेधइति तदपिन उद्वाहेपुत्रजननइत्यत्र साग्निशब्दाभावान्नि-रग्निविषयत्वोपपत्तेः उक्तञ्चअनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्विक-र्मणीति यच्च नजीवत्पितृकइत्यनेन साग्निजीवत्पितृकस्य श्राद्धवि-धानं तस्याष्टकादिनियत श्राद्धविषयं नसामान्येनसर्वश्राद्धविधायकं गयापरपक्षादिश्राद्धनिषेधानुपपत्तेः यदप्युक्तं जीवत्पितृकस्यहोमांत मनारम्भोवेति तत्साग्नेःपिण्डपितृयज्ञादि निषेधविषयंनाभ्युद-यिकमेवेति। तेभ्यःपूर्वंतरायेवैइत्यादिना भ्युदयिकस्य प्रतिप्रस-वोपपत्तेः तस्माज्जीवत्पित्रादि त्रिकस्याभ्युदयिकं श्राद्धंकर्तुमुचि-तमितिसिद्धम् ॥

मू० नान्दीमुखाःपितरः प्रीयन्तामित्य क्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

अत्रनांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इत्यनेनैवनांदीमुखत्वात्प्राप्तौ पुनस्तद्ग्रहणंसर्वत्रप्रयोगार्थं तदुक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषःस-मुदाहृतइति प्रकृतिश्राद्धेष्वक्षय्योदकदानन्तु अर्घदानवदिष्यते। षष्ठ्यैवनित्यन्तत्कुर्या न्नचतुर्थ्याकदाचनेति कात्यायनेनषष्ठ्यन्तत-न्त्वयोर्विहितत्वादत्रतन्निषेधोवाचनिकः।तेनप्रथमाविभक्त्यातन्त्रेण चाक्षय्योदकदान मत्रचीरयवोदकैर्भवतीत्यर्थः। तथाच तथाक्ष-य्योदकस्थानेदद्या त्क्षीरयवोदकमिति पितृग्रहणं स्वपितृप्राप्त्यर्थं तेनजीवत्पित्रादिकोपि स्वमातृमातामहादिभ्यएव दद्यान्नपितृ संबन्धिभ्यइत्यर्थः अत्रैकआहुः अनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्वि

कर्मणि येभ्यएवपिता दद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वं णमित्यादिवचनेषु यत्तच्छब्दनिर्द्देशा त्पितृभ्यएवदद्यान्नस्वपितृभ्य इतितदयुक्तं स्वपितृभ्यःपितादद्यातमुत संस्कारकर्मस्विति कात्यायनेन प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्यो र्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः स्नात्वानन्तरमात्मीया न्पितृन्श्राद्धे न तर्पयेदिति कार्ष्णाजिनिनाच स्वपितृभ्यएवश्राद्धविधानात् नचमातृमातामहादिकं परित्यज्य पितृसंबन्धिभ्योदातुमुचितं अतस्वस्वपितृभ्यएवेतिसूक्तम् ॥

मू० नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्येऽइति पृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरःपितामहाः प्रपितामहाः नान्दीमुखा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ ६ ॥

अत्रप्रथमोद्दिष्ट नान्दीमुखशब्देन वृद्धप्रपितामहादित्रिकस्यैव नान्दीमुखत्वंमाभूदित्य श्रुमुखानामपि तत्प्राप्त्यर्थं पुनर्नान्दीमुखग्रहणं एवंमातामहेष्वपि अतएवमन्त्रे पितरःपितामहाइति वहुत्वमुक्तं चकारोमातृवर्ग प्राप्त्यर्थं तथाचब्रह्मपुराणे मातामहेभ्यस्तथानांदीवक्त्रेभ्यएवच अथनांदीमुखीभ्यस्तु मातृभ्यःश्राद्धमुत्तममिति । ननुचाभ्युदयिके मातृश्राद्धस्यपू र्वंभावित्वा त्पितृग्रहणंकिमर्थं उच्यते अग्निहोत्रंजुहोति यवागूंपचतीतिवत्पाठोर्थेनबाध्यतइत्यदोषः तथाचशाठ्यायनः नांदीमुखीभ्यइत्यादि मातृश्राद्धन्तु पूर्वंस्या त्पितृणान्तदनन्तरम् ततोमातामहानाञ्च वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमित्यादिच अतश्चनांदीमुख्योमातरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेणयथा-

लिङ्गम्प्रयोग: अत्रैतत्संदिह्यते किमत्रनवदैवत्यं श्राद्धमुतद्वादशदैवत्य-मिति उभयथावचनदर्शना त्तथाहि मातृभ्य:प्रथमन्दद्यात्पितृभ्य-स्तदनन्तरं ततोमातामहानाञ्च वृद्धौश्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादि चतुर्विंश तिमतेतुमातृपूर्वान्पितृन्पूज्य ततोमातामहीस्तथा मातामहन्ततः केचिदेवंयुग्मांस्तुभोजयेत् पुराणसमुच्चयेपि शस्तंनांदीमुखंश्राद्धम्पि-ण्डैर्द्वादशभि:सदातथापि दधिदूर्वाक्षतयवै र्बदरेणविमिश्रितै:पिण्डा नांदीमुखे देयामातृपूर्वांश्चद्वादशेति एवंविप्रतिपत्तौ यथाशाखं-यथाकुलन्देशंवाव्यवस्थेत्यविरोध: तुल्यविकल्पोवा अथवाधनधान्य पुत्रपश्वादि वृध्यर्थंक्रियमाणम्वृद्धिश्राद्धं अग्न्याधानाद्यभ्युदयनिमि-त्तमाभ्युदयिकमितिभेद:। तत्र वृद्धिश्राद्धन्द्वादशदैवत्यं आभ्युदयिकं नवदैवत्य मितिव्यवस्थेति अन्वष्टकायांयच्छ्राद्धं यच्छ्राद्धम्वृद्धिहेतुकं पित्रादीनांपृथग्दानं स्त्रीणांपिण्ड: पृथक्पृथगिति अत्रवृद्धिहेतुक-मित्यभिधानात् तथा शरीरोपचयेश्राद्ध मर्थोपचयएवच पुष्ट्यर्थमि-तिविज्ञेय मौपचारिकमुच्यते तथा नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नाव-लोकने इच्छाश्राद्धानिकुर्वीत नवसस्यागमेतथेतिवचनादिति ॥

सू० नस्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

निषेधांतरोपलक्षणञ्चैतत् तेनशर्मादिकमप्यत्र नप्रयुंजीते-त्यर्थ: तथाचपुराणसमुच्चये नस्वधाशर्मवर्मेति पितृनामनचोच्चरेत् नकर्मंपितृतीर्थेन नकुशाद्विगुणीकृता: नतिलैर्नापसव्येन पित्र्यम-न्त्रविवर्जितं अस्मच्छब्दंनकुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखेक्वचिदिति अतश्च नांदीमुखपितरमुकगोत्रे त्यादिप्रयोग: । अन्येतुपार्वणवन्नामश-र्मादिक मपिप्रयुंजते तन्निषे धदर्शनात्कथमितिचिंत्यं पार्वणव-दित्यतिदे शाद्वातद्विधि: अत्रकश्चिदाह प्रकृतेस्वधावाचनेस्वधां-

प्रयुंजोतेतिनिषेधइतितदयुक्तं सामान्येनाभ्युदयिकेतन्निषेधात् ॥

मू॰ युग्मानाशयेदत्र ॥ ११ ॥

अत्राभ्युदयिकेयुग्मान्द्विचतुरादी न्विप्रानाशयेद्भोजयेदित्यर्थः अस्य दैविकत्वाद्दैवे युग्मान्यथाशक्ति इतिपरिभाषयैवयुग्मत्वप्राप्तौ विशिष्टविध्यर्थंयुग्मग्रहणम् तेनपित्र्येपि युग्मानेवप्रातर्निमंन्त्र्याशयेदित्यर्थः तथाचकात्यायनः प्रातरामन्त्रितान्विप्रा न्युग्मानुभयतस्तथेति अन्यच्च ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मा न्कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वार्घंसम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्प्रदीयतइति युग्मानितिपुंस्त्वमविवक्षितम् तेनयुग्माभावेस्त्रियोपीत्यर्थः तथाच मातृश्राद्धे तुविप्राणाम लाभेपूजयेदपि पतिपुत्रान्विताभव्या योषितोष्टौकुलोद्भवाइति वृद्धवसिष्ठवचनात् शंखोपि पित्रादित्रयपत्नीस्तु भोज्यामातृप्रतिद्विजैः। स्त्रीणामेवतुतद्यस्मा न्मातृश्राद्धमतःस्मृतमिति आशयेदित्यपिविशिष्टविध्यर्थं तृप्तिप्रश्ने नैवभोजनोपलब्धेः अतश्चगुडशर्करादिनामधुरान्नम् भोजयेदितिविशिष्टविधिरित्यर्थः तथाचभविष्यत्पुराणम् ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्या द्भोजनंमधुरञ्च गुडमिश्रंसितायुक्तं संघृतञ्चोदनम्परं सरत्नान्मोदकांश्चैव नचाम्लकटुकांस्तथा कृष्णात्रेयोपि अन्यश्राद्धेषुदातव्यं नमांसम्मातृपूजनमिति अपिच अपसव्यंजानुपात मम्लम्मांसविवारिजम् रक्तं विवर्जयेद्दर्भान्समूलांश्चतिलानपीति तथा द्राक्षामलकमूलानियवान्वाथनिवेदयेत् तानेवदक्षिणार्थे तु दद्याद्विप्रे षुसर्वदेति ब्रह्मपुराणम् अतश्चद्राक्षामलकमूल यवनिष्क्रयिणींदक्षिणां युवाभ्यांसम्प्रददइत्यादिप्रयोगः नैकैकस्यावदीयतइतुक्तेः तथाभ्युदयिकश्राद्ध सन्देहोनिरस्यते तत्रकात्यायनः स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कार-

कर्म्मसु पिण्डानीद्वाहनात्तेषान्तस्या भावेतुतत्क्रमादिति अस्यार्थः पिण्डशब्दः श्राद्धं लक्षयति आउद्वाहनादितराड भिविधौततश्च- पुत्रस्य निषेकादिप्रथमविवाहपर्यंतेषु संस्कारकर्म्मसु पिता स्वमातृ- स्वपितृस्वमातामहेभ्यः श्राद्धं दद्यात् नपुत्रमातृमतामहादिभ्यः तस्य पितुरभावेतेषाम्पि तुर्मोत्रादीनामेवनवानां तत्क्रमादेनक्र- मेणपित्रादीनान्तेनैव क्रमेणाधिकारीज्येष्ठभ्रात्रादिरर्पदद्यादिति नन्वेवंसतिसंस्कार्यस्य पुत्रादेर्म्मृतपित्रोः श्राद्धादौमुख्याधिकारित्वा त्तदतिक्रमोनायुक्तइति नचजीवत्पित्रोर्ह्यनुष्टानक्रमः समृतपित्रो- रप्युचितत्वादितिवाच्यं प्रेतेभ्योदद्यादित्यादिवचनैः प्रत्तानामवश्य- देयत्वात् तस्मात्तेषान्तस्याभावेतुतत्क्रमादित्यस्यतत्क्रमात्तदुपक्रमा न्मृतपित्रादिमारभैवश्राद्धम् भ्रात्रादिरप्यधिकारीकुर्यादित्येवार्थः तस्याभावेसुतः क्रमादितिपाठेपितदर्थस्य प्रतीयमानत्वाच्चेति । अत्रोच्यते असंस्कृतातुसंस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यादिनाभ्र- त्रादयः पित्रभावेप्रतिनिधित्वेना विधीयन्तेप्रतिनिधेश्च सतत्रमी- कर्म्मयोगादितिकात्यायनपरिभाषायांपितृधर्म्मप्राप्ते भ्रात्रादिः पितृ- समानधर्म्मेति किञ्चतस्याभावइति अभावः पञ्चविधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावः सन्निध्यभावः अधिकाराभावः अत्यन्ताभावश्चेति तत्रसंस्कार्येसतिप्रागभावात्यन्ताभावयोरसम्भवएव प्रध्वंसाभावस- न्निध्यभावाधिकाराभावानांसम्भवोस्तीति तत्रसर्वंचापिवचनबलात् पितुः पितृभ्यः प्रदानम्विधीयतेनसंस्कार्यपितृभ्यः तथाचस्मृतिः। पितरोजनकस्यैवयावद्व्रतमनाहितम् समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजे- तपितामहानिति पितामहानितिपित्राद्युपलक्षणम् तथाब्राह्म- णयविहितेतातेपतितेसङ्गवर्जिते व्युत्क्रमाच्चमृतेदेयं येभ्यएवददा- त्यसावित्यादि यत्तुप्रेतेभ्योदद्यादितिवचनन्तदधिकारसम्भवविषयं

अधिकारस्त्वसहायत्वेनविवाहानन्तरम् स्वपितृभ्योदातुम्भवतीति तथाचऋष्यशृङ्गः नाश्नातियोद्विजोमांसं यस्यनोदारसंग्रहः तावेतौ मुनिभिः प्रोक्तौअनर्हौमखदूषकाविति नाश्नातिमांसंश्राद्धे । श्रुतिशेषः ननुच समाहितव्रतः पश्चात्त्वान्यजेतपितामहानित्यनेनोपनयनादूर्ध्वंस्वपितृभ्यो दातुमधिकारस्तत्कथं विवाहानन्तरमितिउच्यते उपनयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुं कर्त्रन्तराभावएकपुत्रविषयः कर्त्रंतरसद्भावेतु प्रतिनिधिभूतःसएवतदाद्यविवाह पर्यंतसंस्कार्यस्य पितृभ्यएवदद्यादिति तथाचसुमन्तुः श्राद्धं कुर्यादवश्यं तुप्रमीतपितृकोद्विजः व्रतस्थोवाव्रतस्थोवा एकएवभवेद्यदीति तस्मात्युक्तमुक्तस्पित्रभावेप्रतिनिधेःप्रतिधर्मं प्राप्य।संस्कार्यस्यपितृमातृपि तामहेभ्यः श्राद्धं दद्यादिति तथाचस्मृतिः नान्दीश्राद्धं पितादद्या दादेग्रपाणिग्रहेबुधः अतऊर्ध्वं प्रकर्त्तव्यम् स्वयमेवतुनांदिकमिति । अपरमपि पित्रोस्तुजीवतोःपुत्रः कुरुतेदारसंग्रहम् पितुर्नांदीमुखंप्रोक्तम् नपुत्रस्यकथञ्चनेति ननुपित्रोर्जीवतोरेव तत्पितृभ्योनान्दीमुखंप्रोक्तं मृतयोस्त्वन्यःकरोतीति तत्कथंसंस्कार्यस्यपितृणामतिक्रमो युक्तः सत्यं उद्वाहनादितत्रवधिनापितृपितृभ्यएवविधाना त्सतद्धर्मेतिपरिभाषया प्रतिनिषेधस्तदक्रमसत्र वाचनिकत्वात् अपिच वचनांतरं कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेनववेश्मनः नामकर्मणिबालानां चूडाकर्मादिकेतथा सीमन्तोन्नयनेचैव पुत्रादिमुखदर्शने नान्दीमुखम्पितृगणम् पूजयेत्प्रयतोगृही तिगृहएवोपदेशात् चूडाकर्मादिकइत्याद्यविवाहपर्यंतंवेदितव्यं तदूर्ध्वंतु द्वितीयविवाहादावपि सर्वत्रजीवत्पितृकःपितृपितृभ्योमृतक स्वपितृभ्यइतिविवेकः ततस्वायमर्थः पितास्वपुत्रस्यनिषेकादि विवाहपर्यंत संस्कारकसंसु स्वस्मात्पितृमातामहेभ्यःश्राद्धं कुर्यात् पितुरभावेसंनिहिते वाधि-

काराभावेवा तत्पूर्तिनिषिद्ध्ज्येष्ठभ्रात्रादिर्विवाहपर्यंतम् कर्मसुसं-स्कार्यस्वपितृभ्यएवकुर्यात् कर्त्रन्तराभावे उपनीतएकपुत्रःस्वयमेव स्वविवाहे स्वमातृस्वपितृस्वमातामहेभ्योदद्यात् विवाहानन्तरं जीवत्पितृकः पितृपितृभ्योदद्या न्मृतपितृकः स्वपितृभ्यएवेतिस-र्वमनवद्यम्।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां षष्ठीकण्डिका समाप्ता।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्म
कृष्णमिश्रकृतौश्राद्धकाशिकायांसूत्र वृत्तौ।
आभ्युदयिकंश्राद्धं समाप्तम्॥

इत्थम्पार्वणादिसर्वंश्राद्धमभिधाया धुनातृप्तास्स्वेत्यादिना तत्प्र-रकृष्टार्थंत्वा त्तामन्तरेणासंतृप्ताःपितरोयांती त्यादिदोषदर्शना-दनेकविधद्रव्यैस्तां प्रतिपिपादयिषुःसूत्रमारभते॥

मू॰ अथतृप्तिः। १॥

वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः अथशब्दोऽधिकारार्थःआनंतर्यार्थस्वसूत्रास्वेल-व्धेः तेवग्राम्यारण्यौषधिमूलफलमृगपक्षिमीनादिनानाविधद्रव्यै-स्तृप्तिःश्राद्धेक्रियतेवक्तुमित्यर्थःतथाचादित्यपुराणं विविधान्नानिमां-सानि पितॄणान्तृप्तिकारणात्। दातव्यान्यनिषिद्धानि श्राद्धं चैवा-न्नमेवतद्धिति॥

मू॰ ग्राम्याभिरोषधीभिर्म्मासन्तृप्तिः॥२॥

पितॄणामितिशेषः कालाध्वनोरितिद्वितीया अत्रतृप्तिरित्य-नुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणमपाप्राप्त्यर्थं तेनौषधिजलाभ्यामेवतृप्तिर्नके-वलौषधीभिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः आपोहवाओषधीना ऽँ॰ रस-स्तस्मादोषधयः केवलयः खादितानभिन्वन्त्योषधय उपहायाऽरस-

स्त्स्मादापःपीताः केवल्योनपिबन्ति यदेवीभ्यः सं स्पृष्टोभवंत्य-थैवविचिन्त्य तीत्यन्वयव्यतिरेकेणार्थवादइति ओषध्योधान्यानि। तथाचस्मृतिः दशग्राम्याणिधान्यानिभवंति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवोगोधूमाश्चमसूराश्च खल्वाश्चखलुकुलाश्चेति अयमर्थः व्रीहयस्तण्डुलधान्यानि तानिचश्वेतरक्तवर्णानि श्राद्धेदेयानि कृष्णधान्यानिसर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणीतिनिषेधात् प्रचेतास्त्वाह कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठास्युर्यवशालयः महायवाव्रीहियवा स्तथैवचमधूलिकाः कृष्णाश्वेताश्चलोहाश्च ग्राह्यास्युः श्राद्धकर्मणि। एतद्व्याख्यातंमाधवीये यवाःसितदीर्घशूकाः महायवाव्रीहियवा श्चयवविशेषाः मधूलिकाधान्यभेदः कृष्णास्थलजाःकृष्णव्रीहयः रोहाःरक्तशालयः अन्यस्त्वाह मधूलिकायावनालजातिविशेषाः तद्विशेषणंकृष्णाः श्वेतलोहिताः महायवावेणुयवाइति अत्रकृष्ण-धान्यानिसर्वाणीत्यनेन विरोधान्माधवीयव्याख्यानमनुचितम् य-वादिद्विधा महायवाव्रीहियवाश्च तिलाःकृष्णाःकृष्णानिस्तुषामाषाः तथाचकृष्णमाषास्तिलाश्चेति अमेध्याःसतुषामाषानिस्तु-षापिमसूरिकेतिच अणुःक्षुद्रसस्यं प्रियंगुःकंगु स्तद्बहुवचनंपृथग्ग्रह-णंचभेदापेक्षं तथाचनिघंटुः पीततण्डुलिकाकंगुः प्रियंगुःकुकुरोमता सितकंगुस्तुमुसटी रक्तकङ्गुस्तुसाधिकः चनकः काककंगुःस्या च्छ्यामाकस्तृणवीजकइति मसूराःसतुषानिस्तुषाश्च नश्राद्धेदेयाः निस्तुषापिमसूरिकेत्युक्तेः खल्वाःखलकुलाश्चाप्रसिद्धाः कोद्रवच-णकौवाच्यौवागाग्यत्वात् दशेतिग्रामसंख्यान किन्तुहविष्यसंख्या तथाचविष्णुतिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैशाकैः श्यामाकैः प्रियंगुनीवारैर्गोधूमैर्मासमप्रीयन्तइति मसूरादिग्रहणाच्च तथा मासंतृप्तिःपितृणान्तु हविष्यान्नेनजायतइति क्षुद्रधान्यानिश्यामाक

प्रियंगुतिलगौररक्तसर्षपवर्ज्जंसर्वाण्यश्राद्धार्हाणि निरस्तत्वात् तथा-
च वर्ज्यामर्क्कटकःश्राद्धे राजमाषास्तथाणवः विपूयिकामसूराश्च
श्राद्धकर्मणिगर्हिताः भारद्वाजोपि निरस्तान्यपिसर्वाणि भक्ष्यभो-
ज्यानियानिच तानिस्युर्न्नैवदेयानि सर्वदाश्राद्धकर्मणीति अणवःक्षुद्रा
न्नानिकृष्णानि ह्वयाज्ञवल्क्योपि अकृष्टोराजमाषाश्च मसूराश्च-
णकास्तथा कोद्रवामूलकाराजसर्षपाः श्राद्धघातकाइति राजसर्षपो-
मोहरिः तथाचनिघण्टुः आसुरीराजिकाराज्ञीकृष्णिकाराजसर्षपाः
राजिकाभइत्यन्याराजिकाकृष्णसर्षपाइति चतुर्विंशतिमतेपि को-
द्रवाराजमाषाश्च कुलुत्थाश्चणकास्तथा निष्पावांस्तुविशेषेणपञ्चै
तान्वर्जयेत्सदा यावनालानपितथा वर्जयन्तिविपश्चितइति राज-
माषाःपीतगौरवर्णमाषाः लोबिया गोरवांसइतिमध्यदेशप्रसिद्धाः।
निष्पावावेल्लाः शिंबिसदृशादक्षिणापथप्रसिद्धः इतिकश्चित् चर-
कावनमुद्गाः यावनालाजोंधलीतिप्रसिद्धाः। तथाचनिघंटुःया-
वनालोदेवधान्यंजुदलिंजुन्नलोनलइति अतनिष्पावनिषेधःकृष्ण-
विषयः कृष्णधान्यानिसर्वाणीतिनिषेधात् यवव्रीहिसगोधूमौति-
लामुद्गाःससर्षपाः पियङ्गवःकोविदारा निष्पावाश्चावशोभनाइति
मार्कण्डेयेन कृष्णेतरस्यविहितत्वात् शोभनःकृष्णेतरः स्मृत्यन्तरे
मुद्गाढकीमाषवर्जंद्विदलानिदद्यादिति द्विदलानिदलितुंयोग्या-
निमुद्गःकृष्णः हरितमुद्गकृष्णमाषश्यामाकेति ब्रह्मपुराणेपि हरि-
तस्यविहितत्वात् माषोराजमाषः तद्ग्रहणंकुलुत्थाद्युपलक्षणम्।
तथाचमरीचिः कुलुत्थाश्चणकाः श्राद्धे नदेयाश्चैवकोद्रवाः कटुका-
निचसर्वाणि विरसानितथैवचेति। आढकीतुवरी अरहरीतिप्र-
सिद्धाः एतान्वर्जयित्वाद्विदलानिदद्यादित्यर्थः।नित्यस्तुवृत्तौ विष्णु-
पुराणे मसूरक्षारवास्तोक कुलुत्थशणशिग्रवइति शणशिग्वादि

शाकानि शाकप्रकरणेप्रपञ्चयिष्यन्ते चाणोयवचारादि शेषंस्मृति- भ्योविज्ञेयं एतानिधान्यानिनिस्तुषानि गव्यदुग्धादिसहितानिच मासंतृप्तिकराणि तथाच हेड्याज्ञवल्क्यमत्स्यपुराणयोः तुषहीनानि धान्यानि यान्तिसर्वाणिमेध्यताम् वर्जयित्वामसूरान्न मकुष्टान्रा- जमाषकान् मसूरादिधान्यत्रयं निस्तुषमपिअमेध्यमित्यर्थः । तथा अन्नंतुसदधिक्षीरगोघृतंशर्करान्वितं मासंप्रीणातिवैसर्वान्पितॄनि- त्याहकेशव: कलाया:सर्वेपिअग्राह्या: कलाया:सर्वएववेति व- क्ष्यमाणत्वात् ॥

मू० तदभावआरण्याभिः ॥ ३ ॥

ग्राम्याभावआरण्याभिरोषधीभि र्मासन्तृप्तिः पितॄणामित्यर्थः । आरण्या अरण्येभवाःश्यामाकप्रभृतयः आरण्या ण्यौवक्तव्याइति णप्रत्ययः तथाचमार्कण्डेयः राजश्यामकश्यामाकौ तद्वच्चैवप्रसा- तिका नीवाराःपौष्कलाश्चैव धान्यानिपितृतृप्तयइति पुष्कलानी- वारविशेषाः विष्णुपुराणे व्रीहयश्चयवाश्चैव गोधूमाःकङ्गुसर्षपाः माषामुद्गाःसप्तमाश्च अष्टमाश्चकुलत्थकाः श्यामाकाश्चैवनीवा- रा जर्तिलाःसगवेधुकाः कोविदारसमायुक्ता स्तथावेणुयवाश्चये ग्रा म्यारण्याः स्मृताह्येता ओषध्यश्चचतुर्दशेति आद्याःसप्तग्राम्याः । अष्टमाद्याआरण्याः ॥

मू० शाकमूलफलैरोषधीभिर्वा ॥ ४ ॥

अत्रानुपूर्व्या ओषधिशब्दःप्रथमंव्याख्येयः । तथाचोक्तम् अति रिक्तमदन्त्याज्यं हीनंवाक्येनिवेशयेत् विप्रकृष्टन्तुसंदध्या दानुपू- र्व्याविकल्पयेदिति वाशब्दोऽभावे ओषध्यभावे मूलफलादिनामासं तृप्तिरित्यर्थः । तथाचहेड्याज्ञवल्क्यः अन्नाभावेतुकर्तव्यं शाकमूल-

फलादिनेति अत्रपुनरौषधिग्रहणं आरण्यौषधिभावे विहितप्र-तिषिद्धौषधिप्राप्त्यर्थः। तथाचमार्कण्डेयः गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः स्तीनकैः श्यामाकैरपि श्राद्धेषुदत्तैःप्रीयन्ते मासमेकम्पितामहाइति। मुद्गावन्याःचीणकस्तृणधान्येषुकंगुभेदः उशनापि नीवारमाषमुद्गाश्चगोधूमाःशालयस्तथा यवाश्चचणकाश्चैव कंगुभेदःप्रशस्यतइति। ततश्चग्राम्याआरण्या विहितप्रतिषिद्धाःफलानि मूलानि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराणिक्रमेणग्राह्याणीत्यर्थः अथवासमुच्चयार्थमोषधीग्रहणंतेनौषधिसहितान्येवफलादीनि तृप्तिकराणीत्यर्थः तथाहिउत्तरसूत्रंसहान्नेनेति मनुरपि भक्ष्यंभोज्यंचविविधं मूलानिचफलानिच हृद्यानिचैवमांसानि सर्वन्दद्यादमत्सरीति मूलफलैरद्भिर्वेति पाठः तथाचसूत्रान्तरम् मूलफलैरद्भिर्वेति सर्वाभावेऽद्भिस्तृप्तिरित्यर्थः तथाच पराधीनःप्रवासीचनिर्धनोवापिमानवः मनसाभावशुद्धेनश्राद्धे दद्यात्तिलोदकम् अनुकल्पोपलक्षणञ्चैतत् तेनोपवासादिकमपिज्ञेयम् आपोनिषिद्धातिरिक्ताः। तथाचभरद्वाजः नक्तोद्धृतन्तु यत्तोयम्पल्वलाम्बुतथैवच वर्जयेदितिशेषः मार्कण्डेयोपि दुर्गन्धिफेनिलञ्चाम्बु तथाल्पप्रदरोदकं यन्नसर्वार्थमुत्सृष्टम् यच्चाभोज्यन्निपानजम् तद्वर्जंसलिलन्तातसदैवश्राद्धकर्मणीति मूलग्रहणान्दशविधशाकोपलक्षणम् तथाच मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् त्वक्पुष्पकवचञ्चेति शाकन्दशविधं स्मृतमिति। मूलंमूलकादि पत्रं पालक्यतण्डीवादि करीरम्वंशांकुरादि अग्रं आम्रपल्लवेत्रादीनां फलङ्कूष्माण्डादि काण्डंसार्षपवास्तुकादि अधिरूढकन्तालास्थिमज्जादि त्वञ्मातुलिङ्गादि पुष्पन्तिन्तिडीककाञ्चनादि कवचंशिलीन्ध्रादि॥ मार्कण्डेयः विदार्यैश्चभुरुण्डैश्च बिसैःशृङ्गाटकैस्तथा केन्दुकैश्चतथाकन्दैः कर्कन्धुबदरैरपिपालेव-

तैराजुकैश्चाप्यच्चौटैः पनसैस्तथा काकोलैःक्षीरकाकोलैस्तथापिण्डालुकैः शुभैः लाजाभिश्चशिलाभिश्च त्रपुसीर्वारुचिर्भटैः।
सर्षपैराजशाकाभ्यां इंगुदैराजतन्तुभिः प्रियालामलकैर्मुख्यैः।
फलुभिश्चातिलम्बकैः वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चुक्रिकाक्षीरकावचैः
मोचैःसमोचैर्लकुचैस्तथावैबीजपूरकैः मुञ्जातकैः पद्मफलैः भक्ष्यभोज्यैःसुसंस्कृतैः रागखाण्डवचैश्चश्च त्रिजातकसमन्वितैः दत्तैस्तुमासम्प्रीयन्ते विधिवत्पितरोनृणामिति अस्यार्थः विदारीतस्याः कन्दसितिशिषद्गत्यन्वयः भुरुण्डोजलप्रभवः कन्दविशेषद्गतिमञ्जरीकारः केन्दुकःकचूराख्यशाकः जलप्रभवः कन्दविशेषद्गत्यन्यः।
बिसंमृणालम् शृङ्गाटकम् जलजंत्रिकण्टकफलं सिंघारद्गति प्रसिद्धः कन्दःसूरणकन्दः कर्कन्धुस्वादुवदरीफलम्बदरमन्यबदरफलं पालेवतञ्जम्बीराकारंफलङ्काश्मीरप्रसिद्धं आरुकं आरुकन्दः। अक्षोटःपार्वतेयपीलुफलम् पनसैः कण्टकिफलैः,कटहरद्गति प्रसिद्धैः काकोलैर्मधुराफलैः क्षीरकाकोलैस्तद्भेदैः,पिण्डालुकैश्चतुर्भेदैः।
तथाचमनुः पिण्डालुकमहागन्धंमध्वालुस्यात्तुरोमशं शङ्खालुशङ्खसङ्काशंकाष्टालुस्त्वल्पकाष्टकमितिलाजाभिर्भ्रष्टधान्यैः तथाचशंखः लाजन्नमधुयुतान्दद्यात्सक्तून्शर्करयासहेति शिलाशैलेयं त्रपुसंत्रपुसीफलम् उर्वारुस्वादुकर्कटी चिर्भिटः कटुककर्कटी सर्षपोगौरसर्षपशाकः राजशाकःशाकविशेषः कृष्णसर्षपशाकमिति माधवीये तन्न तस्यप्रतिषेधात् इंगुदस्तापसतरुः राजतन्तुः प्रियालोराजोदनम्। निघण्टोक्तेः प्रियालाद्राव्यावा फलुका काटुम्बरिकाफलम् अतिलम्बकैस्तालकदैस्तालमूलैः कन्दैः चुक्रिकाचिञ्चिकाफलम्।
तिन्तिडीफलमित्यर्थः। नागरखण्डातिन्तिडीतिह्यल्लरवचनात्।
तिन्तिरीकाफलाध्यचं मोचाकदलीफलम् लकुचैर्लकुचफलैः बी

जपुत्रकैः मुस्नातकैः पद्मफलैर्वदरइतिप्रसिद्धैः भक्ष्यंलड्डुकमोदकादि भोज्यव्यंजनमोदकादिसूपयुक्तम् रागखांडवाः रसालादिपानविशेषाः तथाचनिघण्टः मार्जिताशिखरिन्युक्ता रसालारभित स्तथा ओषधिषांडवाख्याचचतुर्जातकसंयुतेति चतुर्जातकं वक्ष्यमाणम् सुसंस्कृतैरितिमेलकविशेषैः तथाचसूपकारशास्त्रं अर्द्धाटकं सुचिरपर्युषित स्यदध्नःखण्डस्यषोडशपलानिशशिप्रभस्य सर्पिः पलम्मधुपलम्परिचद्धिकर्ष शुंठ्यापलार्द्धमथवार्द्ध पलञ्चतुर्णां सूक्ष्मपटेललनयामृदुपाणिपृष्टाकर्पूरधूलिसुरभिकृतभांडसंस्था एषावृकोदरकृता सरसारसालायास्वादिताभगवतामधुसूदनेने । चोष्यैराम्रादिकैःफलै त्रिजातकंलवंग एलागन्धपत्रमेलनं । तथाच निघण्टुः त्वगेलापत्रकैस्तुल्यै स्त्रिसुगन्धित्रिजातकम् नागकेसरसंयुतं चतुर्जातमुच्यतइत्यादि वायुपुराणे बिल्वामलकम्बद्दी कापनसाम्रा तदाडिमञ्चव्यपाखेवताक्षोट खर्जूराम्रफलानिच कसेरुःकोविदारश्च तालकन्दतथाविसं तमालंशतकन्दञ्च गन्धालुशीतकन्दकम् कालेयंकालशाकञ्च सुनिषण्डंसुवर्चला मांसशाकन्दधिक्षीरं वेचुवेत्राङ्कुरस्तथा वधूलःकिङ्किणीद्राक्षा लकुचम्मोचमेवच कर्कन्धुग्रीवकम्बारन्तिन्दुकम्मधुसाह्वयं नैकङ्कतनालिकेरं शृगाटक परूषमम् पिप्पलीमरिचञ्चैव पटोलंबृहतीफलं सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाःसर्वएवहो एवमादीनिचान्यानि स्वादूनिमधुराणिच । नागरञ्चात्रवैदेयं दीर्घमूलकमेवचेति । अस्यार्थः मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षा पनसोव्याख्यातः । आम्रातकःकपीतनः । चव्यञ्चविका । पारेवतमुक्तं । आक्षोटोप्युक्तः कसेरुर्भद्रमुस्ता । तालकन्तालमूलीति प्रसिद्धा । शतकन्दंशतावरी । गन्धालूःकर्चुरशाकम् । शीतकन्दं शालूकम् । कालेयकन्दारूहरिद्रा । करालाख्यशाकमिति गोवि-

न्द्रराजः। सुनिषण्णाविनुन्नशाकं। सुरक्तमीति ख्यातञ्जलभवं-शाकमितिकश्चित्। सुनिषण्णं वांगेरीसदृशशाकम्बा। वांगेरीस-दृशैः पत्रैः सुनिषण्णकमुच्यते। शाकञ्जलाशयेदेशेचतुः पत्रीतिगच्छ-न्तइति सुश्रुतोक्तेः। सुवर्चला ब्रह्मसुवर्चला। सूर्यावर्तइति गोवि-न्दराजः। वधुलःशोकर्णिका। किङ्किणीद्राक्षाच्छुद्रद्राक्षा। लकु-चोलिकुचः मोचाकदलीफलं कर्कन्धुरुक्तः गौवकञ्चकपुष्पंवार-म्प्रियाल विशेषः तन्दुकोसितसारः शृंगाटकमुत्तम् परुषकम्फे-लरूसइतिप्रसिद्धफलम् वृहतीविदिग्धिकालं वरीहटाइतिप्रसिद्धम् दीर्घमूलत्तिखिङ्करीफलम् मूलकमित्यन्यः पटोलोदीर्घपटोलोरा-जीफलमित्यर्थः चिचेण्डाइतिलोके यत्तु गम्भारिकापटोलानिशा-द्धकर्मणिवर्जयेदितिपटोलनिषेधः सचुद्रपटोलविषयः तथाचमित्र-एटः पटोलीयाद्वितीयान्याखादुपत्रफलावसेदिति शिष्टप्रसिद्धं कु-मारेश्वरसंवादेपि। पालेवतमम्लद्वीकाखर्जूरामलकसेरुका विल्वा-मलकमाचोटपनसाम्रातकानिच। वेत्रुर्वंशांकुराःशाकंलकुचम्मो-चमेवच शीतकन्दंविसन्नालिङ्करकन्धूलकन्तथा। इत्यादिमध्यम-न्यन्नप्रदेयंश्राद्धकर्मणि। वेत्रुःशणभेदःइतरस्यनिषेधात्। वेत्रुर्क-टाकंशाकमित्यन्यः वर्ज्यशाकान्याहविष्णुःभूस्तृणशिग्रु सर्षपसुर-सार्कजकूष्माण्डालाबुवार्त्ता कपालक्यतन्दुलीयककुसुमादिवर्ज-येदिति भूस्तृणोरोहिसःगन्धचणाख्यं शाकमित्यन्यःशिग्रुर्महिज-नाइतिप्रसिद्धं सर्षपोराजसर्षपः इतरस्यविहितत्वात् सुरसाश्वे-तनिर्गुण्डी अर्कजः श्वेतार्कजः कुहेरइतिप्रसिद्धः। पालक्यः पल-कीतिप्रसिद्धः तंदुलीयकश्चौराइतिप्रसिद्धं वार्त्ताकंश्वेतवृन्ताकं। उशना। नालिकाशणछत्राककुसुंभानांबुविड्वाम्। कुम्भीकम्बुक-वृन्ताकङ्कोविदारांश्चवर्जयेत्। वर्जयेद्गृञ्जनंश्राद्धे काञ्जिकम्पिण्ड-

मूलकं करंजं येपिचान्येवैरसगन्धोत्कटास्तथा । नालिका प्रसिद्धा । दीर्घनालाग्रैलापत्रवेतिमाधवीये कलाशिलिन्ध्रः कुम्भीश्रीपर्णिका कम्बुकं कलालाबु वृन्ताकं श्वेतं कोविदारश्च मकरकम् गृञ्जनोहरिद्रावर्णः पलांडुविशेषः कांजिकमप्रसिद्धम् करंजश्चिरिविल्वफलम् पुराणेपिवंशङ्करीरं पुरसं सर्जकश्च स्तृणानिच अवेद्योक्ताश्चनिर्यासालवणान्यौषराणिच । भरद्वाजोपि स्वल्पांबुकूष्मांडफलम्वज्रकन्दञ्चपिप्पली । विविकानिकरीराणि कोविदारगवेधुकाः । कुलत्थशणजम्बीरकरम्भाणितथैवच । अजाद्रन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुचारुतथैवच । एतानि नैवदेयानिसर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति । पैठीनसिः वृन्ताकंनालिका पोतकुसुंभाश्मंतकाश्चेति शाकनामभक्ष्याइति । स्मृत्यन्तरं पिण्डालुकञ्चशुण्डीरङ्करम हूं स्वनालिकम् । कूष्माण्डंबहुवीजानि श्राद्धे दत्वाव्रजत्यधः । भविष्येपि लशुनंगृञ्जनञ्चैव पलाण्डुङ्कवकानिच वृन्ताकनालिकालाबुजानीया ज्जातिदूषिताइति । एषामर्थः । वंशङ्करीरंवंशांकुरः सरसंपर्णासइत्यन्यः सर्जकंशालफलम् । पीतसारकइत्यन्यः अवेद्योक्ताःनिषिद्धनिर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः । तथाचमनुः लोहितान्वृक्षनिर्यासान्व्रश्चन प्रभवांस्तथेति । लोहिताश्च निर्यासालाक्षादयः तेनपाटलश्वेतवर्णानां हिंगुकर्पूरादीनामनिषेधः । हिंग्वादीनां विषयमग्रे वक्ष्यामः औखराणिकृतलवणानि वर्जीस्तव्रमसूराश्वकोद्रवा लशुनकृतमितिरचनात् । सैन्धवसामुद्रादीनां विहितत्वात् । तथाच लवणेसैन्धवसामुद्रे इति अपिच सैन्धवंलवणं यच्च यच्चमानससम्भवं । पवित्रे परमेह्येतेप्रत्यक्षे अपि नित्यशः मानससम्भवंसांभरीति प्रसिद्धमिति । हलायुधः करीरं गूढपत्रङ्करीलइतिप्रसिद्धम् कोविदारएतः वज्रकदम्बोद्भवः । सूरणगवेधुका शणांशणपत्राणि । जंबीरोदन्तशठफलम् करम्भाणि

चारयवचारसौवर्च्चलं सौवर्च्चकादिलवणानि । पीतम्पीतिका-
शाकम् अश्मन्तकोमहोलीटइति प्रसिद्धस्तच्छाकम् । वृन्ताकंश्वेतं
तथाचदेवलः काडूरंश्वेतवृन्ताकं कुष्माण्डञ्चविवर्जयेत् । उपमन्यु-
रपि नाश्नीयाच्छ्वेतवृन्ताकं मातुलानींतथाण्डकं अण्डकञ्छत्राकं
मातुलानिभङ्गेति काडूरंकपिकच्छूः । तत्फलङ्खर्जूरफलमित्यर्थः ।
कुष्माण्डंगन्तालाबुसदृशफलम् पिण्डालुपेडरुइतिप्रसिद्धं शुण्डीरं
करमर्द्दः करवन्दफलानि । वहुवीजानिवहुबीजपूरकादीनि
पलाण्डुःश्वेतकन्दः पलाण्डु विशेषः लशुनन्दीर्घपत्रञ्चपिच्छाग
सोमहौषधम् । करश्यश्चपलाण्डुश्च लताक्षाश्चपराखिका ।
गृञ्जनम् पतनेष्टश्च पलाण्डोदशजातय इति सुश्रुतोक्तेः । कवलं
शिलीन्ध्रः कुमारसंवादेपि वर्ज्योस्तचमसूरास्तुकोद्रवालवणाकृतं ।
भूस्तृणंसरसंशिग्रुम्पालक्यासुमकं तथा । पिण्डंमूलञ्च वंशाग्रं
लोहितंव्रश्चनानिच । पलाण्डुंविड्वराहच छत्रा कंग्रामकक्कुटं
लशुनंगृञ्जनं जंबूफलानिकवकानिच तण्डूलीयक मुद्दालराज-
माषासुरीरपि । कृष्णाजात्यतसीतैलम्भयश्च जाविका दिकमिति
सुमकङ्कादिरीसंज्ञक खुलभवंशाङ्कुद्दालःकोविदारः आसुरीरा
जिका । कृष्णाजातीकृष्णजीरकः करोञ्जीतिप्रसिद्धश्च अतसी-
चुमा शेषम्प्रसिद्धं हारीतः नवटंप्लक्षौदुंवरदधित्थनील मातुलिङ्ग-
फलानिभक्षयेदिति । प्लक्षःपर्कटीः दधित्थः कपित्थःमातुलिङ्गो-
वीजपूरकः अत्रै तच्चिन्त्यते । किम्पिप्पलीमरीचहिंगूनां निषेधः
उतविधिः उभयथावचनदर्शनात् । तथाचविष्णुः पिप्पलीसुमक-
भूस्तृणेत्यादि शंखोपि पिप्पलीमरिचञ्चैव तथावैपिण्डमूलकम् ।
कृतन्तुलवणंसर्वंसाग्रं शिग्रुञ्चवर्जयेत् व्यासः अश्राद्धेयानिधान्या-
निकोद्रवापुलकास्तथा हिंगुद्रव्येषु शाकेषुकालानाश्चशुभास्तथा

द्रव्येषु हिंगुशाकेषु कालानश्चशुभानिच निषिद्वेत्यर्थः पुलकाद्र-
स्वक्छान्दसः। कालानलः कृष्णार्जकः कुठेरइतिप्रसिद्धः शुभाशुभा-
ख्यःशाकविशेषः इत्यादिनिषेधः विधिस्तुपिप्पलीमरिचञ्चैवपटोलं
बृहतीफलमितिवायुपुराणे कुमारेश्वरसम्बादे पिप्पलीमरिचंहींगुप
टोलंबृहतीफलमित्यादि आदित्येपुराणेऽपि मधूकं रामठञ्चैवकर्पू-
रंमरिचङ्गुडमित्यादि रामठंहिङ्गुः एवंबचनविप्रतिपत्तौकेचिदाहुः पि
प्पलीमरिचं हिंगूनांसंस्कारकत्वेनविधिर्युक्तःप्रतिभाति केवलाना-
म्प्रतिनिषेधः अपरेतु संस्कारान्तराभावेविधिरन्यथानेत्याहुः। षोड-
शीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पइत्येके एवञ्चसतिसंस्कारकत्वेन विधियुक्तः
प्रतिभात्ति । संस्कारत्वेनस्वादूनिमधुराणिचेतिस्वादुत्वविधित्वो
पपत्तेः तथाच शुंठीमरीचम्पिप्पल्योधान्यकाजाजिहिङ्गुकम् पिप्प-
लीमूलसंयुक्तसंस्कारइतिस्मृतमिति शङ्खः कृष्णाजाजीविडञ्चैव-
सीतपाकीतथैवच वर्जयेल्लवणं सर्वंतथाजम्बूफलानिच । कृष्णाजा
जीकृष्णजीरकः बिडंविडाख्यम् । लवणं सर्वंसैन्धवसामुद्रसाम्भरि-
व्यतिरिक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे आसनारूढमन्नादांम्पादोपहतमेव
चयमेध्यादागतै। स्पृष्टम्भुक्तम्पर्युषितञ्चयत् द्विःस्विन्नम्परिदग्ध-
ञ्चतथैवाग्रावलेहितम् शर्कराकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपद्रुतम्
पिण्याकम्मथितञ्चैवतथातिलवणञ्चयत् सिद्धाःकृताश्चयेभक्ष्याः-
प्रत्यक्षलवणाकृताः वाग्भावदुष्टांश्चतथादुष्टैश्चोपहृतांस्तथा वास-
साचावधुतानिवर्ज्यानिश्राद्धकर्मणीति आसनारूढमासनोपरिकृतं
पादोपहतंपदास्पृष्टम् अमेध्यादागतैःचर्मकारादिअपवित्रस्थाना-
दागतैरशुद्धैःस्पृष्टम् द्विःस्विन्नन्द्विः पक्कम् परिदग्धमतिदग्धम् अ-
ग्रावलेहितंश्राद्धात्पूर्वमास्वादितम् पिण्याकन्तिलकल्कःमथितञ्चरे-
णविलोलितन्निर्जलन्दधि करेणमथितन्दधीतिनिषेधात् मथि-

तत्साक्रमित्यन्वयः। सिद्धाभक्ष्याः आमलकादयः पृथक् लवणेन मिश्रिताः तथा दधिशाकं तथाभक्ष्यं शुक्रस्त्रौषधिवर्जितम् वर्जयेच्च तथान्यत्तु सर्वानभिषवानपि अभक्ष्यं दधिशाकञ्च वर्जयेदित्यन्वयः। अन्यन्निषिद्धमित्यर्थः अभिषवाः सन्धानानि शुक्तमनम्लं वस्तु कालान्तरेण द्रव्यान्तरेवात्यम्लत्वस्वभावतोऽत्यम्लम् तथाच बृहस्पतिः अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिरिति अत्रापवादः श्रङ्खेनोक्तः दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् क्षीरसपक्वं भक्ष्यं स्यात्सर्पियुक्तमिति स्थितिः अनग्निकमुष्मा क्षीरसन्तेन पक्वमाषादि घृतयुक्तं भक्ष्यमित्यर्थः। वायुपुराणेपि भक्ष्याण्येव करम्भाश्च दृष्टका घृतपूरिका कृशरीमधुसर्पिश्चपयः पायसमेव च दधिगव्यामसंसृष्टभक्ष्यान्नानाविधानपि। शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुकानित्यमक्षयाः। सक्तूल्लाजांस्तथापूपान्कुल्माषाव्यञ्जनैः सह। सर्पिः स्निग्धानि सर्वाणि दध्नासंस्कृत्य भोजयेत् श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्पितरः प्रीणयन्ति तमिति करंभा दध्युक्ताः सक्तवः इष्टकाः कासारखंडानि पृथुकाश्चिपिटाः असंसृष्टभक्ष्याः स्वकीयभक्ष्या लाजा भ्रष्टव्रीहितण्डुलाः अपूपाः मण्डकाः कुल्माषो यावकाः एतानि पर्युषितान्यपि घृतस्निग्धानि दध्ना मधुना च संस्कृतानि भक्षयेदिति पर्युषिता पक्वादन्नत्यर्थः यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः दत्तमक्षय्यमित्याहुः पितरः पूर्वदेवता इति मत्स्यपुराणवचनादित्यलम्बहुनाशेषं स्मृतिभ्योनुसन्धेयम् अन्नाभावे फलमूलैस्तृप्तिरित्युक्तं तत्रोपायविधिमाह॥

मू० सहान्नेन नरास्तर्पयन्ति॥ ५॥

फलमूलैरन्नेन सह नराः पितॄंस्तर्पयेयुर्न केवलैरित्यर्थः लटोलिङर्थत्वात् अत्रान्नेनेति तृतीययैव सहार्थे लब्धे सहेति ग्रहणं विस्प-

ष्टार्थन्नाम्नस्याप्राधान्यार्थं अथसहयुक्तेप्रधानइतिपाणिनिस्मरण-विरोधादस्यस्यकथमप्राधान्यं नेति उच्यते अविवक्षितत्वेनास्यदो-षपरिदूषितत्वात् तथाच विवक्षस्यहिशब्दस्यप्रधानङ्कारणन्नचा-स्तुसतेति नचान्नमन्तरेणाहृप्तौमूलफलादेःसामर्थ्याभिप्रायः प्रधा ननगुणसम्भावसम्भवोपत्ती तस्माद्विस्पष्टार्थमेवसहेतुरक्तं। सहा-न्नेनोत्तरास्तर्पयन्तीतिक्वचित्पाठस्तत्रोत्तरामूल फलादयस्तेनैवस-हतर्पयन्तितृप्तान्कुर्वन्तिनकेवलानित्यर्थः एवंनहिंस्यात्सर्वभूतानी-त्यहिंसाधर्मेणतृप्तिमभिधायेदानींहिंसाधर्मेणाह।

मू॰ छागोस्रमेषानालभ्य ॥ ६ ॥

छागोर्बर्करःउस्रस्तूपरः सचशृंगहीनछागादि तथाचश्रुतिः स्तूपरोवाअविषाणइति,मेषोमेढ्रः एतान्पितृद्देशेनहत्वापचेदित्य-र्थः तथाचात्रिः मधुपर्केचसोमेचदैवेपित्र्ये चकर्मणि अत्रैवपशवोहिं-स्यान्नान्यत्रेतिकथञ्चन स्कन्दसंवादेपि अर्थेदैवपितॄणांहियोहिन-स्तिपशून्द्विजः सयज्ञफलमाप्नोतितेचयान्तिपराङ्गतिम्। जाबालो-पि हिनस्तितयःपशून्स्वार्थमुद्दिश्यैवसपापभाक्। आज्ञापदेशतोहिं-सन्नपिस्वार्थेनदुष्यतीति अत्रैकआहुः। उस्रोवलीवर्दः तथाच म-होक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदिति तदयुक्तम् महोक्षत्व-शब्देनतूपरस्योक्तत्वात् तथाचजाबालः विषाणोद्भवकालेतुयोवि-षाणविवर्जितः तंमहोक्षंवदन्त्यार्यास्तूपरञ्चापिपावनमितिमहो-क्षःपक्षीवामहोक्षइतिप्रसिद्धः तथाचजातूकर्ण्यः किञ्चिल्लोहित-वर्णोहिदीर्घग्रुच्छोगुरुस्वरः ह्रस्वचञ्चुटित्वयःपक्षीसमहोक्षेतिपाठन-इति किञ्च वृषस्याभक्ष्यत्वमुक्तम् तथाचेश्वरः साक्षाद्धर्मोवृषः-प्रोक्तोमन्मूर्तिर्ममवाहनः तंयदापिद्विजोहन्तितेनाहंस्कन्दताडितः

बुद्धदेवलोपि वेसरांश्चगजश्चांश्चवृषभाश्चकरिमाचलं रासभश्चाप्यच-भवेद्विट्कृमिर्वाभवेभवद्रुति करिमाचलः शृगालः। उष्ट्रःशतवच्छि-न्नामद्भुत्यनेः उष्ट्रःशतवलादुष्ट्रस्तूपरोत्त्चगभक्ष्यितिष्वित्यभिधानात्। तदपिन पश्वालम्भप्रकरणात् नहन्यान्मत्स्यसूकराविितिनिषेधात् अतस्त्रोस्त्रशब्देनकलौछागमेषावेव पशुपञ्चकमध्येतयोरेव भक्ष्य-त्वाद्वचनोक्तत्वाच्च तथाचश्रुतिः पुरुषोश्वोगौरविरजोभक्ष्येताव-न्तोवैशर्वेपशवद्रुति गोभिलसूत्रञ्च छागोस्त्रमेषाआलभ्याद्रुति। ननुचछागमेषग्रहणेनैवतल्लब्धेः किमर्थमुस्त्रग्रहणं उच्यते विशेष-विध्यर्थत्वादित्यदोषः। तथाच स्कन्दसम्वादे वाध्रीनसस्यश्चाश्च लकोलाहाजस्तुपरंघृतमिति। ददद्यादेतद्धवेदत्तं मानव्यायतिला-मधु अन्यच्च अनन्ताखड्गमांसेनलोहछागाच्च नूपरादिति। अत्र-कश्चिन्नाप्यक्तदाह। छागोस्त्रमेषानिति पुंस्त्वमविवक्षितं उपादीय-मानत्वा त्पशुनायजेतेतिवत् सर्वासांपशुजातीनांमारणंभक्षण-न्तथा। विधानेतुनदोषस्स्यादन्यथामरकंव्रजेदिति। अन्येत्वाहुः पशुनायजेतेत्यत्रापिपुंस्त्वस्यैवविवक्षितत्वात् पुंव्यक्तिरेवध्यानस्त्री-व्यक्तिरिति। अत्रानूचानाः प्रमाणम्॥

मू॰ क्रीतालब्ध्वावाऽस्वयम्मृतानाहृत्यपचेत् ७

वाशब्दःपशुवध्याभावे अस्वयंमृतग्रहणम्। निषिद्धवर्जनोप-लक्षणं तेनपश्वभावेविहित मृगपक्ष्यादिमांसानिक्रय लाभाभ्या-माहृत्यपचेन्न निषिद्धमित्यर्थः। विनामांसेनयच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतंभ-वेदिति। श्राद्धवैकल्यापत्तेः पद्मपुराणे विनामांसेनयच्छ्राद्धन्तन्न तृप्तिकरम्भवेत्। क्रव्यादाः पितरोयस्मात्तस्मात्तेनैव तान्यजेदिति अत्रैकेअकारविश्लेषम बुध्वास्वयंमृतानपिपचेदित्याहुः। तदयुक्तं

तेषांनिषिद्धत्वात् तथास्मृतिः उच्छिष्टस्यघृतादानंस्वतमांसस्यभक्षणम् अगुल्यादंतकाष्ठञ्चतुल्यंगोमांसभक्षणैः तथा शणशाकञ्च मृतस्मांसञ्चरीणमथितंदधिअगुल्यादन्तघर्षंचतुल्यङ्गोमांसभक्षणैरिति महाभारतेपि विषकच्छहतस्यैवव्याधितिर्यग्घतन्तथा नप्रशंसन्ति वैश्राद्धे यच्चशस्त्रविवर्जितम् विषकच्छारण्येपतितपत्नादौविषप्रक्षेपस्तेनहतं तिर्यग्घतंसंहालि रिक्तहकादिहतं तयोरप्यनुज्ञानात्। तथाचसिंहव्याघ्रहतंचयत् इति प्रशस्तमितिशेषः अथवाश्राद्धेतस्यापिनिषेधोविधिर्नित्यभोजनविषयः एकमूलकत्वात् शस्त्रविवर्जितंस्वयंमृतं अनुपाकृतमांसानिसौनंवल्लूरमेवच स्मृतिलोकनिषिद्धांश्चमृगमीनाखण्डजानपि सौनंहिंसास्थानभवम्। अनुपाकृतंसंस्कारहीनम् वल्लूरंशुष्कंवर्जयेदिति। पृष्टमांसंवृथामांसंवर्ज्यंमांसच्चपुस्तक। नभक्षयन्तिसततम्प्रत्यचलवणानिचेति। मार्कण्डेयः। पृष्टमांसम्मैरइतिप्रसिद्ध' तथाचवामनपुराणे पृष्टमांसाशिनोमूढास्तथैवक्रौञ्चजीवनः क्षिप्यन्तेवृषभक्ष्येतेनरकेरजनीचरोक्त शेषमन्यतोज्ञेयम् ननुवाफलमूलैरौषधीभिर्वेत्यहिंसाधर्मेणाटहिमुक्त्वानन्तरंछागोस्त्रमेषानालभ्येति हिंसाविधायेदानीं क्रयलाभौसूचयतावाशब्देनहिंसानिषिद्धेति। तथाच कन्दमूलफलाभावेमांसान्याहुर्मनीषिणः पुण्यानिमुनिगीतानिलब्धानिच वधम्बिनेति। चतुर्विंशतिमते महाभारतेपि क्रीत्वास्वयम्वाप्युत्पाद्यपरोपहृतमेववा। देवान्पितृनर्च्चयित्वाखादन्मांसन्नदुष्यति एषउक्तोविधिर्ब्राह्मः। सर्वकामफलप्रदइति तस्माद्वाशब्देन हिंसान्निषिध्यक्रयलाभावेव सूत्रकाराभिमताविति। अत्रोच्यते यदुक्तं। हिंसानन्तरंक्रयलाभौसूचयताहिंसानिषिद्धेति। तन्न पशुबन्धासम्भवेक्रयलाभयोरनुज्ञात्वात् तथाचस्कन्दसम्वादे। मांसाभावेकृतेश्राद्धे ध्यायन्तेपितृ-

देवताः करिष्यतिसुतोलब्ध्वाश्राद्धं पश्चात्तमामिषं । ददातिलब्ध्वामांसन्नतंशपन्तिरुषामुहुरिति मांसाभावेपश्वसंभवे । यत्वभिहितं कन्दमूलफलाभावइत्यनेन हिंसानिषिद्धेति तदप्ययुक्तं । कंदमूलफलाद्यभावेवधंविनेत्यहिंसाधर्मेण प्रतिपादकत्त्वान्नहिंसानिषिद्धेति । यच्चाभ्यधायिक्रीत्वास्वयंवाप्युत्पाद्येत्यादिनाब्राह्मविधिरिति तदपिमन्दमिति तस्याप्यमांसभुग्दाक्षिणात्यपरत्वेनतद्देशविषयत्वात् दृश्यतेच देशविषयात्याचारः तथाच बृहस्पतिः । उदुह्यतेदाक्षिणात्यैर्मातुलस्यसुताद्विजैः । मध्यदेशेचर्मकाराः शिल्पिनः खगवासिनःमत्स्यादाश्चनराः सर्वेगच्छन्तिरांरजस्वलाः । पर्वतेमद्यपानार्यानेतेदण्डस्यचार्हकाइत्यादि पठन्तिच पृथिव्यास्त्रिषुभागेषुमांसभक्षण माचरेत् यत्तु बृहत्प्रचेतोवचनम् । नदेशानांनविप्राणांनयुगानांद्विजोत्तमाः । धर्म शास्त्रेषुवैभेदोदृश्यमांसभक्षणइति । तद्दक्षिणव्यतिरिक्तदेशविषमित्यविरोधः किञ्चयद्येवन्नामभविष्यतद्यग्नीषोमीयम्पशुमालभते छागोस्यमेषानालभ्येत्यादिविहितहिंसाप्रतिपादकानिवाक्यान्यनर्थकान्यभविष्यन्निति तस्मात्पशुवधासंभवेक्रीत्वालब्ध्वेति सूक्तमितिसिद्धं । इदानीं च्छगोरभ्रकिरिच्छागपर्षतेरूपतत्रिणाम् । मांसंविशाणशशयोरुरीस्वक्रमतः सुरान् धिनोतिचपितृंश्चैवमांसान्पायसमेवचेत्यादिवचनविहितांतृप्तिमुपक्रमते ॥

मू॰ मासद्वयन्तुमत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्याःपाठीनादयोविहिता ननिषिद्धाः तैर्द्विमासंतृप्तिरित्यर्थः । तथाचमनु । द्वौमासौमत्स्यमांसेनेति तुशब्दोविशेषणार्थः तेनमत्स्यविशेषेकालविशेषइत्यर्थः तथाचापस्तंबः शतवलमत्स्यस्यमांसेना-

घस्मात्तृप्तिरिति यत्तु मत्स्यैश्चतुरोमासानिति पैठीनसिवचनन्तच्छ-
शल्कविषयम्। तथाचयमः। शशल्काश्चतुरोमासानिति। प्रीण-
यन्तीतिशेषः। ननुचमत्स्यांश्चकामतोजग्ध्वासोपवासस्त्र्यहंवसे
दिति प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् कथमेवमिति उच्यते तस्यानित्यभोज-
नविषयत्वाद्दैवपित्र्यनिवेदनविषयत्वाच्च तथाचागस्त्यः। कृतेयो-
हव्यकव्याभ्यांमत्स्यमांसंसमश्नुते लभतेपातकंनसौसर्वमांसाशिनां-
नृणाम्। कारवोपि। कालशाकञ्चमत्स्यांश्चपरमान्नन्तिलोदनं।
अनिवेद्यनभुञ्जीतपितृणांदैवतैः सहेति एवंतर्ह्येकतः सर्वमांसा-
निमत्स्यमांसानिचैकतः एकतः सर्वपापानिब्रह्महत्यातथैकतः।
तथा मत्स्यादः सर्वमांसादः इत्यादिवचनद्वन्द्वनिरर्थकमिति मैवं-
वोचः कार्तिकादिकालविशेषविषयत्वेनसामर्थ्यकत्वाद्दक्षिणादि-
देशेनिषेधकत्वाच्च। तथाचनारदीये नमात्स्यमश्नीयान्मांसंनकौर्मं-
नान्यदेवहीतिकार्तिकादिवैष्टावकालइतिशेषः। मत्स्यादाश्चनराः
सर्वइति मध्यदेशे बृहस्पतिनोक्तं। किञ्चएकतइत्यर्थान्तरम्। स-
र्वमांसानिभक्ष्याणिमांसान्येकतस्तथा भक्ष्यमत्स्यमांसानिचैकतः तथा
पापानिसर्वयज्ञाः एकतइज्याब्रह्मज्ञानंचैकतेति पापायज्ञादिक-
कर्मेति शब्दरत्नावली इलायांब्रह्मनेज्यानइति चन्द्रगोमी एकतश्च
शादिसर्वमांसान्येकतमत्स्याएकतसर्वयज्ञा एकतब्रह्मज्ञानमेकतस्तु-
लायांसमानमित्यर्थः। तथाचप्रचेताः याश्चितृप्तिः पितृणांस्यादजवा-
र्ध्रीनसादिभिः साभवेन्मत्स्यमांसेनदत्तेनश्राद्धकर्मणीति तस्माच्छ्र-
द्धेमत्स्यैः पितॄन्सन्तर्प्यस्वयमपि भुञ्जीतेतिनिरवद्यम्। तथाचब्रह्म-
पुराणम् हव्यकव्यार्थतो विप्रान्भोजयित्वाविधानतः वैसारिणां-
स्तुभुञ्जानोनलिप्येतनसाद्विजइति। मत्स्यानाहयाज्ञवल्क्यः राजी-
वान्राजतुण्डांश्चसशल्कांश्चैवसर्वशः शङ्खोपि राजीवान्सिंहतु

गडांश्च सशल्कांश्चविशेषतः। पाठीनरोहितौ भक्ष्यातेमत्स्येष्वतिपावनाइति। राजीवाःपद्मवर्णाः सिंहतुण्डासिंहमुखाः सशल्काःशुक्त्याकारावयवयुक्ताः जातूकर्ण्योपि शशश्चमत्स्येष्वपिहि सिंहतुण्डकरोहिताः। क्षुद्रमत्स्येषुकेकेतिमेध्यो रोहितकस्मतइति निषिद्धमत्स्यानाहसएव। गोमत्स्योगुच्छमत्स्यश्च चर्मकाराह्वयस्तथा नैतेद्विजातिभिर्भक्ष्यास्तथा चिलिचिमाभिधः। शृङ्गीनकेचिदिच्छन्तिप्रशस्तान्हव्यकव्ययोः अयंविकल्पोनित्यभोजने व्यवस्थितः। प्राघुणकादौ तथा मत्स्यश्चिलिचिमो नाम नभक्ष्योहिद्विजन्मनां श्चिलिचिमः सितगौरोनक्राङ्गसदृशः समुद्रजइत्यायुर्वेदः। नान्यावर्तालिमत्स्यइल्लिसइवांग विकराटकगाहिप्रभृतयः क्षुद्रमत्स्याश्चस्मृत्यन्तरेतावदेवावगन्तव्याः॥

मू॰ मासत्त्रयन्तुहारिणेन॥ ९॥

हरिणस्तामृगस्तन्मांसेन त्रिमासन्तृप्तिरित्यर्थः। एषः कृष्णमृगः प्रोक्तस्ताम्रोहरिणउच्यतेइति सुश्रुतत्वात्। कृष्णसारेणाधिकतृप्तेः तथोचोशनाः चतुरोमासान्कृष्णसारेणेति। यत्त्वष्टावेणेयेणेतिपैठीनसिनोक्तम् अष्टावेणेयमांसेनेतिच मनुनातन्नूपरकृष्णसारविषयेभवितुमर्हति। तूपरस्यविशिष्टोक्तेः अन्यथोशनसाविरोधात्। तथाचोक्तम् स्मृतिद्वैधेतुविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथगिति। तुशब्दोविशेषार्थः तेनमृगविशेषेकालविशेषइत्यर्थः। तथाचमार्कण्डेयः करोतितृप्तिंनववैकरी मांसंनसंशयः। रुरुःशम्बरः शरदिगलितशृङ्गइत्यायुर्वेदः। मनुरपि रौरवेणनवैवतु यत्तु रुरुः प्रीणातिपञ्चवेइति यमोक्तंयच्चपञ्चरौरवेणेति। गोभिलसूत्रम् तद्बहुशाखशृङ्गरुरुविषयं यत्पुनर्देवलेनोक्तम्। त्रीन्मासान्रुरुभि

मृगैरितितद्धरिणसदृशरुरुविषयम्। नचयथा गृह्यविषयोविकल्पः शक्यतेवक्तुं गृह्याणामनेकत्वात्तद्विषयानुपलब्धेः। तस्माज्जीवविषयोविकल्पोभवितुमर्हति। मार्कण्डेयः पुष्णातिचतुरोमासान्शशस्य पिशितंपितृन्निति यत्तुदेवलेनोक्तान् शशैःषण्मासिकीतृप्तिरिति शशःप्रीणातिषण्मासानितियमेनतद्वृहच्छशविषयमिति अविरोधः अन्यथाविरोधाद्धर्मबाधापत्तेः। तथाचव्यासः धर्मंयोवाधतेधर्मोनसधर्मः कदाचन। अविरोधात्तुयोधर्मः सधर्मः सद्भिरुच्यते। तस्माद्विरोधेधर्मस्यनिश्चित्यगुरुलाघवं। ततोभूयस्तरं विद्वान्कुर्याद्धर्मविनिर्णयं तत्वेविप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरं। विरोधपरिहारोदनिर्णय स्तत्वदर्शिनइति। नचश्वापदजातेरनेकत्वादेवं नघटतइतिवाच्यम्। तथावामनः कदलीकन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि समुरुश्चेतिहरिणाश्च्मी अजातयोनयः। कृष्णसाररुरुन्यंकुरं कुशम्बररोहिणाः गोकर्णपृषतैणस्य-रोहिताश्चमरीमृगाः गन्धर्वःशरतोरामसृगयोगवयः शशादूत्यादयो मृगेन्द्राद्याइति। एवमन्यत्रापि॥

मू॰ चतुरऽऔरभ्रेण॥ १०॥

पितॄणान्तृप्तिरित्यर्थः। तथाचमनुः अरस्रणोथचतुरइति उरभ्रआरण्यमेषः नवमेषमांसेनेति ग्राम्यस्यवच्यमाणत्वात्। अन्येशाकुमेषएवेति। तदयुक्तम् स्मृतिविहितत्वात्पौनरुक्त्यदोषाच्च तथाचस्मृतिः। वरुणायारण्योमेषइति यत्तु मेषेणमञ्चमासानिति पैठीनसिनोक्तम्। तदारण्यरूपविषयं अत्रैतत्सन्दिह्यते किंगवयमांसंभक्ष्यमभक्ष्यञ्चेति तत्रैकआहुः विहितत्वाद्भक्ष्यमिति तथायमः। गावयंरुद्रसम्मितात् एकादशमासांस्तृप्यन्तीतिशेषः मार्क-

षडेयोपि गवयस्यतुमांसेनतृप्तिःस्याद्दश मासिकीति तदयुक्तम् स्मृतिविरुद्धत्वात् तथाचस्मृतिः । सयंपुरुषमालभन्तस किंपुरुषोभव द्यावश्वंगाञ्चतौगौरश्चा गवयश्चाभवनांयम विमालभन्तसउष्ट्रो-भवद्यमजमालभन्त सशरभो भवत्तस्मादेतेषां पशूनांनाशितव्यम-पक्वान्नमेधाह्येतेपशवइति । श्रुतिस्मृतिविरोधेतु श्रुतिरेवबलीयसी-तिश्रुतेर्बलवत्त्वाच्च । नचश्रुतिविरुद्धस्मृतिरादरणीया तथाचचतु-र्विंशतिमतं स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्यायथाभवेत् । तथैवलौ-किकंवाक्यं स्मृतिबाधापरित्यजेदिति श्राद्धविषयत्वेन गवयस्यवि-धिरित्यन्ये । अत्रानूचानाःप्रमाणम् ॥

मू० पञ्चशाकुनेन ॥ ११ ॥

शाकुनिर्भक्ष्यपक्षीतन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचमनुः शकुनेनाथप-ञ्चैवइति । यत्तु शाकुनैश्चतुरोमासानिति देवलेनोक्तम् यच्चचतुरः शाकुनेनेतिचगोभिलेन तद्विहितप्रतिषिद्धहारीतादि पक्षिविषयं यच्चशकुनेनसप्तेति पैठीनसिनोक्तम् तदतिपवित्रकपिञ्जलादि पक्षिविषयं सोमपानोद्भवत्वेन पावित्र्यात् । तथाचश्रुतिः सयत्सो-मपानमासततः कपिंजलःसमभवदिति । जरत्कारुरपि गौरःक-पिंजलोमेध्यः कृकषालाचबर्हिणइति । बर्हीनीलकण्ठः सुमेधाः किञ्चिल्लोहितवर्णेति दीर्घपुच्छोगुरुतरः । कृष्णचोटिस्तुयःपक्षीस-मस्तोबेतिपावनइति चोटिश्चंचुः भक्ष्यानाह शङ्खः तित्तिरश्च-मयूरश्चलावकश्चकपिंजलम् वार्ध्रीनसंवर्त्तकंचभक्ष्यानाहयमः सदा सदेतिश्राद्धादेरन्यत्रापि जाबालः भक्ष्यःकपिंजलोनीलस्त्वा-टीबन्यपदायुधाः भक्ष्याविति नीलःकृष्णतित्तिरिः कपिंजलोगौ-रः वन्यपदायुधोवन्यकुक्कुटः वनेजलेभवो जलकुक्कुटइत्यन्ये तन्न

कलविङ्कं प्लवं हंसमितिमनुना प्लवशब्देन तस्य निषिद्धत्वात् च-क्रवाकं प्लवं क्रौंचमिति शङ्खनिषेधाच्च भारद्वाज्या मांसेनेति कात्या-यनोक्तेर्भरद्वाजो भक्ष्यः यत्तु न खादेत्तु भरद्वाजमिति सुमन्तुनोक्तम् त-च्च भरद्वाजोन्य इङ्कुविषयः कौजिडिया इति प्रसिद्धः तथा च निघण्टुः वटो बटक इत्युक्तो भरद्वाजोन्य इङ्कुटः वटङ्गोम्यो द्वितीयस्तु खंजरी-चित्रपुच्छकः इति सुमन्तुः भक्ष्यास्तु नीलकण्ठः स्याद्गरीतो खावति-त्तिरी हारीतो विहितप्रतिषिद्धः। कुक्कुटहारीतभक्षणे द्वादश-रात्रमनाहार इति शङ्खप्रतिषेधात् अन्यस्मृतिभ्यो वृयम् वर्ज्यो ना-ह मनुः क्रव्यादः शकुनीन्सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः अनिर्दिष्टांश्चै-कशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्। कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्राम-कुक्कुटम् सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुकसारिका। प्रतुदाञ्जा-लपादांश्च कोयष्टिनखविष्करान् निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौलं व-ल्लूरमेव च। बकं चैव बलाकांश्च काकोलं खञ्जरीटकम्। मत्स्या-दान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वश इति। क्रव्यादो गृध्रादयः ग्रामवा-सिनः पारावतादयः अनिर्दिष्टभक्ष्यत्वेनाम्नातः एकशफाश्च-श्वादयः टिट्टिभो निष्ठुरशब्दभाषी टिटिहिरी इति प्रसिद्धः कलविङ्को-गृहवचकः प्लवो जलकुक्कुटः चक्राह्वः चक्रवाकः रज्जुदालो वृक्षकु-क्कुटः दात्यूहः कालकण्ठः प्रतुदः श्येनः जालपादा जालाकारपादाः कोयष्टिः शिखरी नखविष्किराश्चकोरादयः निमज्जन्तो मत्स्यादान्नि मज्ज्य मत्स्यदा काकोलो गिरिकाकः मत्स्यादा अनिमज्जन्तोपि अ-न्ये प्रसिद्धः देवलः उलूककुररश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः चकोरः को किलो रज्जुदालकश्चकमज्जकौ पारावतकपोतौ च नभक्ष्याः पक्षिणो स्मृताः। जरत्कारुः कारापिकान्कपोतञ्च स्तोतकं तत्तुरण्डकम् स-कृप्रजं सारिकाञ्च कलविङ्कञ्च वर्जयेत् कारापिकाः शकुनशास्त्रो-

ता: खोतकश्चातक: रक्ततुण्ड:शुक: सकृत्प्रज:काक: लोमश:ग्रा मकुक्कुट: । आतापीमांसानपिवर्जयेत् आतापीचिल्ल:वेदनिधि: काकारिपिङ्गलाक्रौञ्च: वकोटीटिट्टिसारसौ चर्मपभासौ भृङ्गराजश्चा न्द्रस्तुग्ध्वाव्रतश्चरेत् काकारिर्घूक: पिङ्गलामुखूसरद्रतिप्रसिद्ध: वकोटोवक: चाषोनीलपक्षी स्वर्णपक्षीतिप्रसिद्ध: जग्ध्वाप्राश्य- चान्द्रञ्चान्द्रायणमित्यर्थ: । शङ्ग:हंसप्लवद्गुञ्च्चकङ्काकङ्काकोलङ्क- च्छरीटकम् मत्स्यादांश्चतथामत्स्यान्वलाकांशुकसारिके । चक्रवा- कम्प्लवङ्कोकम्मण्डकम्भुजगङ्कपिम् मासमेकंव्रतङ्कुर्यादेतांश्चैवनभो- जयेत् मद्गुर्जलवायस: व्रतञ्चान्द्रायणम् मत्स्यव्यवस्थाप्रागुक्ता निषिद्धमत्स्याशनेत्यर्थ: । धौम्य: पारावतंरथांगञ्चमरालञ्चकु- लिङ्ककम् जग्ध्वाह्निकुक्कुटंग्राम्यंव्रतेनापिनशुध्यति रथांगश्चक्र- वाक: मरालोहंस: कुलिङ्गकोव्रतेनचान्द्रायणेनेत्यर्थ:अन्यत्स्मृति- ष्योह्यम ।

मू॰ षट्छागेन ॥ ११ ॥

पितृणांतृप्तिरित्यर्थ: तथाचमनु: । षण्मासञ्छागमांसेनेतिछा- गोमहोच्च: वार्ध्रीनसादन्य: तद्विधेर्विशिष्टत्वात् । यत्तु । छागलं- सप्तवैमासानिति मार्कण्डेये नोक्तम् तदारण्याजविषयम् तथा- चश्रुति: । सोमायकुलुङ्ग्आरण्योजइति । यच्चनचत्प्यंत्यजेनत्वि- तिदेवलेनोक्तम् तद्वार्ध्रीनसव्यतिरिक्तपक्षिविषयं यत्पुनर्द्वादशमा- सांछागेनेति पैठीनसिनोक्तम् तत्तूपराजविषयम् तस्यातिपावन- त्वात् तथाचसमहोच्चेतिपावनइतिप्रागुक्तमित्यविरोध: ।

मू॰ सप्तकौर्मेण ॥ १२ ॥

कूर्म:कच्छप:तन्मांसेनेत्यर्थ: तथाचदेवल: कूर्म:स्यात्सप्तमासिकी

ति यमोपि कूर्मः प्रीणातिसप्ततिर्विति यत्तु शशकूर्म योर्मासेनमासैरे-
कादशभिस्त्विति मनुनोक्तम् तद्बृहत्कूर्मविषयमारण्यविषयमेवेत्य-
विरोधः यत्तु नखादेत्कूर्मसूकराविति निषेधस्तद्विषयमग्रेवद्यामः।

सू॰ अष्टौवाराहेण ॥ १३ ॥

वाराहआरण्यसूकरस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः अष्टौमा-
मान्वराहेणेति यत्तु दशमासास्तुतृप्यन्तिवाराहमहिषामिषैरि-
तिमनुनोक्तम्। तन्मांसलवराहविषयं तस्यघृतसम्भूतत्वेनौचि-
त्यात् ।तथाचश्रुतिः अग्नौहवैदेवाघृतंकुम्भम्प्रवेशयांचक्रुस्ततोवरा-
हाःसम्बभूवुस्तस्माद्वराहं मेदुरोघृताद्धिसम्भूतइति यत्तु व्यब्दमासा-
च्छूकरामिषमितिमार्कण्डेयेनोक्तम् तदमांसलविषयम्भवितुमर्ह-
ति अ अथाविरोधात् अतएवाहुः। नखादेत्कूर्मसूकराविति नि-
षेधाद्वराहकूर्ममांसन्नभक्ष्यमिति। तन्न। तस्यकार्त्तिकादिवैशा-
वकालविषयत्वाच्छ्वेतवराहविषयत्वाद्वा तथाचनारदीये। का-
र्त्तिकेसूकरमांसंयस्तुभुंक्ते हिदुर्मतिः तद्दुक्तो जायतेप्रापोविष्टा-
शीग्रामसूकरः नमात्स्यंभक्षयेन्मांसन्नकौर्मंनान्यदेवहिइतितद्गु-
क्तौरौरवान्भुक्त्वा नेत्यनुवृत्तौ हारीतः पारावतपाण्डुसूकरसारि-
केतिउपमन्युरपि ग्राम्यश्वेतवराहौतुनभक्ष्यौद्विजपुङ्गवैरिति।

सू॰ नवमेषमांसेन ॥ १४ ॥

मेषोग्राम्यभेदः तन्मांसेनेत्यर्थः। तथाचयमः मेषैः प्रीणातिवैन-
वेति यत्तु दध्यत्येकादशाविकैरितिदेवलेनोक्तम्। यच्च तथैकादश-
मासंवाआरभ्यम्मिदृद्रनामितिच मार्कण्डेयेनतत्तु परविषयम् अन-
विकारप्रत्ययेप्रकृतेतत्परिहारेणपुनर्मांसग्रहणम् मासविकारप्रा-
प्त्यर्थं तेनतद्विकाराअपिकालान्तरसाधितादेयाइत्यर्थः। तथा-

चस्कन्दसम्बारे अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः तथा मांस-
विकाराश्चदधिक्षीरगुडस्य चेति। भक्षयेदितिशेषः।

मू० दशमाहिषेण॥ १५॥

तृप्तिरित्यर्थः तथाचदेवलः। दशमाहिषमांसेनेति। यत्वे-
कादशमासान्माहिषेणेति पैठीनसिनोक्तन्तदारण्यविषयंतूपरविष-
यंत्रामहिषभक्षणस्य देशविशेषेव्यवस्थितम् तथाचयमः। कासरो-
हिगिरौमेध्याइति आहप्रजापतिरिति कासरोमहिषः। ननुचअ-
भक्ष्याः पशुजातीनाङ्गोखरोष्ट्राः सकुञ्जराः सिंहव्याघ्रर्क्षशरभाः।
सर्पाजगरकास्तथा शशमूषकमार्जारनकुलग्राम्यसूकराः सृगा-
लऋषभद्वीपिगोलांगूलमर्कटाइति। तथा वार्द्धमौर्द्धञ्चनारञ्चहारङ्का-
रंचरासभं। क्रौंगं लोमशिकम्मांसम्भुक्त्वाभवतिविट्कृमिः। वेशरो-
ष्ट्रगजखाश्वऋषभान्करिमाचले रासभम्प्राश्यचभवेद्विट्कृमिर्बाभवे
भवइतिदेवलव्याघ्रपादवचनैरभक्ष्यमध्येमहिषानुक्तेः
सार्वत्रिकम्महिषभक्षणङ्किन्नस्यादितिचेत् मैवंभागीः गिरिमन्तरे-
णतद्भक्षणमहादोषापत्तेः। तथाचभारद्वाजः। शङ्कुमूषकसर्पास्तुसै-
रभंचगिरिंविना। जग्ध्वाद्विजानशुध्यन्तिप्रायश्चित्तशतैरिति।
तस्माद्देशविशेषएवतद्भक्षणं व्यवस्थितमितिसूक्ष्मम् वार्द्धबार्षभंउ-
द्रोजलपशुस्तस्य। जलमानुषइत्येके। नरश्मानुषम् हारं हरिश-
ब्दवाच्यानांसिंहाश्वकपिभेकादीनां कारङ्कारिणां क्रौगोवन्यः
श्वालस्य लोमशिकालोखरीतिप्रसिद्धा। तस्य लोमकम् विटकृमि-
विष्ठाक्रिमिः। द्वीपीव्याघ्रविशेषः गोलांगूलोवानरविशेषः मर्क
टग्रहणश्वादिपञ्चनखोपलक्षणम्।

मू० एकादशपार्षतेन॥ १६॥

पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेनेत्यर्थः। तथाचगोभिलः एकादशपार्ष-

तेनेति। ननु तद्व्याख्याने पृषतशब्देन किञ्चित्तद्गुणोवाच्य: किं वा चित्र मृगजातिरिति तत्र यदि चित्रगुणोवाच्य:स्यात्तर्हि रुरुच्छागादीनामपि पृषत: गुणे एकादशमासतृप्तिहेतु: स्यात्। ततश्च विहिता: सर्वेपि पृषता: सन्त: एकादशमास तृप्तिहेतवइत्यर्थ:स्यात्। अथ पृषत-शब्देन चित्रमृगजातिर्वाच्यं स्यात्तर्हि तज्जातेर्दैववशात्कथञ्चिदपृ-षतत्वे एकादशमासतृप्तिहेतुत्वं नस्यात् प्रत्युत विहितजाते: परि त्यागश्चेत्यर्थ:स्यात्। तस्मात्पृषतशब्दस्य का गतिरित्याक्षेप: इतुरच्य तेव्याख्यानतो विशेष: प्रतिपत्तिरितिन्यायेन व्याख्यात चित्रमृगसंज्ञै वैतरस्यार्थं कृत्वा चित्रमृगस्यैव तावन्मासतृप्तिहेतुनान्यस्येति एवंसति छागशब्दस्या न्वेषणाच्छागादिवाचकत्वा भावात्पृषतत्वे सत्यपि नतस्यान्वयोयुक्त: तस्माच्चित्रमृगेणैवतावन्मासतृप्तिरिति सिद्धम्। ततश्च पञ्चतृप्यन्तिपार्षतै: पार्षतेनेहसप्तवैनवमासान्पार्ष तेनएकादशपार्षतेनेति देवलमनुपैठीनसि कात्यायनवचनानां विषयानुपलब्धेर्विकल्पाएव शक्यन्तेवक्तुंनविषया:। अथवा सर्वमृ गजातिषु पृषतत्वं विशिष्टत्वेनैकादशेतिसर्वेभ्य स्तृप्तिराधिक्यमित्यर्थ: ततश्चैवं विषय:। पञ्चतृप्यन्तिपार्षतैरिति देवलवचनं हरिणसादृश्य चित्ररुरुविषयं पार्षतेनेहसप्तवाइति मनुनोक्तंवक्रशाख शृङ्गचित्र रुरुविषयं। नवमासान्पार्षतेनेति पैठीनसिनोक्तं वरचित्ररुरुविषयं एकादशपार्षतेनेति चित्रतूपरविषयमित्यविरोध: अयमाशय:।या-न्मासान्रुरुभिर्मृगैरिति त्रिमासतृप्तिविषयस्य रुरो:पृषतत्वेन पञ्च-तृप्यन्तिपार्षतैरिति तृप्तिविशेष: रुरु:प्रीणातिपञ्चकैरिति पञ्च-मासतृप्तिविषयस्यतु रुरो:पृषतत्वेन एकादशपार्षतेनेहसप्तवैइति तृप्तिविशेष:। रौरवेणनवैवर्षाण्विति नवमासतृप्तिविषयत्वेन एका-दशपार्षतेनेतितृप्तिविशेष:। सर्वपृषतानान्तूपरत्वेसति अनन्ता-

तृप्तिरिति। अनन्ताखड्गमांसेन लोहच्छागाच्चतूपरादिति वच-
चनादेवंत्रिषयविभागा हरिणमेषशशवाहमहिषशशानाम् प्रषतत्वा-
संभवात् एवङ्कल्पनागौरवमप्यविरुद्धं। प्रमाणकल्पनेदोषाभावात्
तथाचाङ्गिरा:। प्रमाणानिप्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानियत्नतः सीद-
न्तिहिप्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः भट्टोपि। प्रमाणवन्तिक-
ल्प्यानि सामान्यानिवहून्यपि अदृष्टशतभागोपि नकल्प्योनिः-
प्रमाणकइति॥

मू० सम्वत्सरन्तुगव्येनपयसा॥ १७॥

गव्यग्रहणमितरव्युदासार्थं। तुशब्दोविशेषः इतरपयोनिषेधे
प्यारण्यमहिषीक्षीरंप्रशस्तमिति विशेषित्यर्थः। तथाचब्रह्मपुराणम्
आरण्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुंठिसंयुतं। मधुयुक्तन्तत्तुहितं दद्या-
दमृतमेवच तदिति निषिद्धमाहयाज्ञवल्क्यः। सन्धिन्यनिर्द्दशाव-
त्सागोपयः परिवर्जयेत्। औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यक मथाविकं
सन्धिनीवृषाक्रान्ताकामुकी अनिर्दशाऽनतिक्रान्तदशाहा अव-
त्सावत्सरहितान्यवत्साच। स्त्रैणंस्त्रीभवं द्विस्तन्युपलक्षणमेतत् यच्च
सर्वासांद्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जमिति शंखेनाजाक्षीरस्य
भक्ष्यत्वमुक्तम् तच्छ्राद्धेतरविषयं। कृष्णाजाऽज्यतसीतैलं पयश्चा-
जाविकादिकम्। महिषञ्चामरक्षीरं जलमल्पजलाशयादिति।
स्कन्दसंवादोक्तत्वात् वर्ज्यमितिशेषः। महिषंग्राम्यं आरण्या-
नाञ्चसर्वेषां मृगाणांमहिषींविनेतिमनूक्तेः। गौतमोपि यमसूःस्य-
न्दिनीनाञ्चेति पयोवर्जमितिशेषः। यमसूर्युग्मप्रसूः स्यन्दिनीस्र-
वत्य यस्तक्षीरमपेयं विवत्सायाअन्यवत्सायाश्चेति बौधायनः॥

मू० पायसेनवा॥ १८॥

पयसाश्रृतंपायसं पयोविकारश्च तेनवासंवत्सरंतृप्तिरित्यर्थः।

तथाचविष्णुः संवत्सरन्तुपयसा तद्विकारेणवेति। अपिचमार्कण्डेयः संवत्सरन्तथागव्यम् पयःपायसमेववेति। आदित्यपुराणे विविध-पायसन्दद्यादिति तथामांसविकाराश्च दधिक्षीरगुडस्येतिवचनात् पयोविकाराः कूर्चिकाक्षीरवटकादयः॥

मू॰ वार्ध्रीनसमांसेनद्वादशवर्षाणि॥१८॥

तृप्तिरितिशेषः वार्ध्रीनसस्त्रिविधः तथाचविष्णुधर्मोत्तरे। त्रिपिवन्त्विन्द्रियक्षीणम् यूथस्याग्रहणन्तथा। रक्तवर्णन्तुराजेन्द्र छागम्बार्ध्रीनसंविदुरिति मुखकर्णौजलपानेपतन्तौ जलन्त्रिपिव-त्यर्थः। त्रिपिवन्त्विन्द्रयक्षीणम् श्वेतंवृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीन सन्तुतंप्राहु र्याज्ञिकाःपितृकर्मणीत्यन्यत्र निगमोपि। कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षोविहङ्गमः सवैवार्ध्रीनसःप्रोक्त इत्येषानैगमीश्रु-तिरिति। अत्रानूचानाःप्रमाणं रक्तवर्णोवार्ध्रीनसो ऽक्षयतृप्ति विषयोवेत्यविरोधः वार्ध्रीनसंमहाशल्को लोहाजस्तूपरोक्तं। आ-नन्त्यायभवेद्दत्तइति वचनात्। लोहामिषङ्कालशाकं मांसंवार्ध्री-नसस्यवेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। वार्ध्रीनसशब्देनत्वोच्चारणमना लोचितं। उष्ट्रोष्ट्रग्रीवान्वार्ध्रीनसस्तेमत्या अरण्यायसृमरोरुरूरौद्रः इतिश्रुतेस्तवर्गीयपाठात्। श्राद्धशिष्टस्यामांसस्यावश्य भक्षणत्वम-वगन्तव्यम्।तथाचविश्वामित्रः धर्मशास्त्रात्तुविज्ञाय भक्ष्यञ्चाभक्ष्य-मेववा प्रदायपितृदेवेभ्यो भुञ्जीतातिथिपूर्वकमिति। अत्ररागप्राप्ते भोजनेभुञ्जीतेतिनियमार्थं। तथाचोपमन्युः द्विजाविचभक्ष्याणां मांसंशाकादिमेध्यवदिति। पवित्रताभिधानादिति॥

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ तृप्तिकरणंसामान्यं समाप्तमिति॥

सप्तमीकण्डिकाचसमाप्ता॥

इत्थं ग्राम्यारण्यौषधिमूलफलै रनेकमत्स्यमांसैश्च तृप्तिमभिधाया-ऽधुनाक्षय्यतृप्तिंविवक्षुःसूत्रमारभते ।

मू० अथाक्षय्यतृप्तिः ॥ १ ॥

अथशब्दःप्रश्ने कार्त्स्न्ये वा अक्षय्यातृप्तिःकथङ्किं वाक्षय्यतृप्ति-करन्द्रव्यमिति प्रश्नमित्यर्थः कार्त्स्न्ये नाक्षय्यतृप्तिरुच्यतइतिवार्थः । अक्षय्योनन्तता तथाचमनुः कालशाकम्मह।शल्कःखड्गोलोहा-मिषंमधु । आनंत्यायैवकल्प्यन्ते मुन्यन्नानिचसर्वशइति । प्रश्नोत्त-रमाह ।

मू० खड्गमांसंकालशाकँल्लो हच्छाग-श्चमांसं ॥ २ ॥

खड्गस्तूपरःखड्गमृगस्तन्मांसंनिषिद्धएण्यादिव्यतिरिक्तम् । तथाचविष्णुः कालशाकंमहाशल्कोमांसंवार्ध्रीनसस्यच विषाण-वर्ज्यखड्गानासूयतांस्तुभक्षाइइति यत्तुखड्गमांसेनत्रयोदशमा-सानितिपैठीनसिनोक्तन्तत्सशृंगविषयम् लोहःसर्वलोहितच्छागः तथाचपैठीनसिः सर्वलोहच्छागेनानंत्यमिति लोहितशब्दोत्रावयव-वृत्तिः एवमादिद्रव्यमक्षय्यतृप्तिकरमिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमित्यर्थः । खड्गलोहितयोर्मध्येकालशाकोक्तिस्तत्तुल्यफलार्थः ।

मू० मधुमहाशल्कः ॥ ३ ॥

मधुमाक्षिकः महाशल्कोमत्स्यभेदः महसिनइतिमध्यदेशेप्रसिद्धः महाशल्कामहाकालिनोमत्स्याइतित्रमस्मृतिःइहह्निवलइतिय-स्यरूढिरितिहलायुधःटेकायांदौप्रसिद्धइतिकल्पतरुःकंवलाख्यइ-तिकश्चित् शल्ककोवेत्यन्ये एवमनेकविप्रतिपत्तौपुलस्त्योक्तएवाद-

र्ण स्व: एक्षश्चक्रोर्द्धचन्द्रश्चललाटेखड्गसंयुत:शुक्लवर्णस्तुमत्स्यो-
ष्ठिमञ्चाथक्ष:सउच्यते इति अत्र केचिदाहु: । कलौश्राद्धे मधुनिषि-
द्धमिति । तथाचश्राद्धे मांसन्तथामध्विति लिखितस्मात् । तन्नवि-
चारसहम् निबन्धकृद्भिर्निर्मूलप्रतिपादनादित्युक्तम् । कलौविधाय-
कवचनोपलब्धेश्च तथाचपैठीनसि: परमान्नं कालशाकम्मधुमांसं-
घृतम्पय: मुन्यन्नानितिलाविप्रा:प्रकृत्याहविरष्टधा । शस्तान्यष्टौ-
तुसर्वेषुयुगेषुमुनिसत्तमा: पितॄणांदेवतानाञ्चदुर्लभानिकलौयुग-
इति । परमान्नम्पायसम् । देवलोपि दर्भास्तिलागजच्छायादौहित्रं
मधुसर्पिषी कुतपोनीलकण्ठ श्चपवित्राणीहपैतृके इहकलौ तथा
तुलसीमधुदर्भाश्चतिला:सर्पिर्गवामिषं एतन्मेध्यतमन्नित्यंसदा-
चाराश्चयेद्विजाइति सुमेधाअपि विमांसंविमधुश्राद्धम्बिद्धतम्प्रीति
भोजनम् विनासमतरङ्गामोव्योमालिङ्गनवच्चयमिति ॥

मू० वर्षासुमघाश्राद्धम् ॥ ४ ॥

वर्षांतोमघानक्षत्रे श्राद्धमक्षय्यतृप्तिंकृदितार्थ: एतच्चापिण्ड-
कं जेष्ठपुत्रिणाकर्त्तव्यं तथाचदेवीपुराणम् तत्रापिमहतीपूजाक-
र्तव्यापितृदैवते ऋक्षेपिण्डप्रदानन्तुज्येष्ठपुत्रीविवर्जयेदिति तथाम-
घायांपिण्डदानेनज्येष्ठ:पुत्रोविनश्यतीति अत्र केचिदाहु: ज्येष्ठ:आ-
द्यगर्भोक्तवइति । तदयुक्तम् । तद्व्यतिरिक्तस्यापिज्येष्ठत्वात् तथा-
चशातातप: अनाद्यपुत्रोजेष्ठोपिभ्रातापुत्रोनिगद्यतइति अत-
एवजेष्ठपुत्ररहितेनमघायांसपिण्डमेवकर्त्तव्यमितिगम्यते महा-
फलत्वात् एतच्चमघाऽन्वितदिनान्तरेनत्रयोदश्यांमघायांपिण्ड-
दानेनज्येष्ठपुत्रोविनश्यति कनीयांस्तुत्रयोदश्यांत्रयाद्वाभ्युदयाद्दते
इतुग्रभययोगोपुत्रिमानस्यपिण्डनिषेधात् अत्रवाविभक्तभ्रातॄणांपौत्र

स्यचपुत्राभावे महाफलत्वात्पृथग्पृथगधिकारः । तथाचपैठीनसिः अत्रापिपितृगीतागाथा छागेनसर्वलोहेनवर्षासुच मघासुच पुत्रो-वायदिवापौत्रोयोनोदद्यात्त्रयोदशीमिति तथात्रिभक्तावाविभक्ता-वाकुर्युःश्राद्धमदैवतम् । मघासुचततोन्यत्रनाधिकारः पृथग्विना अदैवतञ्चयाहैकोद्दिष्टं पृथपदमुभयत्रान्वेविभक्ताअविभक्तावादैवंम-घासुचश्राद्धं पृथक्कुर्युः ततोन्यत्रपृथग्विनानधिकारइत्यन्वयः अथ-वाततइतिसार्वविभक्तिस्तसिः । ततोविनादैवतंमघाश्राद्धञ्चविना-न्यत्रपृथङ्नाधिकारइत्यन्वयः उभयान्वयेपिचयाहमघाश्राद्धयोरे-वविभक्ताविभक्तयोः पृथक्पृथगधिकारोन्यत्रनकिंत्वविभक्तै नैवैकश्रा-द्धंकर्त्तव्यन्नपृथगित्यर्थः । तथाचप्रचेताः अर्वाक्संवत्सरात्सर्वेकुर्युः श्राद्धंसमेत्यवै । संवत्सरेव्यतीतेतुकुर्युःश्राद्धं पृथक्पृथक् । पठन्ति-च । एकादश्यामघामशौजेप्रष्टस्य विधिवत्क्रियां । कुर्युन्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकन्तुपृथक्पृथगिति किञ्च नवश्राद्धंसपिण्डत्वंश्राद्धा-न्यपिचषोडश । एकेनैवतुकार्याणिसविभक्तधनेष्वपि । अपिश-ब्दादविभक्तेष्वितिपरिगणनात् यत्तु विभक्तास्तुपृथक्कुर्युःप्रतिसंव-त्सरादिकम् एकेनैवात्रिभक्तेषुक्रतेसर्वेषुतत्कृतम् यच्चभ्रातृणाम-विभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्त्तते विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृ-थगितिवचनादविभक्तामध्यदेशादेकमेव कुर्वन्तितदशक्तविषय-मित्यविरोधः । वर्षास्वितिचन्द्रमासाभिप्रायं ननुवर्षास्वित्यभिधा-नान्मासद्वयात्मकत्वत्वेकमासेमघाश्राद्धमितिसन्देहः । मैवं । अपरपक्षेश्राद्धमितुपक्रमादित्यदोषः अतश्चापरपक्षमघायामिति तथाचयाज्ञवल्क्यः । याम्यंवापैतृकंवापिपितृपक्षेविशेषतः तत्र सङ्कल्पनंकुर्यात्पितृणांपुष्टिदःसदेति ।

मू० हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ५ ॥

श्राद्धमक्षय्यक्रदिति शेषः । साचात्गजस्यैवच्छायापूर्वदिशिव-र्त्तते सामुख्या । तथाच विश्वामित्रः परमान्नन्तुयोदद्यात्पितृणां-मधुनासह छायायान्तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यान्दक्षिणामुखइति परि-भाषिक्षीतु सा गजस्य छायेवछायायस्याः सागजच्छायाव्युत्पत्त्यागौ-णी । तथाच । नानाबचनानिब्राह्मादिषु सैंहिकेयोयदासूर्य-ङ्ग्रसतेपर्वसन्धिषु हस्तिछायातुसाप्रोक्तातत्श्राद्धं प्रकल्पयेत् । प्र-चेताः हंसेहस्तस्थितेयातुमघायुक्तात्त्रयोदशीति तिथिर्वैश्रावणीया-तुसाछायाकुञ्जरस्यतु तथा हंसेहस्तस्थिते यासप्रादमात्रास्याकरा-न्विता साज्ञेयाकुञ्जरछायाइति बौधायनीस्मृतिः वायवीये वन-स्पतिगतेसोमेछायायाप्राङ्मुखीभवेत् गजछायातुसाप्रोक्तेति चका-रोरक्तवार्ध्रीनसादिद्रव्यसमुच्चयार्थः तथाचापस्तंवः खड्गोपस्तर-णेनखड्गमांसेनेवा ऽनन्तकालांशतवलेर्मत्स्यस्यमांसेनबार्ध्रीनस-स्यचेति खड्गोपस्तरणं खड्गासनं वार्ध्रीनसश्चारक्तः । तथाच-मार्कण्डेयः । वार्ध्रीनसामिषंलोहंकालशाकन्तथामधु । अनन्ता-स्यप्रयच्छन्तितृप्तिंगौरसुतस्तथा । अष्टवर्षाविवाहितागौरीतत्सुतो गौरः । महाभारते । वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयंमनुरब्रवीत् सर्व-कामैः सयजतेयस्तिलैर्यजतेपितृन् नवाकामेनदातव्यंतिलश्राद्धं । कथञ्चनेति वर्द्धमानतिलन्तिलबहुलम् स्कन्दसम्बादेपि काल-शाकंमहाशल्कोलोहाजस्तूपरोवृतं आनंत्यायैवभवति तथापैठीन-रोहितावितिं घृतंघृतबहुलं घृतेनभोजयेद्विप्रां न्घृतम्भु मौसमुत्स-जेदितिवायवीयवचनात् । भूमौसमुत्सृजेदिति । तथापादम्पूरणी-यंयथाघृतम्भु विपततीतिघृतवहुलमित्यर्थः एवमक्षय्यतृप्तिहेतु-द्रव्यमुक्त्वातत्तृप्तिहेतूपत्तिप्रावनानाह ॥

मू० मन्त्राध्यायिनःपूताः ॥ ६ ॥

पङ्क्तिपावना इति शेषः । मन्त्रशब्दः संहितावचन बहुवचनमेकद्वित्रियथापेक्षं ऋग्वेदाद्यनेकसंहितापेक्षं वा मन्त्राध्यायित्वमात्रे णैव केवलम्पङ्क्तिपावनाएतेपूताइतिविशेषणं । तच्चौचित्यादुत्तरत्रापिसार्वत्रिकम् मनोवाक्कायकर्मभिः । शास्त्रोक्तत्वातिशयेननिषिद्धवर्जनेनचवाह्याभ्यन्तः शुद्धियुक्ताः पूताः इत्युच्यन्ते । अथवापूताः पञ्चविधाः । तथाचविष्णुः । तीर्थपूतोयज्ञपूतःपयःपूतः सप्तपूतोमन्त्रपूतइति उच्यते ॥

मू० शाखाध्यायी ॥ ७ ॥

पूतः पङ्क्तिपावनइतिशेषः शाखाशब्दे मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदापेक्षः । अंगानांवक्ष्यमाणत्वात् । तथाच शङ्खः यजुषांपारगोयश्चऋचांसाम्नाञ्चपारगः अथर्वशिरसोध्येताब्राह्मणाः पङ्क्तिपावना इति ।

मू० षडङ्गवित् ॥ ८ ॥

षडंगोवेदस्तमर्थतः पाठतश्चयोवेत्तिसपूतस्ताद्दृशइतिशेषः अनूचानइत्यर्थः तथाचस्कन्दसंवादे अनूचानाः श्रोत्रियाश्चब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाइति शिक्षाकल्पोव्याकरणन्निरुक्तंजोतिषांगतिः छन्दोविचितिरित्येतैः षडंगोवेदउच्यते । अत्रमन्त्राध्यायिनःप्रभृत्येतावत्पर्यंतगुणाधिक्योपक्रमादुत्तरोत्तरंप्राशस्त्यंसूचितम् । अत्रकश्चिदाह षडंगानितेषामेकंवापियोवेत्तिसएवेति । तन्नोचितं । वहुव्रीह्युपलब्धेः । अनूचानोक्तिपरित्यागप्रसक्तेश्च । एवंवेदाध्ययनेन पङ्क्तिपावनत्वमुक्त्वातदसंभवेप्याह ॥

मू० ज्येष्ठसामगः ॥ ९ ॥

ज्येष्ठसामगशब्दोऽत्र द्विधाविवक्षितः तथाहि ज्येष्ठसामसंज्ञकंसाम-त्रयंयोगायतिसतथा अथवाज्येष्ठसामसंज्ञकंव्रतं तद्योगच्छत्या चरितुंजानाति सज्येष्ठसामगः ज्ञानार्थस्यगमेर्डप्रत्ययः । ततश्चज्येष्ठसामत्रयंगायतायेनतद्व्रतंचीर्णं सज्येष्ठसामगस्तावन्मात्रेणैवपावनइत्यर्थः

मू० गायत्रीसारमात्रोपि ॥ १० ॥

गायन्तन्त्रायतइति गायत्री ॥ सैवगायत्रीतांवेदसारत्वेनो-पादायतज्जपादिमात्रपरोगायत्रीसारमात्रः । तथाचविष्णुः । गा-यत्रीजपनिरतइतिअथवागायाः प्राणास्तांस्त्रायतेगायत्रासैवगाय-त्रीसारमात्रंसर्वंनन्त्वभूतं यस्यनमन्त्रान्तरं सगायत्रीसारमात्रः । तथाचश्रुतिः । साहैषागया ऽ ंस्तत्रप्राणा वैगयां स्तत्प्राणां स्तत्रत-दाञ्जयां स्तत्र तस्माद्गायत्रीनामेति । मनुरपि । गायत्रीमात्रसारोपि-वरंविप्रः सुयंत्रितः नायंत्रितस्त्रिवेदोपिसर्वाशीः सर्वविक्रयीति । गायत्रीव्रतचारीति कश्चित् अपिशब्दादन्येपिशास्त्रोक्ताः तथाच-यमः येसोमपाविरजसोधर्मज्ञाःशान्तबुद्धयः व्रतिनोनियमस्थाश्चऋ-तुकालाभिगामिनः अथर्वशिरसोध्येतासर्वेते पंक्तिपावनाइति ॥

मू० पञ्चाग्निः ॥ ११ ॥

पूतस्त्राहेत्यइतिशेषः सभ्यावसथ्यौत्रेताचयस्यस्युःसपंचाग्नि-होत्री अथवा पञ्चाग्नयोमनुष्येणपरिचर्याःप्रयत्नतः । मातापिता-चाग्निरात्मागुरूश्चभरतर्षभेतिमहाभारतोक्ताः पञ्चाग्निः पञ्चा-ग्निर्ब्रह्मचारीतिकश्चित् । उपनिषत् पठ्यमानपञ्चाग्निविद्यावे-त्ताग्रः पञ्चाग्निरेकाग्नेरुपलक्षणम् तथाचमनुः त्रिनाचिकेत-एकाग्निरिति ।

मू० स्नातकः ॥ १२ ॥

व्याख्यातचरः इहपुनस्तद्गृहणाच्चांद्रायणादिव्रतचारिप्राप्तग्रंथम्। तथाचयमः। चांद्रायणादिव्रतचरःसत्यवादिपुराणवित्। निष्णातःसर्वविद्यासुशान्तोविगतकल्मषः। गुरुवेदाग्निपूजासुप्रसक्तोज्ञानतत्परः। विमुक्तःसर्वदाधीरोब्रह्मभूतोद्विजोत्तमः। अनग्निश्चानचाग्निश्चैवआत्माविदेवच। स्नातकोजपनिरतःसदापुष्पबलिप्रियःऋजुर्मृदुःक्षमादान्तःशान्तःसत्यव्रतःशुचिः विदग्धःसर्वशास्त्रज्ञःउपवासपरायणः। गृहस्थोब्रह्मचारीचचतुर्वेदविदेवच वेदविद्याव्रतस्नाताब्राह्मणाः पंक्तिपावनाइति।

मू० त्रिणाचिकेतः ॥ १३ ॥

पंक्तिपावनइतिशेषःअत्राङ्गः। तउशन्हवैराजश्रवसःसर्ववेदसन्ददाक्षिण्यादावनुवाकेचस्मृतौ पठ्यमानेत्रिणाचिकेतनाम्नोमुनिपुत्रस्यप्रश्नत्रयविषयउच्यतेइतिव्युत्पत्याच्चिनाचिकेतस्तत्पाठस्तदर्थाध्यांब्राह्मणोपित्रिनाचिकेतइति। चिश्चितोनाचिकेतोग्निर्येनसइत्यन्यः। तन्नोचितम्। त्रिणाचिकेतशब्दस्ययौगिकस्यपरिभाषिकत्वाविवक्षितत्वात्। तथाहि कितज्ञानेधातुःव्रतातिशयेनतपोविशेषेणचतृणवत्सर्वमाचिकेतिजानातीतितृणाचिकेतः तथाच ब्रह्मपुराणम्। आचिकेतीतियोविश्वंतृणवत्सर्वनिस्पृहः तृणाचिकेतःसगृहीरागद्वेषविमत्सरइति पठन्तिच फलमूलदधिक्षीरगोमयांबुहुताशनः त्रिणाचिकेतउक्तोसौयोन्नंत्यजतिनित्यशइति। अथवा अध्वर्युर्वेदभागस्तद्वृतोनियतोद्विजः त्रिणाचिकेतःसद्भ्योयस्तद्योगात्पुरुषोपियइविब्रह्मपुराणोक्तोवा।

(१) त्रिणाचिकेतोयजुर्वेदैकदेशस्तद्व्रतञ्चरन्सइतिकर्कः। गदाधरस्तु अध्वर्युर्वेदभागस्तद्वतंतदुभयंयोधीतेयश्चकरोतिसोपितद्योगात्त्रिणाचिकेतः॥

मू० त्रिमधुः ॥ १४ ॥

नाट्टशद्रूतिशेषः त्रिमधुऋग्वेदैकदेशस्तद्वृतञ्चतदाचरणेनतदृध्यायीत्येके त्रिमधुरथर्ववेदव्रतन्तच्चारीत्यन्ये । अपरेन्त्वथोचुः त्रीणिचीर्णानिविशुद्धानिविद्यायोनिस्वकर्मंच ॥ पुरुषत्रयविख्याता-स्त्रिमधुः परिकीर्तितइति ॥

मू० त्रिसुपर्णी ॥ १५ ॥

पङ्क्तिपावनइतिशेषः । त्रिसुपर्णंमृग्यजुषयोरेकदेशस्तद्वृतञ्च तदाचरणेनतद्वृताध्यायीत्रिसुपर्णीत्येके तैत्तिरीयशाखापठितस्य-ब्रह्ममेतुमाम्यादित्रिब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्त्याआसहस्रात्पंक्तिंपुनं-तितेःसोमम्प्राप्नुवन्तितस्याध्रुवाकत्रयस्याधेतो ग्रन्थतश्चाध्येतात्रिसु-पर्णइत्यन्यथोचुः पितरः सप्तपूर्वेचयत्रशानोभूरिदक्षिणाः । यस्ये-ट्टशोमातृवंशस्त्रिसुपर्णीतिसस्मृतइति ॥

मू० द्रोणपाठकः ॥ १६ ॥

पूतस्नाट्टशइतिशेषः । द्रोणशब्दोऽवयववृत्तिः । धर्मंद्रोण-इत्यर्थः । तथाचगोभिलसूत्रम् धर्मंद्रोणपाठकइति धर्मंद्रोणोधर्म-शास्त्रं । तथाचस्कन्दसम्वादे । पुराणस्मृतिवेत्तारः कृतव्याकरण-श्रमाः अनूचानाः श्रोत्रियाश्चब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः यश्चोपि मन्त्रब्राह्मणविच्चैवयश्चस्याद्धर्मपाठकइति ॥

मू० ब्राह्मोढापुत्रश्चेतिपंक्तिपावनाः ॥१७॥

ब्राह्मविवाहेनोढा ब्राह्मोढास्तत्पुत्रः पूनः पंक्तिपावनइत्यर्थः चकारोब्राह्मोढापत्यादिसमुच्चयार्थः तथाचशङ्खः । ब्रह्मदेयानुस-न्तानोब्रह्मदेयाप्रदायकः । ब्रह्मदेयापतिश्चैवब्राह्मणाः पंक्तिपाव-नाइति । ब्रह्मदेया ब्रह्मविवाहेनदत्तातदनुसन्तानस्तत्सन्ततिः ।

इतिशब्दश्चाद्यर्थेनसमाप्तौइत्याद्यन्यपीत्यर्थः। तथाचमनुः। वेदा-
र्थवित्प्रवक्ताचब्रह्मचारीसहस्रदः शतायुश्चेतिविज्ञेयाब्राह्मणाः पं-
क्तिपावनाइत्यादि। ब्रह्मचार्यधीयानः जटिलस्त्वानधीयानमित्यन-
धीयानस्यतेनैवप्रतिषिद्धत्वात्। यमोपि। गृहस्थोब्रह्मचारीचचतु-
र्वेदश्चदेवचेति चतुर्वेदविदितिब्रह्मचारिविशेषणत्वात् सहस्रदोगवां
सुवर्णस्यवा स्कन्दसंवादोपि अग्र्याःसर्वेषुदेवेषुसर्वप्रवचनेषुच।
दानयज्ञतपः सत्यतीर्थपूताः कुलान्विताः श्रोत्रियान्वयजाश्चैव-
विज्ञेयाःपंक्तिपावनाइति

मू०वागीश्वरीयाज्ञिकश्चपावनाः॥ १८॥

उच्यतेसर्वमनयेतिवाक्व्याकरणं ईश्वरशब्दः समर्थव्याख्यातपरः
यज्ञंवेत्तीतियाज्ञिकःक्रतूक्थादित्वाट्ठक् पुनःपावनग्रहणंपंक्तिपा-
वनेष्वपिपावनत्वज्ञापनार्थं तथाचोक्तं यश्चव्याकुरुतेवाचंयश्चमी-
मांसतेऽध्वरम्। तावुभौतौपुण्यकर्माणौपंक्तिपावनपावनाविति चका
रोन्यज्ञसमुच्चयार्थः तथाचबृहस्पतिः यदेकंभोजयेच्छ्राद्धे छंदोगन्त
त्रभोजयेत् ऋचोयजूंषिसामानित्रितयन्तत्रविद्यते घटेत्तुपृथिवींस-
र्वां सशैलवनकाननां यदिलभ्येतपित्रर्थेसाम्नामक्षरचिन्तकम् ऋचा
तुष्यतिपितायजुषातुपितामहः। पितुःपितामहःसाम्नाछन्दोगेभ्यो
धिकोह्यतइति अक्षरचिन्तकः सामविभागज्ञः तथाचगोभिलः आ
मन्त्रितेजपेद्दोहान्नि युक्तस्तृषभांजपेत् अतिषड्गांश्च तत्रैवरथन्त्रा
श्रीयात्समंततः भुक्त्वाचव्यपदस्तोभांजपेत्तत्रसमाहितः गोसूक्तञ्चा
श्वसूक्तञ्चचन्द्रसूक्तञ्चसामनी तरत्समस्यत्सामतत्त्वनहैक्षधीवेधः
गांत्रासीनः शुचौदेशेवामदेव्यन्ततोजपेत् एवंसामभिराछन्नोभुं
जानस्तुद्विजोत्तमः श्राद्धभोजनदोषैश्चमहद्भिर्नोपलिप्यते। अन्यथै

वह्निभुज्ज्ञामोहव्यकव्येषुमन्त्रवित् आत्मानमन्नदातृंश्चगमयत्यासु रोक्तिमिति। आज्यदोहंविदोहइत्याद्या आज्यदोहाःमुरूपद्यन्तमु तयेपिवासोममिन्द्रमन्दतुत्वा। स्वादोरित्थाविविषूवतइति अश्वान्त-र्गदितासूत्पन्नानि सामानीत्यनुत्पन्नानि सामानिकृष्णभाःस्त्रियः पुराजितोवान्वसइति। असर्जिवङ्कारश्वेययानाविति अमीनवतेअन्दु इइति अश्वान्तर्गदितासूत्पन्नानि सामानिअनिषङ्गाश्चत्वारः यतो दिवःपचते रथ्योत्तरसइत्यादि ऋगुत्पन्नानि सामानिपदस्तोमाः गोसूक्तानिसर्वसामगप्रसिद्धानि । अश्वसूक्तंप्रसिद्धं यदिन्द्राहं। यदाग्नमस्याांगीति भेदेनेन्द्रयुग्म सामानी । एतोन्विन्द्रंस्तवामेत्य-सांसामद्वयंतररसमन्दोधावतीत्येकम् । कयानश्चित्रआभुवेत्यादि वामदेव्यम्। एवंसामभिराच्छन्नोरचितः । श्राद्धभोजनदोषैर्नलि प्यते मन्त्रविदित्यर्थः ।

सू० नियोज्याभावेप्येकंवेदविदम्पङ्क्तिमूर्द्धनिनियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

नियोज्याः पूर्वोक्ताःस्मृत्युक्ताश्च तेषामभावप्राप्तौ एकम्वेद-विदविदंवेदार्थज्ञमेव मुख्यपंक्त्यादौनियुंज्यादुपवेशयेत्। तेनैवेतरपं क्त्युपविष्टाअमुख्याः पूताभवन्तीत्यर्थः। अथवावेदविदंवेदपारगम् तल्ल क्षणञ्च उत्पत्तिप्रलयौचैव भूतानामगतिङ्गतिम् वेत्तिविद्यामविद्या ञ्चसभवेद्वेदपारगइति अपिशब्दोभावेनुकल्प विशेषसमुच्चयार्थः। तथाचापस्तंवः। ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि गोत्रमन्त्रान्तेवा स्यसंवन्धीनिति योनिसंवन्धाः मातुलश्वशुरादयः। गोत्रसंवन्धाः सपिण्डसगोत्रादयः मन्त्रसंवन्धावेदमन्त्रादि अनुशिष्टाः। अन्तेवा-सिसंवन्धाः शिष्यानुशिष्टादयः एवंविधसंवन्ध रहितानभावेभो-

जयेदित्यर्थः । ननुचाभावेपिशिष्यानित्यत्रापि शब्देनानुकल्पसंगृहीतस्तत्कथं पुनरिहापिशब्देनानुकल्पे विशेषाभिधानमिति । उच्यते अनुकल्पेपिविशिष्ट विध्यर्थमित्यदोषः । तेनमातामहमातुलञ्चस्वस्रीयंश्वशुरंगुरुं दौहित्रं विट्पतिंबन्धु मृत्विग्याजौचभोजयेदित्यत्र मन्वादिवचनेद्गति विशेषेणबन्धुमातुलशिष्याणा मनुकल्प उक्तास्तत्रविशेषविधिः पुनरपिशब्देनगृहीतइत्यर्थः । तथाचपराशरः पञ्चभिःपुरुषैर्युक्ता अश्राद्धेयाश्वगोत्रिणाः । षड्भ्यस्तुपरतः पुम्भ्यः श्राद्धे भोज्याःस्वगोत्रिणः । पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चपुरुषपर्यन्तं अश्राद्धेया इत्यन्वयः । मातुलेतुस्कन्दसंवादः स्वसांहिमातुलसुतां यस्तामुद्वहतेद्विजः गुरुतल्पगएवासौ सचास्यात्पङ्क्तिदूषकः सचेतिमातुलः शिष्यस्त्वधनहारीति त्रिशिष्टविधिरिति । श्वसुरस्वस्त्रीयादीनां गुणत्वविधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबन्धत्वेननिषेधइत्यविरोधः । नियोज्याभावेवेदत्रिदेकेनैव सिद्धिरित्यत्रहेतुमाह ॥

मू० आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनातीतिवचनात् ।२०॥

यतः सहस्रविप्रयुतांपङ्क्तिमेको वेदवित्पुनातीतिवचन न्तस्मादेकमपिताद्दृशंपङ्क्ति मूर्द्धन्युपवेशयेदित्यर्थः वचनञ्चात्रभवति तेषामेकंपङ्क्तिमूर्धनियुक्तो वेदवित्सहस्रैरप्युपकृत्पूतां पङ्क्तिंपुनातीति । नित्यंयोगपरोविद्वान्समलोष्टा श्मकाञ्चनः । ध्यानशीलोयतिः शान्तोब्राह्मणः पङ्क्तिपावनइति । वर्ज्यानाहमनुः यस्तेनाःपतिताः क्लीवायेचनास्तिकवृत्तयः । तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् जटिलंवानधीयानन्दुर्वालम् कितवन्तथा । याजयन्तिचये पूगां स्तांश्चश्राद्धेनभोजयेत् । चिकित्सकान्देवलका न्मांसविक्रयिणस्तथा विपणेनचजीवन्तो वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्योग्रामस्यराज्ञा-

ह्मश्च कुनखीश्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धागुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषि-
स्तथा यक्ष्मीचपशुपालश्चपरिवेत्तानिराकृतिः ब्रह्मद्विट्परिवि-
त्तिश्चगणाभ्यं तरएवच कुशीलवोवकीर्णीच वृषलीपतिरेवचपौ-
नर्भवश्चकाणश्चयस्य चोपपतिर्गृहे भृतकाध्यापकश्चैवभृतका-
ध्यापितस्तथा । शाद्रैर्योनैश्चसंबन्धैःसंयोगम्पतितैर्गतः आगार-
दाहीगरदःकुण्डाशीसोमविक्रयी । समुद्रयायीवन्दीचतैलिकःकू-
टकारकः पित्राविवदमानश्च(१)कितवोमद्यपस्तथा पापरोग्यभि-
शस्तश्चदांभिकोरसविक्रयी धनुःशराणांकर्त्तायचयश्चाग्रेदिधिषूप-
तिः मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच भ्रामरीगण्डमालीच-
श्विव्यथोपिशुनस्तथा । उन्मत्तोंधश्चवर्ज्याःस्युःवेदनिन्दकएवच ह-
स्तिगोश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्चजीवति पक्षिणांपोषकोयश्चयुद्धाचा-
र्यस्तथैवच स्रोतसांभेदकश्चैवतेषांचावरणेरतः गृहसंवेशकोदूतो
वृक्षारोपकएवच । श्वक्रीडीश्येनजीवीचकन्यादूषकएवच हिंस्रो-
वृषलवृत्तिश्चगणानांचैवयाजकः आचारहीनःक्लीवश्चनित्ययाच-
नकस्तथा कृषीजीवीशिल्पजीविसद्भिर्निन्दितएवच औरभ्रिकोमा-
हिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैववर्जनीयाःप्रयत्नतः ।
एतान्विगर्हिताचारानश्राद्धेयान्नराधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वा-
नुभयत्रविवर्जयेदिति एषामर्थाः स्तेनोब्रह्मस्वान्यद्रव्यहारी तस्य-
पतितत्वेनोपादानात् नास्तिकानास्तिकधर्मफलमित्यभिमानि-
नस्तेभ्योवृत्तिर्येषांते जटिलोब्रह्मचारीअनधीयानस्तद्विशेषणम्
अधीयानस्याश्राद्धेयत्वात् दुर्वालःखल्वाटकःकपिलकेशोवा दुश्च-
र्मतिकश्वित् कितवोद्यूतासक्ताः पूगयाजकागणयाजकाः चिकि-
त्सकाभिषजः देवलकाधनार्थंदेवार्चकाः देवार्चनपरोविप्रोवित्ता-
र्थीवत्सरत्रयम् असौदेवलकोनामहव्यकव्येषु गर्हितइतिवचनात्

(१) केकरइतिपाठान्तरम् ॥

मांसविक्रयिणआपत्स्वपि विपणेनचजीवन्तइत्यनेनैवनिषेधसिद्धौ-
प्रेष्योधनार्थमादेशकारी प्रतिरोद्धाविरोधी त्यक्ताग्निर्विहितत्याग-
श्विनैवोभयाग्नित्यागी वार्धुषिःद्रव्यवृद्ध्युपजीवीयथासमर्घंधान्य-
मुद्धृत्यमहर्घंयःप्रयच्छति सवैवार्द्धुषिकोनामेति यक्ष्मीक्षयी पशु-
पालोनापदिवृत्त्यर्थः । परिवेत्ताऽकृतविवाहाधानेज्येष्ठे भ्रातरि-
कृतदाराग्निसंग्रहः निराकृतिरधीतनष्टवेदः अधीत्यविस्मृतेवेदे-
भवेद्विप्रोनिराकृतिरिति देवलोक्तेः यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवा-
दीन्नेभिरिष्टवान् निराकर्त्ताऽमरादीनांसविज्ञेयोनिराकृतिरितिवा
ब्रह्मद्विट्ब्राह्मणद्वेषी नानाजातीयाअनियमकृतयोगणास्तन्मध्य-
वर्त्तीगणाभ्यन्तरः ग्रामीणइतिकश्चित् कुशीलवोनटवृत्तिः अव-
कीर्णीस्खलितब्रह्मचर्यः वृषल्यनेकविधातत्पतिः । तथाच वंध्यातु-
वृषलीज्ञेयावृषलीचमृतप्रजा चाण्डालीचरितायाचकुमारीयार-
जस्वलेति । स्कन्दसंवादोक्तेः स्वगृहेभार्यायाः उपपतिर्जारः ।
वाग्दुष्टोनिष्ठुरः । पुनर्भूरनेकविधातत्पुत्रःपौनर्भवः भृतकोभृत्या-
परिक्रीतोध्यापकः तेनैवाध्यापितस्तच्छिष्यः गुरुश्चेतिशूद्रस्येत्यनुष-
ङ्गः अकारणमपातित्यक्तेमपित्रोर्गुरोस्त्यागी ब्राह्मैरध्ययना-
ध्यापनैर्यौनैर्वैवाहिकैःसंबन्धैःपतितैःसावित्रपतितैर्व्रात्यैश्चयःसंयो-
गंगतःसविवक्षितः गरदोविषदोविप्रादन्येषांतस्यदानेमहापात-
कित्वेनसंग्रहात् कुण्डंषष्टिपलामितावत्परिमितान्नभोजी जार-
जातान्नभक्षीत्यन्यः । समुद्रयायीनौकया वन्दीस्तावमानः । केकरो-
ध्यार्द्धदृष्टिरितियावत् । मद्यपोद्राक्षादिमद्यपः । पापरोगीकुष्ठा-
दिनिन्द्यरोगी । अभिशस्तोवाच्यमुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकुटध-
र्मधारी रसविक्रयीगुडलवणादिविक्रेता अग्रेदिधिषूपतिर्ज्येष्ठा-
यामनूढायांकनिष्ठोढातत्पतिरिति द्यूतवृत्तिजीवकः । पुत्राचार्यो-

चरपाठकः। पुत्रानुशिष्टइतिकश्चित्। भ्रामरीभ्रमरवद्योजकः। अपस्मारीतिकश्चित्। गृहसंवेशकोवार्द्धकिधर्मेवर्त्तमानः मूल्यो-गृहकारीत्यन्यः हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकोदमनेनजीवनः नक्षत्रैर्ज्योति-षवृत्त्याजीवकः युद्धाचार्योयुद्धोपदेष्टातदुपायी स्रोतसांभेदकःस्रो-तोनिरोद्धातेषामाचरणेरतः सेतुकृत् दूतोदूत्यवृत्तिः वृक्षारोपकः-इत्यर्थः श्वःक्रीडीश्वभिः क्रीडावान् कन्यादूषकोमूल्यादिनायोनि-विदारकः वृषलपुत्रोवृषलएवपुत्रोस्यनान्यः क्लीवोधर्मोद्यमशून्यः षण्ढस्योक्तत्वात् सद्भिर्निन्दितोऽकारणेपिकथवाकृषिजीवीविशेषणं चीर्णव्रतागुणैर्युक्ताभवेयुर्येपिकर्षकाः सावित्रीघ्नाःक्रियावन्तस्ते-राजन्कैनराधमाइति धार्म्मिककार्षकाभ्यनुज्ञानात् औरभ्रि-कोमेषपोषकः माहिषिकोमहिषीपालः व्यभिचारिणीपुत्रः महि-षीत्युच्यतेभार्यासाचैवव्यभिचारिणी तस्यांयोजायतेगर्भःसवैमा-हिषकःस्मृतइतिवचनात् परपूर्वाप्रागन्यस्मै दत्तातस्याःपतिःपरि-णेताद्वितीयविवाहेनसंस्कृत्यैत्यपौनर्भवःपुनर्वा प्रेतनिर्यातकोमू-ल्येनप्रेतहारकः अपांक्तेयानित्येषांपंक्तावपिनभोक्तव्यमित्यर्थः उभ-यत्रेतिदैवेपित्र्ये यमोपि काणाःकुब्जाश्चषण्ढाश्चकृतघ्नागुरुतल्प-गाः ब्रह्मघ्नाःसुरापाश्चस्तेनगोघ्नाचिकित्सकाः राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्चये मानकूटास्तुलाकूटाःशिल्पिनोग्रामयाजकाः रा-जभृत्याश्चबधिरामूकखल्वाटपुंगवाः वाणिज्योमधुहर्तारोगरदावन दाहकाः समयानांचभेत्तारः प्रदानांयेनिवारकाः प्रव्रज्योपनिवृ-त्ताश्चवृथाप्रव्रजिताश्चये यश्चप्रव्रजिताज्जातःप्रव्रज्यावसितश्चयःस-मुद्रयायीवांताशीकेशविक्रयिणश्चये अवकीर्णीचवीरघ्नोगुरुघ्नःपितृ-दूषकः अस्यार्थः गुरुतल्पगः गुरुराजसुहृद्धूर्त्तमाधमजनस्त्रियःसु-तास्वस्सखीर्गच्छन्गुरुतल्पगउच्यते इत्येवंलक्षणः राष्ट्रकामान्नृप-

धर्माभिलाषक: मानकूटाधान्यादिमानपात्रवञ्चका: मधुहर्त्तारो-माक्षिकचोरा: प्रव्रज्योपनिवृत्ता: संन्यासिन:इथाप्रव्रजित: पुत्रा-ननुत्पाद्यैवसन्यासीप्रव्रज्यावसितोनवविधप्रव्यवसितोपलक्षक: वां-ताशीभुक्तं वमित्वालालसयापुनर्भोजी केशविक्रयीचामरादिवि-क्रेता वीरघ्नस्त्वग्नि: पुत्रहाशाऽपाठयता । शासनाप्रदानान्मृ-तपुत्रस्यस्मृतिस्वदोषात् स्कन्दसंवादे । वर्जयेत्कुण्डगोलौतुना स्तिकंरंगजीवनम् । जपहोमविरक्तञ्चशाकुनंराजसेवकम् चिकि-त्सकञ्चगणकञ्चितवंहेतुवादिनम् इथामिषपरित्यागिद्वथापाकभु-जौद्विजौ ब्राह्मणायेविकर्मस्थावैडालवृत्तिका:शठा: रोगहीनाति-रक्तांगा:क्रूरोधूर्त्तपुरोहितौ अनध्यायेष्वधीयाना: सूचकश्चनियाम-क: स्त्रीजितश्चकदर्यश्चसुदूष्यश्चाहितुण्डिक: ग्रामयाजीच्छद्मया-जीवेदसोमोपजीवकइत्यादि । अस्यार्थ: कुंडगोलौप्रसिद्धौ रंगजी-वीवस्त्रादिरञ्जक: शाकुन:पक्ष्युपजीवी हेतुवादीतर्कवलेनसर्वत्रसं-शयकृत् इथेतिश्राद्धादौमांसत्यागी एवंपाकरुचि: विकर्मस्थोनि-षिद्धकर्मा वैडालव्रतिक:पारिभाषिक: तथाचयस्यधर्मध्वजोनि-त्यंसुरध्वजइवोच्छ्रित:प्रच्छन्नानिचपापानिवैडालंनामतद्व्रतं तदस्या-स्तीतिवैडालव्रतीकोलोकदम्भकइत्यर्थ: । तथाच । धर्मध्वजीसदा-लुब्ध:छाद्मिकोलोकदंभिक: । वैडालव्रतिकोज्ञेयोहिंस्र: सर्वातिस-न्धकइति शठोवञ्चक: । अनध्यायेष्वपूर्वपाठी सूचकोराजकर्णे-जप: नियामकोविवाददृष्टा कदर्य: परिभाषिक: यथा आत्मान-न्धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्य:पितरोभृत्या न्सकदर्य-इतिस्मृतइति । सदूष्य:कुत्सिताचार: अहितुण्डिक:सर्पदन्तोत्पाटी इवयाज्ञवल्क्योपि । सदासेवीचखल्वाट: कुप्रतिग्रहकारक: अज्ञात कुलगोत्रोयोहीनांग: शिल्पिकर्मकृत् । अव्रतानामुपाध्याय: काण्ड-

पृष्टाश्चयेद्विजा:। अयतिर्मोक्षवादीच चतुर्थाश्रमवर्जित: कुणपायुधजीवीच पुत्रप्रतिनिधिस्तथ:। धर्माचारविहीनाये श्राद्धेष्वेतान्विवर्जयेत्। अस्यार्थ: अव्रतानामुपाध्याय इत्यत्तरादिशिक्षक: काण्डपृष्ठा मातुलस्यसुतोद्वाही विप्रोथश्राद्धजीवक:। काण्डपृष्ठस्तुविज्ञेय: श्राद्धेयश्नातिनामिषमित्युक्त:। तथा द्विजश्राधनिकायेच पुत्रप्रतिनिधिस्तथा सर्वेतेद्यविप्राप्रोक्ता: काण्डपृष्ठानराधमा:। हारीतोपि शूद्रापुत्रश्चदत्तश्चये तथाक्रीतकासुत:। सर्वेतेमनुनाप्रोक्ता: काण्डपृष्ठाद्विजाधमा इति अयतिर्गृहस्थोमोक्षवादी मुक्तिगादेरत: तथाचब्रह्माण्डे। श्राद्धार्हगुणयोगेपिनैतेजातुकथञ्चन निमन्त्रणीयाश्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सतेति। श्राद्धार्हगुणावेदाध्ययनादय:। शेषंस्मृतिभ्योविज्ञेयमित्यलं प्रपञ्चेन।

इ तिश्रोत्रणमिश्रकृतौश्राद्धकाशिकायांसूत्रवृत्तौ

अक्षय्यतृप्तिप्रकरणं समाप्तम्॥

अष्टमी कण्डिका च समाप्ता।

इत्थंश्राद्धोपयोगि सर्वमभिधायइदानीं गृहस्थस्यकाम्य कर्मोचित्याच्छ्राद्धेषु काम्यकालानुपचिक्रंसु: सूत्रमारभते॥

सू० अथकाम्यानिभवन्ति॥ १॥

श्राद्धानीतिशेष: तत्राथशब्द:कात्स्न्यार्थ:। नकेवलन्नित्ययएव काम्यकाला:किन्त्वन्येपि स्मृत्युक्ताज्ञेयाइत्यर्थ:। तथाच संक्रान्तिविषुवच्चैव विशेषेणायनद्वयं। व्यतीपातोजन्मऋक्षंचन्द्र सूर्यग्रहौतथा तिथिनक्षत्रवाराश्च उद्दिश्याभ्युदयन्तथा। एतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरिति। संक्रान्तिविषुवायनादित्यनयो: पुण्यातिशयेन विशेषोपादानात्। व्यतीपातस्त्रिविध: महात्म्यनित्यभेदेन

तथाच सिंहस्थौगुरुभौमौच मेषस्थौचरविसितः । द्वादशीहस्तसंयुक्तात्र्यतीपातो महांस्तुसः अस्त्वस्तु । श्रवणाश्विधनिष्ठा द्रीनागदैवतमस्तकौ यद्यमारविवारेणव्यतीपातः सउच्यते । इत्युक्तः नित्योनित्ययोगः अभ्युदयःशरीरोपचयादिः । अन्येपि स्मृत्यन्तरोक्तायोगाज्ञातव्याः एतेषुश्राद्धविधानं स्मृत्यन्तरेभ्यउपलब्धव्यम् ग्रन्थगौरवभया न्नेहलिखितम् । ननुचाथशब्दोनस्मृत्युक्त कालस्यासंगृहीतत्वादत्र भाद्रप्रदीमारभ्यकिमिति श्राद्धं सूत्रकृताबुद्धिस्थ एवेत्यविरोधः । तस्मात्पौर्णमास्यामेवोपक्रमः श्राद्धषोडशकस्येतिप्रागुक्तम् । तथाच वायुपुराणं पुष्टिम्प्रजांस्मृतिंमेधां पुत्रानैश्वर्यमेवच । कुर्वाणःपौर्णमास्यान्तुसम्पूर्णं फलमश्नुते । प्रतिपद्धनलाभायेत्युपक्रम्य अमायाम्प्रयत्नेन श्राद्धङ्कुर्याच्छुचिःसदा । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गस्थानंसमश्नुतइति श्राद्धषोडशकम्प्रतीतं । प्रपञ्चितञ्चास्माभिराादि सूत्रइत्यलम्पौनरुक्त्येनेति । फलानितिथिष्वाह ॥

मू० स्त्रियोऽप्रतिरूपाःप्रतिपदि ॥ २ ॥

श्राद्धकृल्लभतइतिशेषः । अप्रतिरूपाः अद्वितीयरूपाः स्त्रियोभार्याः एतच्चकामनान्तरोपलक्षणम् । तथाचमनुः कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांलभतेसुतामिति । वायुपुराणेपि प्रतिपद्धन लाभायलब्धञ्चास्यननश्यतीति । कन्यामिति याज्ञवल्क्यइत्यादि अत्रैतच्चिन्त्यते । मृतपितृकोजीवन्मातामहः किंषट्पिण्डकंश्राद्धङ्कुर्या दुतत्रिपिण्डकमिति । अत्रकेचिदाहुः द्विपार्वणस्यविहितत्वा ज्जीवन्मातामहमतिक्रम्यापिकुर्वीतेति । तथाचमनुः म्रियमाणे तुपितरि पूर्वेषामेवनिर्वपेत् । विप्रवद्वापितंश्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् पितायस्यतुवृत्तःस्याज्जीवेद्वापिपितामहः पितुः सनामसङ्कीर्त्य कीर्तये

त्प्रपितामहं । पितामहोवापि तच्छ्राद्धम् भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुरिति तदविचारितरमणीयं । अस्य नार्द्धश्लोकद्वयस्य साग्नेरन्वाहार्यादिनियतश्राद्धविषयत्वात् । तथाचनिगमः योवाजीवत्पितृकस्तान्तंपिण्डस्थानहुत्वैके जीवतांवादेयमिति हिरण्यकेतुः । कस्माद्दाद्धविधिरबाह्मणाङ्गत्वादिति । नन्वेवञ्जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारंभोवेति कात्यायनेनान्वाहार्यादिनिषेधात्कथमेवमिति सत्यम् कात्यायनेनोक्तेर्वाजसनेयि माचनिषेधविषयत्वा दितरसाग्नीनांमनुवचने जीवदतिक्रम्यविहितत्वात् । किञ्चाथान्तरंसूत्रस्यवाजसनेयि मात्रस्यपितास्वांशेजीवति तदाहोमान्तमनारंभोवाविकल्पितः । यदिचसंन्यासीपतितोवा जीवति तदावाज सनेयिमोपिजीवदतिक्रमः सूत्रकृतोभिप्रेतइति । तथाचकात्यायनः ब्राह्मणादिहतेताते पतितेसङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्चमृतेदेयं येभ्यएवददात्यसाविति । किञ्च नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्ध मग्निमृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यो ददाच्चसाग्निकइत्यनेनसाग्नि जीवत्पितृकस्येतातिक्रमोविहितो ननिरग्नेरिति । अपिच दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैः कृष्णैश्चतर्पणमित्यादौपितृग्रहणम् जीवन्मातामहाद्युपलक्षणम्तेनापिजीवन्मातामहस्यनिषेधः अन्यच्च । उद्वाहेपुत्रजननेइत्यत्रापिषड्ग्रहणेनापरपाक्षिकन्नविहितम् । यत्तु जीवत्पितरिवैपुत्रः श्राद्धकालंविवर्जयेत् तेषांवापिपितादद्यात्तेषामेके प्रचक्षतेइतिहारीतोक्तेः यच्च पितुः पितृभ्योवाददात्सपितेत्यपराश्रुतिरिति। कात्यायनादिभिरुक्तम् तत्सपिण्डीकरणविषयमाभ्युदयिकविषयंवा तथाच वृद्धौतीर्थेच सन्यस्तेताते चपतितेसति । एभ्यएवपितादद्यातेभ्योददात्स्वयंसुतःयत्पुनः पितरीयत्रपूजंस्तेतत्रमातामहध्रुवम् अविशेषेणकर्तव्यं-

विशेषान्नरकंव्रजेत् यच्च पिण्डास्तु: षडितिस्थितिरित्यादिवचनम् वृद्धमातामहश्राद्धविधायकं तन्मातृवर्गद्वयविषय मित्यविरोधः। तस्माज्जीवन्मातामहकर्तुः पितृवर्गोद्देशेनैव त्रिपिण्डकंश्राद्धमित्युचितं तथाचस्मृतिः। पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेच्चेद्यदिवर्गादौतद्वर्गंत्तु परित्यज्येत्। चशब्दोमातामहीसंग्रहार्थः प्रजापतिरपि संक्रान्त्या बुपरागेचवर्षोत्सवमहालये। निर्वपेद्त्वपिण्डांस्त्रीनितिप्राह प्रजापतिरिति। अतएवप्राप्तैकवर्गे श्राद्धस्यवर्षोदश्यांनिषेधः। श्राद्धन्नैकस्यवर्गस्य नयोदश्यामुपक्रमेदिति एवमन्यपंक्तावपि। अत्रचजीवेच्चेद्यदिवर्गादावित्यनेन वर्गादावेवजीवतोनातिक्रमो नजीवत्पितामहा देरपीत्यर्थादुक्तम्। तेनमृतपितृकोजीवत्पितामहादिकमति क्रम्यापिदद्यादित्यर्थः। तस्मान्निरग्निजीवत्पितृकस्य सपिण्डनाभ्युदयिक श्राद्धयोरेवसाग्नेस्तु सर्वश्राद्धेषुजीवदतिक्रमेण श्राद्धंनेतरत्रेतिचतुरस्रम्॥

मू० द्वितीयायांस्त्रीजन्म॥ २॥

श्राद्धकर्तुःस्यादितिशेषः स्त्रीजन्मेतिकन्याजन्मेत्यर्थः। तथाच मनुः कन्यकान्तुद्वितीयायामिति उपलक्षणञ्चैतत्। तथाचवायुपुराणम् द्वितीयायान्तुयःकुर्यां द्विपदाधिपतिर्भवेत्। मार्कण्डेयोपि द्वितीयाहिप्रजाप्रदेति। कन्यावेदिनदृति याज्ञवल्क्यइत्यादि कन्यावेदीजामाता। अत्रैतच्चिन्त्यते किमत्रपितामहादि तिथौपौर्वेण श्राद्धङ्कार्यमुतनेति। तत्रैकेधिकाराभावान्नेत्याहुः तदयुक्तम् विहितत्वात्। तथाचस्वल्पमात्स्यं नान्दीमुखानामप्यब्दं कन्याराशिङ्गतेरवौ पौर्णमास्याञ्चकर्तव्यम् वाराहवचनंयथेति। नान्दीमुखाःपितामहादयः चकारादन्यतिथावपि। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः

कृष्णपूर्णेन्दुपञ्चम्यां यः श्राद्धं कुरुतेनरः। कामिकन्तुवरंपुत्रं लभतेनात्रसंशयः। तथाच कार्ष्णिपुत्रपौत्रैश्च यः पायसंमधुसंयुतम् तस्या- न्तौस्तुविधिनातर्पये त्पायसेनत्विति। पूर्णेन्दुप्रोष्ठपदी अयन्तु- विशेषः पितृपूर्वमिति॥

मू॰ अश्वास्तृतीयायाम्॥ ४॥

श्राद्धकर्त्तुरितिशेषः। उपलक्षणञ्चैतत् तथाचमनुः। तृतीया- यांसत्र्त्विनइति वायुपुराणेपि नरःथिनांतृतीयाचशत्रुघ्नीपापना- शिनीति। अत्रै तदुच्यते भरण्यादावत्रकिमपिण्डकस्यादुतनेति। तत्रनिषेधाइपिण्डकमित्येके तन्न तिथिनिमित्तकत्वात् तथाच कृच्छ्रयोगादियुक्तेपितद्दिनेपिण्डपातनम्। तथा तिथिनक्षत्रयो- गेषुप्राधान्यन्तुतिथेःस्मृतं। तिथिमूलानिसर्वाणियथाइत्येग णादि- कमिति। यत्तुभरण्यादौतन्निषेधः सनक्षत्रादिनिमितकविषयः प्रपञ्चितन्तदादिसूत्रे॥

मू॰ चतुर्थ्यांक्षुद्रपशवः॥ ५॥

कर्त्तुःस्युरितिशेषः। क्षुद्राअजादयः। उपलक्षणञ्चैतत्। त- थाचवायुः। श्राद्धञ्चतुर्थ्यांकुर्वाणः शशिक्षुद्राणिपश्यतीत्यादि अत्रै तच्चिन्त्यते किमत्रमातृतिथौमातृश्राद्धं पृथक्स्यादुतनेति। तत्रै- केचाहुः। अन्वष्टकासुवृद्धौचगयायाञ्चक्षयेहनि। मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्रपतिनासहेति महालयेगयाश्राद्धे वृद्धावन्वष्टकासुच नवदैवतमत्रस्याच्छेषंषाड्पौरुषं विदुः चतुर्विंशतिमतेपि। सर्वैश्च- श्चपितुर्भ्रातश्चतत्पतीभ्रस्तथैवच पिण्डं हेभ्यःपृथग्दद्यात्सदाभाद्रप- देद्विजइति स्मृतिसमुच्चयेपि पृथक्श्राद्धं तुमातॄणांप्रकर्त्तव्यं विचक्ष- णैः। नवम्यांपितृपक्षेतुवृद्धौतीर्थेमहालये स्मृत्यर्थसारेपि तन्मा-

तृश्राद्धम्पृथक्प्रशस्तमिति रेणुरपिमाहुर्गयाष्टकाहळीभृताहेचम-
हालये अवश्राद्धं पृथग्देयंतन्न चानुगतापदीति अयंविशेषःमृतेपि-
तरितमूर्ध्वं कजीवतितुमृतवर्गस्यैवेति पृथक्श्र.द्धं जीवत्पितृकस्यमे
तेनकेनवर्मविषयमितरन्ये।

मू० पुत्राःपञ्चम्याम्॥ ६॥

कर्त्तुःस्युरितिशेषः पुत्रशब्दःपुन्नामनरकात्रःपुत्रहेतुः पूर्णाति-
थित्वात्। तथाचमनुः।पञ्चम्यांशोभनान्सुतानिति उपलक्षणं चै-
तत् तथाचवायुः पञ्चम्यांचैवकुर्वाणःप्राप्नोतिमहतींश्रियं मार्कण्डे-
योपि श्रियमाप्नोतिपञ्चम्यामिति अत्रैके मातुःक्षयाहेपार्वणं स्या-
दितप्राहुः तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यःपितृपक्षेत्वमायांवापितृमातृक्षये-
यदि पितुस्तुपार्वणंकुर्यादेकोद्दिष्टं तुमातृकं तथापितुस्तुपार्वणंकु-
र्यादेकोद्दिष्टं तुमातृकम् तथापितुस्तुपार्वणंकुर्यात्प्रेत पक्षेमृतस्यतु
पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैवहि प्रेतपक्षेतिथिर्यस्यपितुरेक-
स्यपार्वणम् मातृभ्रातृपितृव्याणामेकोद्दिष्टंसदैवहीत्यादिवचनेभ्यः
तदयुक्तम् एकोद्दिष्टस्यसापत्नविषयत्वेनाविरोधात् तथाचपुराण-
समुच्चये अमायाञ्चक्षयोयस्यप्रेतपक्षेतथाभवेत् निरग्निरपिकु-
र्वीतमातापित्रोस्तुपार्वणम् अनग्निःपार्वणंयोनमातापित्रोःक्षयेह-
नि करोतिवृद्धिमोहेनसभवेत्पितृघातकः जमदग्निरपि आपः-
दसहपिण्डत्वमौरसौविधिवत्सुतः कुर्वीतदर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रो-
क्षयेहनि गौतमोपि आषाढ्याःपंचमेपक्षेप्रेताख्येतुक्षयोयदि पा-
र्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचतुर्दशीम् हेमाद्रावपि सपिण्डीकरणादू-
र्ध्वंपित्रोरेवहिपार्वणम् पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैवहीत्य-
लंबहुना॥

मू० षष्ठ्यांद्यूतर्द्धिः ॥ ७ ॥

कर्त्तुःस्यादितिशेषः ऋद्धिर्द्यूतविजयः उपलक्षणञ्चैतत् । तथाचवायुः षष्ठ्यांश्राद्धन्तुकुर्वाणोद्विजास्तंपूजयन्तिहि मार्कण्डेयोपि षष्ठ्यांपूज्योभवेन्नरइति अत्रविशेषःपुराणसमुच्चयेपि एकमातृद्विपितृकौभ्रातरावन्यगोत्रजौ मातुःश्राद्धन्तुकुर्यातांषष्ठ्यांपुत्रावुभावपि स्मृतिसमुच्चयेपि देयंश्राद्धन्तुषष्ठ्यांतैर्येद्विरंशायनाःसुताः क्षेत्रिणश्चपितुश्चादौदद्युःपश्चात्तुबीजिनः अनेकमातृकस्यविशेषोगालवेनोक्तः अनेकामातरोयस्यश्राद्धे चापरपक्षिके । अर्घदानंपृथक्कुर्यात्पिण्डमेकंतुनिर्वपेदिति ।

मू० कृषिःसप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कर्त्तुःस्यादितिशेषः उपलक्षणञ्चैतत् तथाचवायुः कुर्वतेयस्तुसप्तम्यांश्राद्धानिसततन्नरः महासत्त्वमवाप्नोतिगणानांचाधिकोभवेत् मार्कण्डेयोपि गणाधिपत्यंसप्तम्यामिति अत्रैतच्चिन्त्यते रजस्वलायांपत्न्यामत्रश्राद्धंकार्यंनवा । तत्रैकआहुः नेति तथाच । श्राद्धीयाहनिसंप्राप्तेयस्यभार्यारजस्वला । श्राद्धन्तत्रनकर्त्तव्यं कर्त्तव्यम्पञ्चमेहनीति तन्न मृताहेचपुत्रपत्न्याःस्वयङ्कर्तृकनिषेधत्वात् तथाचगौतमः नपुत्रात्तुयदाभार्यासंप्राप्तेभर्त्तुराब्दिके । रजस्वलाभवेत्सातुकुर्यात्तत्पञ्चमेहनीति ।

मू० वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ९ ॥

कर्त्तुःस्यादितिशेषः वाणिजशब्देनयथावणिजोऽनेकलाभःस्तथाष्टमीश्राद्धेनानेकफलमित्यर्थः तथाचवायुः संपूर्णांवृद्धिमाप्नोतियोष्टम्यांकुरुतेनरः मार्कण्डेयोपि अष्टम्यांवृद्धिमुत्तमामिति उपलक्षणंचैतत् तेनगयाफलमपीत्यर्थः । तथाचब्रह्माण्डे आषाढ्याः

पंचमेपक्षे गयामध्याष्टमीस्मृता त्रयोदशीगजच्छायागयातुल्यन्तुदै-
तृकमिति अत्रैतदुच्यते किमपरपक्षिकंश्राद्धं सूतकान्तेकुर्यादुतनेति
तत्रैकआहुः मासिकेऽब्दे तुसम्प्राप्तेऽप्यन्तरामृतसूतके वदन्तिशुद्धौ-
तत्कार्यंदर्शेऽपिविचक्षणाइत्यादि वचनान्मासिकाब्दिकयोरेवाशौ-
चान्तेविहितत्वादपरपाक्षिकत्वेन तदयुक्तम् अस्यापिविहित-
त्वात् तथाचपुराणसमुच्चये पक्षश्राद्धे समारब्धेसूतकन्निपतेद्यदि
समाहूताहिपितरःसूतकान्तेविसर्जयेत् यदिनैवंनरःकुर्यात्सूतकां-
तेक्षमापनम् प्राग्दत्तानिमनुष्येणश्राद्धान्यसुरतृप्तये इति पक्ष-
श्राद्धं इत्यापरपक्षकोपलक्षणम् कृष्णपक्षेऽपि शुचीभूतेनदातव्यं-
यातिथिःप्रतिपद्यते सातिथिस्तस्यकर्त्तव्यानत्वन्यावैकदाचनेति ।

मू० एकशफान्नवम्याम् ॥ १० ॥

कर्तुःस्यादितिशेषः एकशफाअश्ववेसरादयस्तेषांद्वन्द्वमेकश-
फम् सम्बहेत्युपलक्षणं चैतत् तथाचवायुः श्राद्धं नवम्याङ्कर्त्तव्यमैश्व-
र्यंस्त्रीषुकांक्षतेति स्त्रियोनवम्यामाप्नोतीति मार्कण्डेयः अत्रैत-
त्सन्दिह्यते जीवत्पितृकःकिम्मातुः श्राद्धन्नवम्याङ्कुर्यादुतनेति तत्रै-
केआहुः अमाश्राद्धङ्गयाश्राद्धं श्राद्धंचापरपक्षिकम् नजीवत्पितृकः
कुर्यात्तिलैर्हस्तात्तुपजायतइत्यादिवचनान्निरग्निर्नेति अन्ये त्वाहुः ।
अन्वष्टक्यस्यविहितत्वात्कुर्यादिति तदेतद्विचारणीयम् नजीवत्पि-
तृकशब्देनकिम्मुख्यजीवत्पितृकमात्रविषयापरपाक्षिकश्राद्धस्यैव-
निषेधः आहोस्विज्जीवत्पितृकशब्देनजीवन्मातामहाद्युपलक्षकेन
जीवद्वर्गश्राद्धनिषेधः तत्रयदिजीवत्पितरिमुख्याधिकारिणोदाना-
भावाच्छ्राद्धमात्रस्यैवनिषेधइत्युच्यते तदाजीवत्सयदिवर्गादौतद्व-
र्गंतुपरित्यजेदित्यस्यमृतवर्गश्राद्धविधायकस्यवैयर्थ्यंस्यादन्यचक्षया-

ह्वेपिमातृश्राद्धस्याकरणाप्रसङ्गश्चस्यात् अथत्वयाह्नत्वे नतत्कर्त्तव्य-
त्वर्हिमृतवर्गंविधायकवचनस्यवैयर्थ्यंतद्वस्थमेव यदिजीवत्पितृक-
शब्देनजीवद्वर्गश्राद्धनिषेधः इत्युच्यते तर्हिमृतमातृकेसदाचारप्रा-
प्ताकरणस्यपरित्यागस्यादितितस्मात्कथमत्रसमाधिः उच्यते य-
द्यपि धर्मंजिज्ञासमानानांप्रमाणम्परमंश्रुतिः द्वितीयंधर्मशास्त्रं-
तुतृतीयंलोकसंग्रहइतिपराशरेणलोकसंग्रहस्यप्रमाणमुक्तम् तथा-
पिस्मृतिसदाचारयोर्बाधेश्रुतिविरोधं विनास्मृतिबाधस्यान्याय्यत्वं-
स्मृतिविरुद्धाचारस्यबाधोन्याय्यइत्युक्तम् । तथाचचतुर्विंशतिमतम्
स्मृतिर्वेदविरोधेनपरित्याज्यायथाभवेत् तथैवलौकिकंवाक्यंस्मृति-
बाधात्परित्यजेत् । वसिष्ठोपि श्रुतिस्मृतिविहितोधर्मस्तदविरोधि-
शिष्टाचारःप्रमाणमिति तस्मात्सर्वोपिजीवत्पितृकोमृतमातृवर्गंन-
वमीश्राद्धेस्वीकुर्यादित्यर्थः तथावचनमपि अन्वष्टक्यांगयाप्राप्तौ-
सत्यांयच्चमृतेहनि मातुःश्राद्धंसुतः कुर्यात्पितर्यपिचजीवति गया-
प्राप्तःप्रासङ्गिकोनतूद्देशतः । ननुचैवमन्वाद्यादौसर्वत्रजीवत्पि-
तृकःकुर्यादितिनचवाच्यम् अन्वष्टकादिकालत्वस्यैवविशेषविधे-
रितरत्रनिषेधसिद्धेः यत्वन्वष्टकासुनवभिःपिण्डैःश्राद्धमुदाहृतमि-
तिनवदैवतमुक्तम् तत्पाणे रन्वष्टकात्रयविषयम् जीवन्मातामही-
विषयंवा नवव्यांत्रिपिण्डकादिनिबारकंवा अतस्तत्रत्रिदैवत्यादि
कंयथाधिकारङ्कर्त्तव्यमितिसिद्धं । अन्यथाजीवत्पितृकोऽन्वष्टया-
ह्रादिकं कुर्यान्मृतमातृकोनवम्यांनेत्यनुचितापत्तेः एवमेकादशा-
ह्रादावपिनियतश्राद्धेष्वेवगन्तव्यमितिसर्वंसमञ्जसं द्वादशदैवत्यं-
वात्रप्रपञ्चितमस्माभिरादिसूत्रइतिनात्रपुनरुक्तम् । निमित्तवशत्वे-
त्वत्रप्रतिनिमित्तंश्राद्धानिकुर्यात् । तथाचकात्यायनः । द्वेवह्वनि-
निमित्तानिजायेरन्नेकवासरे । नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्ता-

त्पत्त्यनुक्रमात् । यत्तु नैकः श्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिकुत्रचिदितिप्रचेतसोक्तोनिषेधः सएकनिमित्ते नैवपुनःकरणविषयः । तथाचजावालः । श्राद्धंकृत्वातुतत्रैवपुनःश्राद्धन्नतद्दिने नैमित्तिकन्तुकर्त्तव्यन्निमित्तानिक्रमेणात्विति ।

मू० दशम्यांगावः ॥ ११ ॥

गावइतिद्विशफादुपलक्षणम् । तथाचमनुः दशम्यांद्विखुरंवहुः । वायुरपि । कुर्वन्दशम्यांतुनरोवा ह्मींश्रियमवाप्नुयादिति अत्रगवांसर्वसम्पत्तिमूलत्वात्तदभिधानेन दशम्यांप्राशस्त्यं सूचितम् । तथाचपुराणसमुच्चयेप्रशस्ताः पूर्णिमामुख्यास्तिथयःषोडशैवताः । तासांश्रेष्ठतमाप्रोक्तादशमी श्राद्धदायिनामिति दशम्यांपूर्णकामतामिति मार्कण्डेयः गवांसम्पत्तिमूलत्वाच्छ्रुतिराह । गौर्वाइदए सर्वंविभर्त्तीति दुग्धाजादिनादेवादितृप्तेरित्यर्थः तदुक्तं ह्यग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नन्ततःप्रजाइति । अत्रैतदुच्यते पार्वणैकोद्दिष्टयोरेकदिनसम्भवेकिम्पार्वणंपूर्वंकर्त्तव्यमुतैकोद्दिष्टमिति तत्रैकश्राद्धः । यद्येकन्नभवेत्तावदेकोद्दिष्टन्तुपार्वणम् । पार्वणंत्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेदिति जावालोक्तत्वात्पूर्वंपार्वणमिति । तन्न । पाठादर्थस्यवलवत्वात् अतश्चैकोद्दिष्टं निर्वर्त्यपार्वणं समाचरेदितितत्रान्वयः । तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः एकाह्निकेसमुत्पन्ने पार्वणे चक्षयाह्निके प्राक्क्षयाहंप्रकुर्वीतपश्चात्पाकेनपार्वणम् । अन्यच्च दर्शेक्षयाहआसन्नेक्रमंकुर्वंतियाज्ञिकाः । पूर्वंक्षयाहंनिर्वर्त्य पश्चाद्दर्शंसमाचरेत् । अथवापार्वणस्यपूर्वमुक्तिःपित्रोःपार्वणविषयः एकोद्दिष्टस्यपश्चादुक्तिःसपिण्डैकोद्दिष्टविषयेयुक्तमेव नचैकपाकेनश्राद्धद्वय-

माशङ्कनीयम् । एकपाके नयःकुर्यादेकोद्दिष्टञ्चपार्वणम् अभ-वेद्गाग्यबाराश्चोविष्टाशौसम्बन्धवक्षिततेनैवोक्तत्वात् ।

सू० परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

भवन्तीतिशेषः परिचारकादास्यादुपजीविनः । उपलक्षणञ्चै-तत् तथाचमनुः । एकादश्यान्तथारूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति वायुरपि वेदांश्चैवाप्नुयात्सर्वान्विप्राणांसंपदन्तथा । एकाद्श्यांपरं स्थानमैश्वर्यंसन्ततिन्तथेति । अत्रैतच्चिन्त्यते अपुत्रादीनामेकोद्दि ष्टेत्रकिन्तिथिनियमोस्ति वानवेति तत्रैकआहुः संबन्धिबान्धवा-दीनामकोद्दिष्टंसदैवहि । अपुत्रायेमृताकेचित्पुरुषावा स्त्रियोपिवा तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टंनपार्वणम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वंयत्र यत्रप्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यैपुत्रायस्वामिने मातुलायच मित्राय-गुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टं महालयइति कात्यायनापस्तंवादि वचना न्महालयेयत्रतत्रापीति । तदयुक्तं तिथिनियमस्योक्तत्वात् तथाचपु-राणसमुच्चये अपुत्राणाञ्च बन्धूनामृत्विगाचार्ययोर्गुरोः । एकोद्-दिष्टंसदाकार्यंपितृपक्षे विशेषतः । नपार्वणेऽधिकारोस्तियेषा ङ्कन्यागतेरवौ । एकादश्यांतुकृष्णायां तेषांश्राद्धंसमाचरेत् अन्यच्च एकादश्यांनकुर्वीत एकोद्दिष्टानिकृत्स्नशः । यस्माद्धिदैवतोविष्णुः पितृवर्गस्यनित्यशः । वृद्धशातातपोपि पितृस्वसृमातृस्व स्राादिपितृ व्यभ्रातृमातुलैः अनपत्यासुभार्यासु एकोद्दिष्टंसमाचरेत् । मातु-लोभागिनेयाश्चस्वस्रीयोभ्रातृजस्तथा । श्वशुरश्चगुरुश्चैव सखामा-तामहस्तथा एतेषाञ्चैवभार्याणांस्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमात्र-न्तुकर्तव्यमितिवेदविदांस्थितिरिति । भागिनेयःपितृव्यपुत्रीपुत्र-कृत्यपौनरुक्त्यं मातामहःसपत्नमातृ पितासाग्नेरप्यचैकोद्दिष्टमेव ।

तथाचपुराणसमुच्चये अग्निमन्तोद्विजायोतु तेषांकन्यागतेरवौ । पितृव्यभ्रातृ वस्सूनामेकोद्दिष्टम्प्रशस्यतइति ॥

मू० धनन्धान्यम्सुतान्पशून्रौप्यं हिरण्य न्द्वादश्याम् ॥ १३ ॥

कर्तुःस्यादितिशेषः धनंरजतादि । तथाचमनुः द्वादश्यांजात रूपन्तुरजतंकुप्यमेवचेति । उपलक्षणञ्चैतत् तथाचवायुः द्वादश्यां जनलाभञ्चराज्यमाहु र्वसूनिचेति । अत्रैतदुच्यते दैववशात्पित्रोः क्षयाहैक्येकथंक्रमइति । तत्रकार्ष्णाजिनिः पित्रोःश्राद्धे चसम्प्राप्तेनवे पर्युषितेपिवा पितृपूर्वंसुतःकुर्या दन्यत्रासन्नियोगतः । अन्यत्रसपि-ण्डश्राद्धेषु आसत्तिःसंबन्धासत्तिःसंबन्धनैकट्यंक्रमेण त्यर्थः।तथाचऋ-ष्यशृङ्गःभवेद्यादिसपिण्डानान्तन्त्रेण श्रपणन्तथा । संबन्धासत्तिमालो च्यतत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति । ननुदंपत्योःक्षयाहैकिमेकपाकेनोत-पृथक्पाकेनश्राद्धद्वयमिति ।तत्रैके एककालेगतासूनां बहूनामथवा द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः । तदयुक्तम् तस्यएककालविष-यत्वात् अन्यदैकदिनेतुपृथग्विधिः। तथाचपठन्ति मातापितृमृता हैक्यंकालेनापिभवेद्यदि । पृथक्पाकंपितृश्राद्धं मातुश्चतदनन्तर-मिति सपिण्डान्तुनृसिंहपुराणे । एकेनैवतुपाकेन सपिण्डानांम-हालये तन्त्रेणश्रपणङ्कुर्याच्छ्राद्धं दद्यात्पृथक्पृथगिति । विष्णुध-र्मोत्तरेच प्रेतपक्षेगयायाञ्च गतासूनांसमेहनि । तन्त्रेणश्रपणङ्कु-र्याच्छ्राद्धन्दद्यात्पृथक्पृथगिति ॥

मू० कुप्यंज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्चत्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

कर्त्तुः स्यादिति कुप्यंहेमरजतेभ्योन्यधातुजम् । उपलक्षणञ्चैतत्

तथाचमार्कण्डेय: । प्रजांमेधाम्पशून्पुष्टिम् स्वातन्त्र्यंवृद्धिमुत्तमाम् दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तुत्रयोदशीमिति । ननुचत्रयोदश्यांकृष्णा पक्षे य:श्राद्धङ्कुरुतेनर: । पञ्चत्वंतस्यजानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चित-मिति अङ्गिरसाश्राद्धस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्कथंफलस्रुतिरितिउच्यते तस्यैकवर्गश्राद्ध विषयत्वादित्यदोष: । तथाचकार्ष्णाजिनि: श्राद्ध-नैकस्यवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् । अतृप्ताश्चययेऽत्रस्यु:प्रजांहिंसंति तत्रतद्वतिश्चैतच्चिन्त्यत्ते । किमनुगमनमृतानां स्वमृताहेश्राद्धं स्यादुतभर्तृमृताहइति । तत्रकेचिआहु: मासपक्षतिथिस्पृष्टे यस्मि-न्प्राम्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दन्तत्तथाभूतंक्षयाहं तस्यतद्विदुरित्यादि वचनात्स्वमृताहएवेति।तदयुक्तम् भर्तृक्षयाहेविहितत्वात् तथाच पुराणसमुच्चये अग्रत:पृष्ठतोवापितद्भक्त्या म्रियतेतुया । तस्या: श्राद्धम्प्रदातव्यम्भर्तुरेवक्षयेऽहनि । रेणुरपि एकचित्यांसमारूढाद्वि-तीयेऽह्निपतिव्रता । तस्या:पिण्डोदकम्पुत्र: प्रकुर्यात्पितृवासरे । पठन्तिच प्रत्यक्षेवापरोक्षेवातद्भक्त्याम्रियतेतुय: । तस्या:श्राद्धम्प्रकु-र्वीत भर्तुरेवक्षयेऽहनि। अत्रैतत्सन्दिह्यते भर्तृक्षयाहेकिन्तस्यापृथ-क्पिण्डतैक पिण्डेद्वयोरुद्देश: । तत्रलौगाक्षि: मृतेऽहनिसमासेन पिण्डनिर्वपणम्पृथक् । नवश्राद्धन्तुदम्पत्योरन्वारोहणएवतु अस्यार्थ:। दम्पत्योरन्वारोहणेमृताहेसमासेनपिण्डनिर्वपणन्नवश्राद्धम्पृथगित्य न्वय: नवश्राद्धंषोडशोपलक्षणम् । समास:पाकाद्यैक्यन्तुशब्दोविशेष: ततश्च दम्पत्योरेकचि तान्वारोहणे षोडशश्राद्धेष्वेवपृथक्पाकै: पिण्डौअन्यत्रपाकैक्येनैकपिण्डेद्वयोरुद्देश: मृततिथौभिन्नेत्वाब्दिक प्रेतश्राद्धयो: पृथक्पिण्डएवेति। निश्चितप्रेतदिनेत्येव शब्दार्थ: । त-थाच एकचित्यांसमारूढौ दम्पतीनिधनंगतौ । पृथक श्राद्धन्तयो: । कुर्यादोदनन्तुपृथक्पृथगिति तथा। एकचित्यधिरोहेच तिथिरेकै

वजायते एकपाकेनैकपिण्डेद्वयो र्गृहीतनामनीइति देशकालद्रव्य-
देवकर्त्तृ क्येतान्विकोविधिरितिच। अत्रैके भर्तुः चयाहेसर्वासामेव
पृथक्पिण्डइत्याहुः। तन्न तस्यपतिव्रताविषयत्वात् तथाचभृगुः
यासमारोहणङ्कुर्याद्भर्तुश्चित्यांपतिव्रता। तांमृताहनिसंप्राप्ते पृथक्
पिण्डेनियोजयेत्। प्रत्यब्दञ्चनवश्राद्धं युगपत्तुसमापयेत्। अपिच
पुराणसमुच्चये। याकाचिन्म्रियतेनारी पत्यासहपतिव्रता तस्याः
श्राद्धंपृथक् कुर्यादेकोद्दिष्टंविधानतः। विधानतइति युगपत्समा-
पयेदितिच। भर्तुः चयाहेपूर्वं भर्त्तुर्द्विजोपवेशनंपश्चात्स्त्रिया इत्थे-
वंक्रमेणैकदैवतसर्वं श्राद्धमित्यर्थः। पतिव्रातत्वात् तथा अथकेचि-
न्नचेच्छन्तिपृथक् श्राद्धन्तुयोषितां। वदन्तिपतिनासार्द्धंमूढास्तेमेम-
तेनतु सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्नमविधीयते। नबालिशानांतेषां
वैशाखंवाक्यमजानतां पृथक् श्राद्धञ्चमातॄणां कर्तव्यंवाप्रदक्षिण-
मिति। पठन्ति परदेशेस्ततोभर्तास्तुत्वानारीपतिव्रता तिथिरेकावि-
शुद्धौस्यात्पिण्डन्दद्यात्पृथक्पृथगिति। अत्रविशेषः अनेकस्त्रीभिर-
नेकभृत्यैर्वास्वामिना सहस्नेहान्मरणे पाकैक्यं नैव स्वामिगोत्रे णैव
पृथक्पिण्डदानंकर्तव्यम्। तथाचपुराणसमुच्चये मृतानामथभृत्या-
नांभार्याणांपतिनासह। तन्त्रेणश्रपणङ्कृत्वा श्राद्धंस्वामिक्षयेहनि
श्राद्धम्पृथक्पृथक्कुर्या त्स्वामिगोत्रेणकृत्स्नशः। स्वामिचित्यधिरोहे
णभृत्याःतस्यस्वगोत्रतइति। भृगुरपि एककालेगतासूनां बहूना-
मथवाद्वयोः तन्त्रेणश्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्पृथक्पृथक्। पूर्वंकस्य
मृतस्यादौद्वितीयस्यततः पुनः। तृतीयस्यततःकुर्या त्सन्निपातेष्व-
यंक्रमः पूर्वंकस्यमृतस्येति ज्येष्ठानुक्रमेणलघूना मुत्तमाधमक्रमेणे-
त्यर्थः। यत्त्वेकचित्यांसमारूढाविति वचनेपृथक्पिण्डदानमुक्तम
तदेकपतिव्रतस्त्रीविषयमित्यविरोधः। स्मृत्यर्थसारे सहदहनेतुपि-
ण्डश्राद्धादौ पाकैक्यङ्कालैक्यङ्कर्तव्यमिति।

मू० युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहता-
श्चतुर्दश्याम् ॥ १५ ॥

युवानोयेम्रियन्तेतेशस्त्रहताश्च तत्रापरपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टम्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तथाचस्मृतिचन्द्रिकायां। चतुर्दश्यांतुयच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते। एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छस्त्रेणघातिनइत्यादि। मार्कण्डेयोपि युवानःपितरोयस्यमृताः शस्त्रेणवाहताः तेनकार्यंचतुर्दश्यान्तेषामृद्धिमभीप्सतेति। ननुचात्रशस्त्रहतस्यैवनान्यस्येति मिताक्षरादिनिबन्धकृद्भिर्नियमितत्वात्कथंयुवानइतुग्रहणम्। तत्रचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। श्राद्धदानेचतुर्दश्यांविनाशस्त्रहतंमृतम्। ज्येष्ठपुत्रोविनश्येतपितृणाञ्चाप्यधोगतिरिति अतोयुवानइतित्रयोदश्यांयोजनीयमितिचेन्मैवम् युवशब्दस्यविशेषाद्विनादंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात्। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। मृत्काष्ठोपललोहेषुविद्युद्दव्यालविषादिभिः नखिदंष्ट्रिविपन्नायेतेषांशस्ताचतुर्दशी जलादिषुविपन्नायेवन्हौवाकरकान्विताः पक्षिसर्पविपन्नायेतेषांशस्ताचतुर्दशी कण्ठपाशविपन्नायेयोगिनीचापमृत्युना लूतादृष्टिविपन्नायेविप्रशापहताश्चये शीतवातविपन्नायेशस्त्रघातहतास्तथा पापमृत्युहतायेचतेषांशस्ताचतुर्दशी। अथवायुवानस्तत्रम्रियन्तेइतिपाठस्तत्रयतस्त्रयोदश्यांश्राद्धं प्रशस्तम् तस्मात्तद्गृहेयुवानोनम्रियन्तइत्यर्थस्त्रयोदश्यामेव। तथाचमहाभारते जीतोनांतुनरश्रेष्ठःकुर्याच्छ्राद्धंत्रयोदशीम् नावश्यन्तुयुवानोस्यप्रमादायतनिग्रहइति शस्त्रहतइत्येकवचनत्वेकपार्वणसूचयति तेनपित्रादित्रयेशस्त्रहतेपार्वणमित्यर्थः अत्रैकशब्दः। त्वयातिं तेनपित्रादित्रयेशस्त्रहतेपार्वणमित्यर्थः अत्रैकश्राद्धः। त्वयापार्वणामपिशस्त्रहतत्वे पृथक्पृथगेकोद्दिष्टमेवेति तदयुक्तम्। पार्वण-

स्यैवातिदेशात् तथाचस्मृतिदर्पणे एकस्मिन्वाह्नयोर्वापिपितुर्गच्छ-
स्तेणवामृतौ एकोद्दिष्टं सुतःकुर्यात्त्रयाणांदर्शवद्भवेत् तथापिता-
दयस्त्रयोयस्यशस्त्रघाताद्यनुक्रमात् ससुतःपार्वणंकुर्यात्पित्रादेर्न-
पृथक्पृथगिति एकोद्दिष्टमितिशेषः स्मृतिचन्द्रिकायामपि।
एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति त्रयाणांपार्वणमित्यर्थः अत्रै-
कआह्नः। रणेसंमुखप्रहारैर्हतशूराणामपिशस्त्रहतत्वाच्चतुर्दश्या-
मेवेति। तदयुक्तम्। तेषांपरमगतित्वात् तथाचपुराणसमुच्च-
ये वितत्यरणयज्ञंयेगोब्राह्मणहितैषिणः स्वामिपादाग्रसंलग्नायां-
तिशस्त्रैस्त्रखण्डशः नतेशस्त्रहतैस्तुल्यापुराणज्ञैरुदाहृताः। नच-
तिर्यङ्गमायांतिप्रयांतिसुरमन्दिरम्। श्रूयतेचात्रगाथेयंभार्गवांगि-
रसोर्मते द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्त-
श्चरणेचाभिमुखोहतइति। यत्तु म्रियन्तेपितरश्चास्ययेशस्त्रै-
श्चरणे हताइतिमनुनाचतुर्दश्यामुक्तम्। तत्पराङ्मुखहतादिवि-
षयमित्यविरोधः। नचसंमुखपराङ्मुखादिशस्त्रहतयोःसाम्यसूचि-
तम् तस्मात्संमुखरणहतानांचतुर्दश्यांश्राद्धन्नेति। अत्राप्यपवा-
दःपुराणसमुच्चये मृताश्चान्याश्चवह्नौवह्निचन्निविशांस्त्रियः मृता-
श्चपतिभिःसार्द्धं प्राप्तालोकं सनातनम्। नैताशस्त्रहतैस्तुल्याः प-
त्न्याःपतिनासह म्रियन्तेपतिभक्त्यातुद्गलोकंप्राप्नुवन्तिता नच-
सन्यासिनांश्राद्धं कर्त्तव्यञ्चचतुर्दशीं तपःसन्यासयोगेननतेयां-
तिपरांगतिं येम्रियंत्यातुरत्वेनभृग्वग्न्यनशनांबुभिः नैवशस्त्रहता-
स्तेपिअवस्थांतरगर्हिताः नशस्त्रहतिभिस्तुल्या आतुरत्वान्मृता-
यतः एतेषांनापमृत्युंतंपुराणज्ञावदन्तिहि अत्यातुरत्वात्सन्यासे
नाचश्रुतिविरोधनम्। यथात्रश्रूयतेगीतंपुराणज्ञैःपुरातनैः नवेदव
चनात्तातनलोकवचनादपि। मतिरुत्क्रमणीजातेप्रयागेमरणंप्रति

एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यश्चतुर्दश्यां श्राद्धकरणेतत्रैवोक्तः जन्मांधपंगु-
विकलावाग्जडालुब्धुकाः नकुर्वंतिचयेश्राद्धङ्कृष्णपक्षेचतुर्दशीम्
ज्ञात्वाशस्त्रहतान्वंधूंस्तेम्रियन्तेचिरायुषः प्रयांतिपरमंघोरन्तेषामे-
वहिशस्त्रहतइति नचैतेचतुर्दश्यामेवप्राप्नुवंतीतिवाच्यम् पिताम-
हाद्यदृष्टिप्राप्तेः तथाचतत्रैव अदत्वापरमापंप्राग्वै योददातिच-
तुर्दशीम् पितृहाचोच्यतेसद्भिरिहलोकेपरत्रच तस्माच्छ्राद्धम्पितॄ-
णान्तुप्राक्पश्चाच्चचतुर्दशीम् दद्याच्छस्त्रहतेभ्यस्त्वइति प्राहपुरास्मृ-
तिरितिच । चतुर्दश्याम्पूर्वमष्टम्यादौपश्चाद्दमायामित्यर्थः । का-
त्यायनोपि शस्त्रादिभिर्हतस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनंसुतः । पार्वणङ्कृ-
ष्णपक्षेतुवर्ज्जयित्वाचतुर्दशीम् उशनाः । यदिकालान्तरेवापिय-
दाशस्त्राद्विपद्यते सोपिशस्त्रहतोज्ञेयः तस्यशस्ताचतुर्दशी इह-
न्मनुः महालयेचतुर्दश्यां मघायांपुत्रवानपि पिण्डनिर्वपणं कु-
र्यादास्यशस्त्रहतः पिता । तथा कृष्णपक्षेचतुर्दश्याम्मघायु-
क्तंदिनंयदि पिण्डनिर्वपणंकुर्यात्तृप्त्यर्थंस शस्त्रघातिनइति अत्र-
विशेषोवृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तः । शस्त्रमृत्युः पितायस्यशस्त्रघातिपि-
तामहः । पार्वणन्तस्यविज्ञेयन्त्रयस्तेशस्त्रघातकः । यथाविहङ्गप-
क्षाभ्यामङ्कमाश्रित्यतिष्ठति तथापिताचवृद्धश्चपितामहसमाश्रिता
वितितत्सदाचाराभावाच्चिन्त्यम् । यदात्वस्यामेवचतुर्दश्यांपित्रोः
क्षयाहस्तदापिप्रेतपक्षमृतत्वात्पार्वणमेवेतिकेचित् तन्न आषाढ्याः
पञ्चमेपक्षेप्रेताख्येतुक्षयोयदि । पार्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचतु-
र्दशीमिति गौतमोक्तेः । साग्निविषयंपार्वणम्वेत्यविरोधः ॥

मू० अमावास्यायाᳪं सर्वमित्यमावास्यायाᳪंसर्वमिति ॥ १६ ॥

* इति श्रीकात्यायनविरचितंश्राद्धसूत्रम् *

सर्वमितिसर्वेकामाः अस्याममावास्यायां श्राद्धकरणेनसर्वकामां लभतइत्यर्थः। तथाचपुराणसमुच्चये श्राद्धंकुर्वन्नमावास्यांयत्नेनपुरुषः शुचिः सर्वान्कामानवाप्नोति तिथ्यान्तिथ्यामुदायुतइति। अस्या निरुक्तिस्तत्रैव। कलानामाप्यायनार्थंरविं विशतिचन्द्रमा सुषुम्ना-ख्याकलायासौसूर्यस्या नवमास्मृता। विशतिद्वौलवौतस्यांचन्द्रमाः सूर्यमण्डले। अमाञ्चन्द्रस्यसंयोगादमावास्यां विदुर्बुधाइति। अप-रपक्षेश्राद्धासंभवेयमः। हंसेवर्षासुकन्यास्थेशाकेनापि गृहेवसन्। पक्षयोरन्तरेदद्यादुभयोरपिपक्षयोः। सुमन्तुः कन्यागतेमहाराज यावत्तिष्ठे द्विभावसुः। तावत्कालम्भवेद्देयं वृश्चिकंयावदागतम्। येयन्दीपान्विताराजन् ख्यातापञ्चदशीभुवि। तस्यांदेयन्नचेद्दत्तं पितॄणाञ्चेन्महालयइति। अत्रशुक्लापञ्चमी तुलासंक्रान्तिदीपामा-वास्या वृश्चिकसंक्रान्तश्चेतिपूर्वं पूर्वासम्भवेउत्तरोत्तरा श्राद्धकालाः इत्यर्थः। द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था इतिशब्दःसमाप्तौ अत्रैतच्चिन्त्यते। विधवैवकर्त्रीचेत्तदाकिमपरपक्षे श्राद्धन्त्रिपिण्डकंकुर्या दुतषट्पि-ण्डकमिति। तत्रैकआहुः स्वपित्रादिभ्योदातुमनधिकारा त्त्रिपि-ण्डकमेवेति। तदयुक्तम् त्त्वयाहश्राद्धं विनाषट्पिण्डकस्यापि वि-हितत्वात्। तथाच स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः पितृभ्यस्तथैवच विध-वाकारयेच्छ्राद्धम् यथाकालमतन्द्रितेति। षट्पिण्डकमित्यर्थः। कारयेदितिस्वार्थेणिच्। अधिकाराविषयोवा अपरआहुः मृता-

हृश्राद्धमपिपत्नीकर्तृकं सर्वत्रपार्वणमेवेति । तथाचलौगाक्षिःस-र्वाभावेस्वयं पत्नीस्वभर्तॄणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणङ्कुर्यात्सुतः पार्वणमेवचेति। सुमन्तुरपि अपुत्रेप्रस्थितेकर्तानास्तिचेच्छ्राद्धकर्मणि तत्रपत्न्यपिकुर्वीत सपिण्डम्पार्वणन्तथेति । तदप्ययुक्तं अनयो र्वचनयोःक्षयाहव्यति रिक्तविषयत्वाद्दर्शा परपक्षमृतिविषयत्वाद्वा तथाच भर्तुःश्राद्धन्क्षयानारीमौढ्या त्पार्वणमाचरेत्। नतेनाप्नोत्य-यतेभर्तौक्तत्वाच नरकंव्रजेदिति । पार्वणनिषेधस्यक्षयाह विषय-त्वावगमात् । दर्शापरपक्षमृतौतुल्यन्यायत्वेन उचितत्वादित्यल मतिविस्तरेणेति भद्रम् ॥

स्मृतेरनेकविषयात् अनन्तत्वाच्चसर्वथा । तत्वंज्ञातुमशक्यन्तद-ल्पानल्पजल्पितैः ॥१॥ स्वबुद्धिकल्पितंनेह वचनंलिखितंमया । दृष्टंश्रुतममूलंवा समूलम् मेनदूषणम् ॥ २ ॥ दृष्टंयच्चाल्पदीर्घेषु निबन्धेषुचयद्धृतम्। श्रुतंस्मृत्यविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम्। ३॥ प्रमाणमप्रमाणंवा सर्वज्ञः कर्तुमर्हति । दृष्टेश्रुतेचविश्वासो-मादृशैः कर्तुमिष्यते ॥ ४ ॥ कर्त्ताचेन्नचिरन्तनः किमियता दोषोनिबन्धेभवेत्। सूरिश्चेदधूना तनैरपिकृते ग्रन्थेकथन्नादरः॥ इत्थं ये कथयन्त्यनल्पमतय स्तागप्रत्यदोषज्ञधीः चन्तां सन्तमिमन्नि बन्धमखिलं किंवा द्रीयन्तां हृदि ।।५।। बाणव्योमेषुविध्वङ्के १५०५ वर्षेकार्तिकमासके। कृष्णमिश्रोऽकृतग्रन्थं शूक्लपक्षेशुभम्।। ६ ।।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रतनूजन्मनः
कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ
काम्य श्राद्धप्रकरणं समाप्तम्।
समाप्ताचेयं श्राद्धकाशिकासूत्रवृत्तिः॥

[* शिवः शिवन्नो विदधातु *]

अपरपक्षे श्राद्धङ्कुर्वीतोर्द्ध्वंवा चतुर्थ्याः यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्रा-
ह्मणानामन्त्र्यपूर्वेद्युर्वास्नातकानेकेयतीन्गृहस्थान्साधून्वाश्रोत्रि-
यान्वृद्धाननवद्यान्स्वकर्मस्थानभावेपिशिष्यान्स्वाचारान्द्विर्नग्नशुक्ल-
विक्लिधः श्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्गिश्विविकुष्ठिकुनखी-
वर्ज्जंमनिःद्येनामन्त्रितोनापक्रामेदामन्त्रितोवान्यदन्नन्नप्रतिगृह्णी-
यात् स्नाताञ्छुचीनाचांतान्प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवेयुग्मान्यथाशक्ति ।
पित्र्यएकैकस्योदङ्मुखान्द्वौवादैवेत्रीन्पित्र्य एकैकमुभयत्रवामा-
तामहानामप्येवन्तन्त्रंवावैश्वदेविकंश्रद्धान्वितः श्राद्धङ्कुर्वीतशाके-
नापिनापरपक्षमतिक्रामेन्मासिमासिवोशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचि
रक्रोधनोत्त्वरितोप्रमत्तः सत्यवादीस्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्ज-
येदावाहनादिवाग्यतऽओपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवम् ॥१॥ दैवपूर्वं
श्राद्धम् पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्येद्विगुणास्तुदर्भाः पवित्रपाणि-
र्दद्यादासीनः सर्वं च प्रश्नेषुपङ्क्तिमूर्द्धन्यंपृच्छतिसर्व्वान्वाऽसनेषुदर्भा-
नास्तीर्यविश्वान्देवानावाहयिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो वि
श्वेदेवासऽआगतेत्यनयावाह्या ऽवकीर्य्यविश्वेदेवाः शृणुतेममिति-
जपित्वापितॄनावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वे-
त्यनयावाह्यावकीर्य्यायन्तुनइति जपित्वायज्ञियवृक्षचमसेषुपवि-
त्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपआसिञ्चतिशन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेवयवा-
नावपतियवोसीत्येकै कस्मिन्नेवतिलानावपतितिलोसिसोमदेव-
त्योगोसवोदेवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तःस्वधयापितॄँल्लोकान्प्रीणा-
हिनः स्वाहेति सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानांपात्राणाम-
न्यतमेषुयानिवाविद्यन्ते पलाशपत्रपुटेष्वेकैकस्यै कैकेनददातिसप
वित्रेषुहस्तेषुयादिव्या ऽआपः पयसासम्बभूवुर्याअन्तरिक्षाउतपा-
र्थिवीर्याहिरण्यवर्णायज्ञियास्तानआपः शिवाः संस्योनाः
सुहवाभवन्त्वित्यसावेषतेर्घइति प्रथमेपात्रेसंस्रवान्समवनी-
यपितृभ्यः स्थानमसीतिन्युब्जं पात्रन्निदधात्यत्रगन्धपुष्पधूपदीपवा-

ससाम्बुप्रदानम् । २ ॥ उद्धृत्यघृताक्तमन्नम् पृच्छत्यग्नौकरिष्यइति
कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वाहुतशेषंदत्वापात्रमालभ्य-
जपतिपृथिवीतेपात्रंद्यौरपिधानं ब्राह्मणस्यमुखेअमृतेअमृतं जुहो
मिस्वाहेतिवैष्णव्यर्चा यजुषावाङ्गुष्ठमन्नेवगाह्यापहताइति तिला-
न्विकीर्योष्णं ॐ स्विष्टमन्नन्दद्याच्छक्त्यावाजपेज्जपेद्गायत्रीति ।
पूर्वाङ्गायत्री ॐ सप्रणवा ऌ सकृत्त्रिर्वारक्षोघ्नी: पितृमन्त्रान्पु-
रुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिच पवित्राणितृप्तान्ज्ञात्वान्नम्प्रकीर्य सकृ-
त्सकृदपोदत्वापूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वामधुमतीर्मधुमध्वितिचतृप्ताःस्थेति
पृच्छतितृप्ताःस्मइत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्यसर्वमन्नमेकतोधृ-
त्योच्छिष्टसमीपेदर्भेषुत्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यादाचान्तेष्वित्येके-
आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्चदद्यादघोराः पितरः
सन्तुसन्त्वित्युक्ते गोत्रन्नोवर्द्धतांवर्द्धतामित्युक्ते दातारोनोभिवर्द्ध-
न्तांवेदाः सन्ततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयञ्चनोस्त्वित्या-
शिषः प्रतिगृह्यस्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्यस्वधांवाच-
यिष्यइति पृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यश्च
स्वधोच्यतामित्यस्तुस्वधेत्युच्यमानेस्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चत्यू-
र्जंमित्युत्तानम्पात्रङ्कृत्वायथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्योविश्वे-
देवाः प्रियन्तामितिदैवेवाचयित्वावाजेवाजेवतेति विसृज्यामा
वाजस्येत्यनुव्रज्यप्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥३॥ अथैकोद्दिष्टमेकोर्घंए-
कम्पवित्रमेकःपिण्डोनावाहनंनाग्नौकरणन्नात्रविश्वेदेवाः स्वदि-
तमितितृप्तिप्रश्नाः सुस्वदितमितीतरेब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्ष्यस्था-
नेऽभिरम्यतामितिविसर्गोभिरताःस्मइतीतरे ॥ ४ ॥ ततः संवत्सरे
पूर्णेविपच्चेद्द्वादशाहेवा यदहर्वावृद्धिरापद्येतचत्वारिपात्राणिसति-
लगन्धोदकानिपूरयित्वात्रीणिपितृणामेकम्प्रेतस्य प्रेतपात्रम्पितृ-
पात्रेष्वासिञ्चतियेसमानाइतिद्वाभ्यामेतेनैव पिण्डोव्याख्यातोत-

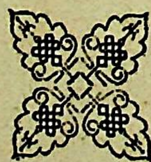
ऊर्द्ध ठं० संवत्सरे सम्वत्सरेप्रेतायान्नन्दद्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतः स्यात् ॥ ५ ॥ आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्णे पित्र्यमन्त्रवर्जंजपऋजवोदर्भायवैस्तिलार्थाः सम्पन्नमितितृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डानांदीमुखान्पितृनावाहयिष्यइतिपृष्ट्वावाहयेत्त्यनुज्ञातोनांदीमुखाःपितरःप्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थानेनांदीमुखान्पितृन् वाचयिष्यइतिपृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातोनांदीमुखाः पितरःपितामहाःप्रपितामहामातामहाःप्रमातामहाबृद्धप्रमातामहाश्चप्रीयन्तामितिनस्वधांप्रयुंजीतयुग्मानाशयेदत्र ॥ ६ ॥ अथतृप्तिर्ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासंतृप्तिस्तदभावआरण्याभिर्मूलफलैरोषधीभिर्वासहान्नेनोत्तरास्तर्पयंति छागोस्रमेषानालब्ध्यक्रीत्वालब्ध्वावास्वयं मृतानाहृत्यपचेन्मासद्वयन्तुमत्स्यैर्मासत्रयन्तुहारिणेनचतुरश्चौरभ्रेणपञ्चशाकुनेनषट्छागेनसप्तकौर्मेणाष्टौवाराहेणनवमेषमाꣳसेनदशमाहिषेणैकादशपार्षतेनसंवत्सरन्तुगव्येनपयसापायसेनवावाध्रीनसमाꣳसेनद्वादशवर्षाणि ।७। अथाक्षय्यतृप्तिः खड्गमाꣳसङ्कालशाकंलोहच्छागमाꣳसम्मधुमहाशल्कोवर्षासुचमघाश्राद्धठं० हस्तिच्छायायांचमन्त्राध्यायिनःपूताशाखाध्यायिषडङ्गविज्ज्येष्ठसामगोगायत्रीसारमात्रोपिपञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णीद्रौणपाठकोब्राह्मोढापुत्रश्चेतिपंक्तिपावनावागीश्वरो याज्ञिकश्चनियोज्यावभावेप्येकंवेदविदम्पंक्तिमूर्द्धनिनियुंज्यादासहस्रात्पंक्तिम्पुनातीतिवचनात् ॥ ८ ॥ अथकाम्यानिभवन्ति स्त्रियोप्रतिरूपाःप्रतिपद्द्वितीयायाꣳस्त्रीजन्मा८श्वास्तृतीयायांचतुर्थ्यांक्षुद्रपशवःपुत्राःपञ्चम्यांद्युतर्द्धिःषष्ठ्यांकृषिःसप्तम्यांवाणिज्यमष्टम्यामेकशफन्नवम्यांदशम्याङ्गावः परिचारकाप्ययएकादश्यन्धनंधान्यंद्वादश्यांपुत्रपशून्रौप्यं हिरण्यंकुप्यंज्ञातिश्रैष्ठ्यत्रस्त्रयोदश्यांयुवानस्तत्रम्रियन्तेशस्त्रहतस्यचतुर्दश्याममावास्यायाꣳ सर्वमित्यमावास्याꣳसर्वमिति ॥ ९ ॥

इतिश्राद्धकल्पसूत्रङ्कात्यायनाचार्यकृतम्परिशिष्टंसमाप्तम् ।

अथ पार्वण श्राद्धस्या नुक्रमणिका ॥

सेकःप्रतिज्ञागायत्रीदेवताभ्यस्तथासनम् आवाहनार्घदाना-
निगन्धादीनांसमर्पणम् ॥ १ ॥ मण्डलान्याहुतंद्वेचाप्यन्नंभूस्वा-
मिनेतथा परिवेषोमधूत्सर्गापोत्रालम्भोन्नदानकम् ॥ २ ॥ अन्न-
हीनंचगायत्रीमधुवातांततोजपेत् विकाराचमनञ्चाथगायत्रीम-
धुवेतिच ॥ ३ ॥ वेदिकांचततःकुर्यात्त्रीन्रेखनकंतथा उल्मुक-
भ्रामणञ्चाथरेखयोःकुशधारणम् ॥ ४ ॥ देवताभ्यस्तथापिण्डस्था-
नेतत्रावनेजनम् पिण्डदानमुपस्पर्शोद्विःश्वासयमनन्तथा ॥ ५ ॥
पिण्डोपरिप्रत्यवनेजनन्नीव्याश्चश्रंसनं सूत्रदानम्पिण्डपूजाजलपु-
ष्पाक्षतान्क्षिपेत् ॥ ६ ॥ अक्षय्यवादोवार्धारागोत्राशीःप्रार्थनन्ततः
पितृप्रीणनमाघ्राणम्पिण्डोत्थापनकन्तथा ॥ ७ ॥ चालनञ्चार्घपा-
त्राणांदक्षिणाचविसर्जनं देवताभ्योजपोरक्षादीपनिर्वापनंततः ॥
८ ॥ आचम्यचततोब्रूयात्प्रमादात्कुर्वतमिमि एषःपार्वणश्राद्ध-
स्यानुक्रमःकथितोबुधैः ॥ ९ ॥

इति पार्वण श्राद्धस्यानुक्रमणिका ॥

श्रीः ।

अयङ्ग्रन्थोयत्नादतिबहुतरोत्साहभरतः
समेत्यप्राचीनप्रवरविलसत्पुस्तकचयम् ।
मयावाराणस्यामुपकृतिकृतेस्वच्छमनसा
स्वकल्याणेप्सूनामपिचविदुषाम्मुद्रितइह ॥ १ ॥

यहग्रन्थ अत्यन्त दुर्लभ औ— अतीवश्लाघनीयहै श्राद्धके विषयमें ऐसा संग्रहका और ग्रन्थ नहीं है। इसको वैदिक पण्डित प्रभुदत्तजीने अति शुद्धता पूर्वक सारस्वत बर श्रीमत्पंडित्त ठाकुर दत्त जी की। सहायता से लोगों के उप कार के वास्ते प्रकाशित किया ॥

ठिकाना श्रीकाशी।
सरस्वती फाटक।
सत्यनारायणकामन्दिर।
पण्डित प्रभुदत्तजी॥

सं० १९५० फाल्गुन शु० २ बु०।

